

Acta Linguistica Lithuanica

Acta
Linguistica
Lithuanica

LXVII

Vilnius 2012

VYRIAUSIOJI REDAKTORĖ / EDITOR-IN-CHIEF

Grasilda Blažienė (Lietuvių kalbos institutas)

REDAKCIJOS KOLEGIJA / EDITORIAL BOARD

Pietro Umberto Dini (Università di Pisa)

Jolanta Gelumbeckaitė (Universität Frankfurt am Main)

Tomáš Hoskovec (Masarykova univerzita)

Brian D. Joseph (The State University of Ohio)

Laima Kalėdienė (Lietuvių kalbos institutas)

Николай Казанский (Российская академия наук, Институт лингвистических исследований, Санкт-Петербург)

Götz Keydana (Universität Göttingen)

Asta Leskauskaitė (Lietuvių kalbos institutas)

Daniel Petit (École Normale Supérieure, Paris)

Pēteris Vanags (Latvijas universitāte, Stockholms universitet)

REDAKCIJOS SEKRETORĖ / ASSISTANT TO THE EDITOR

Dalia Kačnaitė-Vrubliauskienė (Lietuvių kalbos institutas)

SUDARĖ / COMPILED BY

Grasilda Blažienė (Lietuvių kalbos institutas)

TURINYS / CONTENTS

STRAIPSNIAI / ARTICLES

Raimonda Šarkytė

- Mikalojaus Daukšos raštų ilgosios šaknies *sta* kamieno veiksmožodžiai 9
Stem Verbs with Long Root Attested in the Texts of Mikalojus Daukša

Ona Aleknavičienė

- Gotfrydo Ostermejerio priedašai Jokūbo Brodovskio rankraščiuose:
Litauische Sprichwörter und Rätsel ir *Lexicon Germanico-Lithvanicom*
et Lithvanico-Germanicom 23
Gottfried Ostermeyer's inscriptions in the manuscripts of Jacob Brodowski:
Litauische Sprichwörter und Rätsel and *Lexicon Germanico-Lithvanicom*
et Lithvanico-Germanicom

Kristina Rutkowska

- Lietuvių kalbos skoliniai Lietuvos lenkų tarmėse 52
Lithuanian borrowings in Polish dialects in Lithuania

Halina Karaś

- Jano Karlovičiaus indėlis į dialektologijos tyrimus.
Lenkų tarmių žodynas – lūžio žodynas 78
Jan Karłowicz's contribution to dialectology. *Słownik gwar polskich*
[Dictionary of Polish Dialects] as a breakthrough project

Aldonas Pupkis

- Pranas Skardžius ir didysis *Lietuvių kalbos žodynas* 101
Pranas Skardžius and the grand *Dictionary of the Lithuanian Language*

Daiva Vaišnienė

- Juozo Aleksandravičiaus *Kretingos tarmės žodynas*:
transponavimo principai ir keblesni atvejai. 130
The Dictionary of the Kretinga Dialect by Juozas Aleksandravičius:
Principles of transposition and problematic cases

Aurimas Markevičius

- Kalbos dalių paribio problemos 140
Issues Related to Periphery of Parts of Speech

Laura Geržotaitė

Pietinės vakarų aukštaičių šiauliškių šnektos: geolingvistinis aspektas
ir jo interpretacijos 156

The Southern Subdialects of the Western Aukštaitian of Šiauliai:

The Geolinguistic Aspect and its Interpretations

Ilona Mickienė, Rita Baranauskienė

Veliuonos apylinkių gyventojų pravardės: onomasiologinė motyvacija. . . . 175

Nicknames of the residents of the environs of Veliuona:

onomasiological motivation

APŽVALGOS / SURVEYS

Violeta Meiliūnaitė

Apie naujas ir iš naujo surandamas kalbų ir kultūrų sankirtas 191

Nurodymai autoriams 197

Guidelines for contributors 198

Straipsnīai
Articles

RAIMONDA ŠARKYTĖ
Klaipėdos universitetas

Mokslinių tyrimų kryptys: baltistika, veiksmažodžio istorija.

MIKALOJAUS DAUKŠOS RAŠTŲ ILGOSIOS ŠAKNIES STA KAMIENO VEIKSMAŽODŽIAI

Sta Stem Verbs with Long Root
Attested in the Texts of Mikalojus Daukša

ANOTACIJA

Straipsnyje analizuojami Mikalojaus Daukšos raštų ilgiosios šaknies *sta* kamieno veiksmažodžiai. Paliudyti tiriamojo tipo veiksmažodžiai analizuojami įvairiais aspektais: aptariama veiksmažodžių morfologija (esamojo ir būtojo laiko struktūra), morfonologija (vokalizmas, konsonantizmas, balsių kaitos atvejai), konstrukcinio kodavimo ypatumai kategorinės semantikos atžvilgiu. Daukšos veiksmažodžiai gretinami su Martyno Mažvydo ir Jono Bretkūno veiksmažodžių sistemomis, lietuvių tarmių ir dabartinės lietuvių kalbos duomenimis, siekiant išsiaiškinti leksemų lokalizaciją bei chronologiją, struktūros pokyčių motyvus.

ANNOTATION

The article explores *sta* stem verbs with long root attested in the scripts of Mikalojus Daukša. The verbs in question are analyzed in respect of different aspects: morphological (the structure of present and past tense forms), morphonological (vocalism, consonantism, the cases of vowel gradation), also the peculiarities of constructive coding regarding categorical semantics are taken into account. The structure of verbs registered in Daukša's works is further compared to that found in old scripts of Bretkūnas and Mažvydas, also in Lithuanian dialects and current Lithuanian language. The research is intended to determine the localization and chronological layers of registered lexemes, to propose the motives for change of the verbs in question.

ESMINIAI ŽODŽIAI: Daukša, veiksmažodis, intarpas, *sta* kamienas, šaknies struktūra, tarmės, senieji raštai.

KEYWORDS: Daukša, verb, infix, *sta* stem, root structure, dialects, old texts.

0. ĮVADINĖS PASTABOS

0.1. Šio straipsnio objektas – Mikalojaus Daukšos raštuose (*Postilėje* ir *Katekizme*) užfiksuoti ilgosios šaknies *sta* kamieno veiksmažodžiai¹. Šio autoriaus darbuose aptikti 87 intarpiniai ir *sta* kamieno veiksmažodžiai, iš kurių 30 intarpinių, 57 *sta* kamieno, iš jų 49 turi ilgą balsį šaknyje. Platesnės kontekstinės perspektyvos dėlei Daukšos veiksmažodžio sistema lyginama su jo amžininkų – Martyno Mažvydo ir Jono Bretkūno – sistemomis. Mažvydo raštuose užfiksuoti 17, o Bretkūno Biblijoje paliudyti 43 ilgosios šaknies *sta* kamieno veiksmažodžiai. Šių autorių veiksmažodžių sistemų ypatumai toliau lyginami su lietuvių tarmių ir dabartinės lietuvių kalbos duomenimis.

Daukšos raštai, iliustruojantys vidurinę lietuvių kalbos variantą, tirti įvairiais aspektais², tačiau išsamaus ilgosios šaknies *sta* kamieno veiksmažodžių aprašo šio autoriaus raštuose dar nesama. *Sta* kamieno veiksmažodžiai – gausi veiksmažodžių grupė, gausiausiai paplitusi rytų baltų kalbose ir turinti specifinių ypatybių, išskiriančių šiuos veiksmažodžius iš kitų struktūrinių tipų. *Sta* kamieno veiksmažodžių raidai ypatingos reikšmės turėjo kategorinė semantika – dabartinėje lietuvių kalboje formantas *sta* dažniausiai įtvirtina savaiminį, terminatyvinį veiksmažodį bei laipsnišką būsenos pakitimą, kai kurie *sta* kamieno veiksmažodžiai sudaro opoziciją *causatīva* / *resultatīva* (plg. *veřčia* / *viřsta*, *gręžia* / *grįžta*, *rąugia* / *rūgsta*, *dėgia* / *dýgsta* ir pan.) ir žymi rezultatyvinį procesą (plačiau apie *sta* kamieno veiksmažodžius ir jų raidą žr. Pakalniškienė 1995, t. p. Kazlauskas 1968: 333, Kuiper 1937: 202–203). Nemaža dalis *sta* kamieno veiksmažodžių yra denominatyvai arba deadjektyvai, todėl dažniausiai reiškia transformacinę būseną, jos kitimą, siejamą su pamatiniu žodžiu: *silpti*, *vargti*, *álkti*, *ilgti*, *kalsti* (plačiau žr. Pakalniškienė 2000: 71–89). Dabartinėje lietuvių kalboje (su retais išimties atvejais) *sta* kamieno formos optimaliai realizuoja semantinio ir morfologinio kodavimo asimetriją ir atliepia konstrukcinio ikoniškumo principą, mat *sta* kamienas įformina savaiminio veiksmo reikšmę ir / ar intranzityvumo kategoriją³. Morfonologinės struktūros atžvilgiu *sta* kamieno veiksmažodžiai šaknyje gali turėti trumpąjį arba ilgąjį šaknies balsį (pas-

¹ Trumposios šaknies intarpiniai ir *sta* kamieno veiksmažodžiai, aptikti Mikalojaus Daukšos darbuose, jau aptarti, žr. Pakalniškienė, Šarkytė 2012.

² Daukšos akcentologijos klausimus tyrė Pranas Skardžius, įvardžių struktūrą aprašė Albertas Rosinas (2001), Daukšos rašymo stilių, leksiką, vertimo kalbos ypatumus analizavo Jonas Palionis (1979, 1995); Jurgis Lebedys (1963, 1977), atematinis veiksmažodžius tyrė Algirdas Sabaliauskas (1957: 77–114), sangrąžinių veiksmažodžių analizę senuosiuose raštuose pateikė Audronė Kaukienė (2006); paskirus intarpinių ir *sta* kamieno veiksmažodžių tipus aprašė Vitalija Kapsevičienė (2002, 2003).

³ Tik nedaugeliui veiksmažodžių būdinga tranzityvumo kategorija, ji dažniausiai aptinkama priešdėlinėse formose, plg.: *iřvysta*, *užmiršta*, *iřgirsta*, *mėgsta*.

tarajam tipui priskiriami tokie *sta* kamieno veiksmažodžiai, kurių šaknies vokalizmas nekinta – pagrindą sudaro ilgasis balsis, dvibalsis ar mišrusis dvigarsis), būtajam laikui būdingos *o* kamieno formos. Naujesnio sluoksniu (dvigubos morfologinės charakteristikos) *sta* kamieno veiksmažodžiai esamojo laiko šaknyje turi pailgintus balsius *q, ę, y, ū*, kurie atsirado nunykus intarpui *n* prieš *s, š, z, ž*: *maqšta, šqšta, gęsta, vysta, dūžta*. Balsių kaita pagrindinių *sta* kamieno veiksmažodžių formose nebūdinga, dažniausiai stengiamasi vokalizmą apibendrinti visose pagrindinėse formose. Konsonantinė *sta* kamieno veiksmažodžių struktūra labai įvairi, sudėtingesnės šaknies struktūros ypač būdingos ilgosios šaknies veiksmažodžiams.

1. MIKALOJAUS DAUKŠOS ILGOSIOS ŠAKNIES *STA* KAMIENO VEIKSMAŽODŽIAI

1.1. Daukšos raštuose užfiksuoti 49 ilgosios šaknies veiksmažodžiai, iš jų 25 šaknyje turi ilgąjį balsį, 4 veiksmažodžių šaknies centrą sudaro dvibalsis, o 20 veiksmažodžių šaknyje turi mišrųjį dvigarsį. Šiam struktūriniam veiksmažodžių tipui priklauso tik *sta* kamieno veiksmažodžiai. 1 lentelėje pateikiami visi pavyzdžiai, užfiksuoti Daukšos, Mažvydo ir Bretkūno tekstuose.

Šaknies balsio ilgumo žymėjimas tiriamojo autoriaus raštuose problemiškas, daugeliu atvejų balsis žymimas diakritiniu kirčio ženkle, kuris vargu ar atspindi balsio ilgumą, todėl distinktyvios grafinės ilgojo balsio raiškos nesama (plg. formas *nuluf-ta* DP 213,44, *plufta* DP 580,14, *vžrikβta* DP 463,10, *wikfta* DP 508,46, *iždikfta* DP 487,11 / *iždīgfta* DP 99,33 ir pan.). Rūpimų veiksmažodžių lyginimas su kitų senųjų raštų duomenimis taip pat kelia neaiškumų, mat nei Mažvydo, nei Bretkūno raštuose nuoseklios grafinės ilgųjų balsių raiškos nesama, išskyrus kai kurias Bretkūno pavartotas formas, kuriose lyg ir atspindimas ilgasis šaknies balsis, plg. *papijkfti* BB12, 6, *pakljda* BB154, 3 (*j* ir *ij* = *y*), *plūfta* BB293, 25, *ifchplūdę* BB141, 31⁴. Tiriamuosius veiksmažodžius laikyti ilgosios šaknies veiksmažodžiais leidžia jų lyginimas su lietuvių tarmių ir bendrinės lietuvių kalbos duomenimis, mat tarmėse ir dabartinėje lietuvių kalboje šių veiksmažodžių struktūra stabili, visose paradigmos išlaikomas ilgasis balsis, alternuojančių formų nesama, todėl nėra pagrindo manyti, jog Daukšos paliudytose formose dominavo trumpasis šaknies vokalizmas.

Žemiau pateikiamas esamojo laiko formų registras senuosiuose raštuose atsižvelgiant į veiksmažodžių šaknies vokalizmą:

⁴ Kita vertus, balsio *ū* ilgumas šio autoriaus raštuose žymimas labai nenuosekliai, plg. BB formas *plu-ftanczę, plūftanczę, plūftanczę*, bendr. *pakūrti* – būt. k. l. *pakūre*, plačiau žr. Raudienė 2001: 16.

1 LENTELĖ. Esamojo laiko formų registras senuosiuose raštuose

Daukša	Mažvydas	Bretkūnas
1A. VEIKSMAŽODŽIAI SU ILGUOJU BALSIU ŠAKNYJE		
<i>vžblėftanczė</i> DK 161,13	–	–
<i>iždīgfta</i> DP 99,33 <i>iždikfta</i> DP 487,11	–	<i>ifchdigfta</i> BB552, 23
<i>iūfta</i> DP 462,29 <i>iβiūftá</i> DP 312,15	–	–
<i>fulīgfta</i> DP 59,28 <i>fulīgftame</i> DP 296,5 <i>fulīgftanczius</i> DP 217,27	–	–
<i>pralobfta</i> DP 4,9	–	<i>pralobfta</i> BB326, 47
<i>nulufta</i> DP 213,44 <i>nulúfta</i> DP 484,19	–	–
<i>megfta</i> DP 40,13 <i>mėgfti</i> DP 10,28 [<i>mėgėme</i> DP 110,26] [<i>pamegiama</i> DP 623,50] <i>pamėgfta</i> DP 378,4; DP 435,38 <i>pamėkfta</i> DP 213,48; <i>pamėgfta</i> DP 395,5	<i>megfta</i> GK II 452 <i>mekfta</i> GKII 338	<i>mekfta</i> BB551, 19
<i>panókfta</i> DP 489(490),22 <i>panókftama</i> DP 406,21 <i>prinókftami</i> DP 389,47 [<i>nepanókamoy'</i> DP 46,39]	–	<i>noksta</i> BB]oz2,16
–	–	<i>papijktsti</i> BB12, 6
<i>plūfta</i> DK 180,19 <i>plufta</i> DP 238(138),48; DP 370,1; DP 580,14 <i>pluftá</i> DP 580,40 <i>apiplūfta</i> DP 626,23; <i>ižplufta</i> DP 251,2; <i>nuplūfta</i> DP 626,23	–	<i>pliffta</i> BB293, 25 [<i>plūduncziūs</i> BB354, 2]
<i>vžrikβta</i> DP 463,10	–	–
<i>aprūgfta</i> DP 86,42∞	–	–
<i>sprógfta</i> DP 13,1∞	–	–
<i>praβókfta</i> DP 104,8 <i>praβokfta</i> DP 500,17, DK 169,4 <i>praβókftu</i> DK 169,3	–	[<i>prafchoka</i> BB18, 10]
<i>trokβt'</i> DK 175,16 <i>trokβta</i> DP 36,10	<i>trokβcht</i> GKII 447	–

Mikalojaus Daukšos raštų ilgosios šaknies
sta kamieno veiksmožodžiai

Daukša	Mažvydas	Bretkūnas
<i>trōkβta</i> DK 104,17; DK 155,22 <i>trōkβtu</i> DK 135,7; DK 140,22 <i>trōkβtamė</i> DK 51,10 <i>trōkβtanti</i> DK 106,4; <i>trōkβtafis</i> DP 399,20		
<i>wikβta</i> DP 508,46	–	–
<i>iβwīβta</i> DP 287,4	–	<i>ifchwīβta</i> BB284, 50
<i>pražīβta</i> DP 303,42	–	–
1B. VEIKSMAŽODŽIAI SU MIŠRIUOJU DVIGARSIU ŠAKNYJE		
<i>alkβta</i> DP 533,39, DK 104,16 <i>alkβtānczius</i> DP 475,29; <i>alkβtāncziam</i> DP 523,5	<i>alkβtat</i> GAm <i>alxtānczus</i> GK I 170	–
<i>ālpβta</i> DP 66,11, <i>ālpβtati</i> DK 162,20	–	<i>apalpβtant</i> BB544, 32
<i>nugāβtas</i> DP 80,40 <i>nenufigaβt'</i> DP 446,37∞	<i>teffinūfigaβt</i> GK II 514	–
<i>ižgīrβta</i> DP 248,22	–	–
<i>grīβta</i> DP 236,4; DP 162,45 <i>grīβta</i> DP 236,4 <i>apgrīβta</i> DP 9,16; <i>atgrīβta</i> DP 549,1; <i>nugrīβta</i> DP 328,50; <i>pagrīβta</i> DP 382,45; <i>fugrīβta</i> DP 120,36; DP 188,32; DP 433,30; DP 477,48; <i>fugrīβta</i> DP 206,25; DP 280,2; DP 282,42; <i>fugrīβtāncziūs</i> DP 542a(542),29	<i>sugrīβcht</i> GK I 153 <i>tegrīβcht</i> GK II 514	<i>grīnβchta</i> BB334, 24 <i>fugrīnβchta</i> BB290, 43 <i>tegrīnβchta</i> BB529, 11
<i>pailβi</i> DP <i>pailβtamę</i> DP 357,19	–	<i>atfijlβta</i> BB12, 7
<i>vžmirβta</i> DP 560,25, DK 114,9 <i>vžmīrβta</i> DP 274,35; DP 586,33 <i>vžmīrβtamę</i> DP 18,37	<i>vβumirβta</i> GK II 522 <i>vβchmirβtam</i> GK II 452	–
<i>fkēβta</i> DP 222,36 <i>skeβtānczia</i> DP 78,20	–	–
<i>patārpβta</i> DP 61,13	–	–
<i>ižtirpβtafis</i> DP 615,40	<i>ifchtirpβt</i> GK II 278	–
<i>wārgβtāte</i> DP 32,4	<i>wargβtānczuiū</i> 136 <i>wargβtānczę</i> GK II 39	<i>pawargβta</i> BB324, 25
<i>pawīrβta</i> DP 39,39; DK 12,1 <i>pawīrβta</i> DK 11,13; DK 99,3	<i>pawīrβi</i> GK II 334	<i>pawīrβta</i> BB280, 16

Daukša	Mažvydas	Bretkūnas
1c. VEIKSMAŽODŽIAI SU DVIBALSIU ŠAKNYJE		
–	–	<i>aifta</i> BB73, 25 <i>aiftant</i> BB73, 24
<i>ižgâiβta</i> DP 582,33 <i>noþgâiβta</i> DP 81,3	–	<i>ifchgaifchtam</i> BB400, 12
<i>pafwëikfta</i> DP 369,45	–	–

1.2. Daukšos raštuose dominuoja reguliarios paradigmos, semantinis ir konstrukcinis tiriamųjų veiksmažodžių kodavimas yra optimalus – semantinės veiksmažodžių charakteristikos (savaiminis / terminatyvinis veiksmas) įtvirtinamos morfologiniu žymikliu *-sta*. Daukšos darbuose dominuoja stabilios *sta* kamieno esamojo laiko formos (žr. 1 lentelę), kurios paklūsta paradigms struktūros sąlygoms, dauguma autoriaus paliudytų *sta* kamieno ilgosios šaknies veiksmažodžių įsitvirtino ir dabartinėje lietuvių kalboje. Tik du veiksmažodžiai tiriamojo autoriaus raštuose turi dvejopas esamojo laiko formas *pamêgfta* DP || *mêgeme* DP; *nepanókftama* ‘nesuvokiama’ DP || *nepanókamoy* ‘neprilygstamoje’ DP, kurios leidžia daryti prielaidą, jog *sta* kamieno ekspansija lietuvių kalboje vyko palaipsniui, konkuruojant kelioms formoms. Veiksmažodis *drįsti* Daukšos *Postilėje* tebebuvo *a* kamienis (plg. *drefta* DP 23,47).⁵

1.3. Iš surinktų duomenų matyti, jog būtojo laiko formos tiriamojo autoriaus raštuose neįvairuoja, paliudytos tik *o* kamieno formos, atitinkančios *sta* kamieno veiksmažodžių paradigms sąlygas (žr. 2 lentelę). Kita vertus, nemažos dalies veiksmažodžių būtojo laiko formos nėra paliudytos ar nerodo kamieno.

2 LENTELE. Būtojo laiko formų registras

Daukša	Mažvydas	Bretkūnas
<i>Átko</i> DP 242,49, <i>iβátko</i> DP 106,40; <i>iβátkufi</i> DK 162,18	–	<i>ifchalkens</i> BB546, 48
<i>Iβâuβo</i> DP 427,15	–	<i>praaitfcha</i> BB90, 8
<i>vžâuβuβiu</i> DK 93,2	–	–
<i>iždîgo</i> DP 82,35∞; DP 84,13; DP 610,44 <i>iždîguš</i> DP 97,21∞; <i>iždîge</i> DP 97,22∞	–	<i>ifchdîga</i> BB91, 23

⁵ Dabartinėje lietuvių kalboje šis veiksmažodis yra jau naujos morfologinės struktūros. Galima teigti, jog šio veiksmažodžio raida buvo nulemta ne tik kategorinės semantikos, bet ir siekio išlyginti paradigmą, tad tas pats balsis buvo apibendrintas visoms šio veiksmažodžio formoms ir pereita į *sta* kamieną.

Mikalojaus Daukšos raštų ilgosios šaknies
sta kamieno veiksmoždziai

Daukša	Mažvydas	Bretkūnas
<i>ižgandós</i> DP 440,38; <i>ižgándoš</i> DP 41,16; <i>ižgandotes</i> DP 194,14∞; <i>nugándos</i> DP 6,36; <i>nugándoš</i> DP 337,14; <i>nufigado</i> DP 590,29	<i>nūfiganda</i> GK II 277	<i>ifsiganda</i> BB95, 28 <i>nūfsiganda</i> BB101, 3 <i>perfsiganda</i> BB95, 28
<i>fugêdo</i> DP 576,52 <i>fufigédės</i> DP 400,25	–	–
<i>pragîdo</i> DP 159,2	–	–
<i>grîmždo</i> DP 290,3 <i>grîmždo</i> DP 288,3∞ <i>nugrimždus</i> DP 595,4	<i>nogrimzdij</i> GK II 522	–
<i>grîžo</i> DP 179,14 <i>grîžo</i> DP 61,37 <i>pagrîžo</i> DP 189,33; <i>pagrîžo</i> DP 444,53; <i>pagrîžufios</i> DP 393,28; <i>sugrîžo</i> DP 213,1; <i>fugrîžo</i> DP 390,6; <i>fugrîžo</i> DP 49,16; DP 65,38; DP 479,47 <i>fugrîžo</i> DP 65,38; DP 58,18∞; DP 63,27∞; DP 381,9∞ <i>fugrîžo</i> DP 49,16; DK 121,10; DP 122,38; DP 189,38∞; DP 193,50; DP 195,10; DP 302,33; DP 386,22∞; DP 471,23∞; DP 591,4; <i>fugrîžo</i> DP 384,13; <i>fugrîžo</i> DP 63,11; DP 93,28; DP 185,23; DP 228,42; DP 229,21; DP 229,36; DP 311,35; DP 465,21; <i>fugrîžo</i> DP 419,44; <i>fugrîžomę</i> DP 282,7; <i>fugrîžome</i> DP 58,35; <i>fugrîžes</i> DP 149,8; DP 385,24 <i>fugrîžes</i> DP 381,22∞; <i>fugrîžes</i> DP 274,18∞; <i>fugrîžes</i> DP 296,11; DP 496,40; <i>fugrîžes</i> DP 391,19; <i>fugri- žės</i> DP 385,25; <i>fugrîžės</i> DP 204,35; <i>fugrîže</i> DP 188,35; <i>fugrîže</i> DP 276,54; DP 412,17; <i>fugrîžufios</i> DP 180,11; <i>fugrîžufiam'</i> DP 561,43; <i>fugrîžufiu</i> DP 280,6	<i>fugriþai</i> GK II 462	<i>atgriþa</i> BB20,10 <i>atgrinþa</i> BB20, 9 <i>apsigriþa</i> BB142, 6 <i>pafsigriþa</i> BB95, 24
<i>paiľufiu</i> DP 174,33	<i>nūľľau</i> GK II 513 <i>ifchilľis</i> GK II 447 <i>apilľa</i> GK II 528	–

Daukša	Mažvydas	Bretkūnas
<i>paiūko</i> DP 285,29 <i>paiūkau</i> DP 308,6; <i>paiūkes</i> DP 168a	<i>paiunkai</i> GK II 359 <i>paiunkta</i> GK II 481 <i>paiunktofės</i> GK II 501	–
<i>nukaltės</i> DP 432,29	–	–
<i>paklīdo</i> DP 136,39; DP 136,41; DP 165,39; DP 218,4 <i>paklido</i> DP 469,47; <i>paklīdufės</i> DP 246,37; paklīdufios DP 218,13; DP 232,12 <i>paklīdufius</i> DP 534,16; paklīdufiái DP 441,2	–	<i>pakljda</i> BB154, 3
<i>palínke</i> DP 422,3 <i>palinkus</i> DP 52,21; <i>palínkušī</i> DP 189,33	–	–
<i>fulīgo</i> DP 344,2	–	–
<i>pralôbe</i> DP 290,31; <i>pralôbes</i> DP 579,12	–	<i>praloba</i> BB57, 13
<i>Nulūdo</i> DP 359,10∞; <i>nulūdote</i> DP 216,8; <i>nulūde</i> DP 191,11; <i>nulūdufsi</i> DK 106,19; <i>nulūdufsi</i> DP 334,43	–	–
<i>mego</i> DP 492,42 <i>pamego</i> DP 598,47; <i>pamėgo</i> DP 27,5; pa- mėgos DP 625,28; <i>pamėgo</i> DP 28,32; DP 35,5; DP 46,8; DP 280,35; DP 425,35; DP 595,31; <i>pamėgau</i> DP 591,42∞; <i>pamėgai</i> DP 435,7 <i>pamegau</i> DP 593,8; <i>pamėgau</i> DP 432,17; <i>pamegtaś</i> DP 397,23	<i>pamega</i> GKI 216	–
<i>vžmiršo</i> DK 124,16; <i>vžmīršo</i> DP 355,36; DP 602,21 <i>vžmīršome</i> DP 135,2 <i>vžmīršes</i> DK 122,6; <i>vžmīršes</i> DP 77,20; DP 361,4; <i>vžmīrše</i> DP 94,36	<i>všmiršcha</i> GK II 525 <i>všmirščau</i> GK II 472 <i>nevšmiršcha</i> GK II 431	<i>ušumiršcha</i> BB90, 23 <i>ušumirščai</i> BB533, 19
<i>pranôko</i> DP 399,43; 602,33; <i>pranóko</i> DP 602,29; DP 616,25	–	<i>nunokens</i> BB566, 14 <i>panoka</i> BB69, 23 <i>panoko</i> BB1Moz31,23
<i>plīšo</i> DP 288,1∞ <i>perplīšo</i> 179,1	–	<i>perplijcha</i> BB397, 31
<i>plūdo</i> DP 169,2 <i>iβplūdo</i> DP 176,2; <i>ižplūdo</i> DK 142,5	–	<i>ifchplūdę</i> BB141, 31
<i>iβriβko</i> DP 33,8 <i>vžriβko</i> DP 418,23	<i>iffirifka</i> GKII 280	–

Mikalojaus Daukšos raštų ilgosios šaknies
sta kamieno veiksmoždziai

Daukša	Mažvydas	Bretkūnas
<i>paſkendo</i> DP 60,48 <i>paſkédo</i> DP 523,13; DP 418,43	–	–
<i>vžſpringo</i> DP 140,5	–	–
<i>paſwéiko</i> 113,36∞	–	–
<i>praſóko</i> DP 5,2; <i>praſókuſius</i> DP 474,25	–	–
<i>tróſko</i> DP 144,32	<i>troſka</i> GKII 451	<i>itroſchkens</i> BB546, 48
<i>nuwârge</i> DP 8,14 <i>pawargeſis</i> DP 206,30	<i>pawarguſi</i> GK II 524 <i>pawarguſiuii</i> GK II 522	<i>pawarguſio</i> BB181, 6
<i>vžwêſſuſiu</i> DK 93,2; <i>vžwêſes</i> DP 353,18; <i>vžwêſuſeis</i> DP 404,26	–	–
<i>Iſwido</i> DP 117,36∞; <i>Iſwidau</i> DK 144,9; <i>Iſzwide</i> DP 208,13	<i>iſchwida</i> GKII 462	<i>iſchwida</i> BB117,6 <i>iſwjda</i> BB118, 11
<i>iwiko</i> DP 50,31	–	–
<i>pawirto</i> DP 491,14; <i>pawirto</i> DP 43,9∞; <i>pêrwirtuſius</i> DP 416,27	<i>pawirtes</i> GK I 182	<i>pawirta</i> BB42, 26
<i>pawito</i> DP 463,14 <i>pawite</i> DP 582,39	–	–
<i>praſîdo</i> DP 398,22	–	–

1.4. Daukšos veiksmoždzių šaknies struktūra įvairi. Dominuoja veiksmoždziai su gana nesudėtinga konsonantine struktūra, plg.: *CVC* (dvidešimt veiksmoždzių), *CCVC* (*plûdo* DP 169,2; *paklido* DP 469,47; *plîſo* DP 288,1∞, *paſwéiko* 113,36∞), dvinarę finalę turi dvylika veiksmoždzių (*CVCC* tipas). Pasitaiko ir retesnių struktūrų, dažnesnių veiksmoždziuose su mišriuoju dvigarsiu veiksmoždzių šaknyje, plg.: *CCCVCC* (*vžſpringo* DP 140,5), *CCVCCC* (*grîmždo* DP 290,3), *VCC* (*iłgtis* DP 454,22, *pailſuſiu* DP 174,33, *âlpſta* DP 66,11, *Álko* DP 242,49), *CCVC* (*ſprógtſta* DP 13,1), *VC* (*Iſâuſo* DP 427,15). Balsių kaitos užfiksuotų veiksmoždzių pagrindinėse formose nėra⁶.

1.5. Gretinamųjų autorių – Daukšos, Mažvydo ir Bretkūno – *sta* kamieno veiksmoždziai neturi ryškių struktūrinių skirtumų, daugeliu atveju visų trijų autorių raštuose tiek esamojo, tiek būtojo laiko formos sutampa: nuosekliai vartojamos *sta* kamieno esamojo laiko ir *o* kamieno būtojo laiko formos. Minėtina tik Bretkūno pavartota *a* kamieno forma *praſchoka* BB 18, 10, nors Daukšos raš-

⁶ Tik vienas veiksmoždzis *dręsa* (istoriškai *a* kamienis) tiriamojo autoriaus raštuose iliustruoja kokybinę balsių kaitą *dręsa* DP 23,47 – *driffo* DP 76,35. Bretkūno raštuose paliudyta forma *drinsa* rodo, jog šio veiksmoždzio paradigmos išlyginimo procesas jau buvo prasidėjęs.

tuose vartojama *sta* kamieno *praβókfta* DP 104,8. Abi formos pavartotos savaiminio veiksmo reikšme ‘praeiti, prabėgti, pranykti’. Toks formų konkuravimas liudija apie *sta* kamieno ekspansiją ir morfosemantiškai skaidrios formos įsitvirtinimą semantinio kodavimo atžvilgiu. „[...] perėjimą į *sta*-kamienių tipą bus nulėmęs semantinis leksemos išsišakojimas, dėl kurio mutatyvinio ir savaiminio veiksmo reikšmių įgijęs veiksmožodis kartu įgyja esamajame laike *sta*-kamienes formas“ (Kiseliūnaitė 1991: 122).

Mažvydo ir Bretkūno tekstuose tarp tiriamųjų veiksmožodžių pagrindinių formų balsių kaitos atvejų nėra paliudyta. Kaip ir Daukša, Bretkūnas vartojo *a* kamienes veiksmožodžio *drįsti* formas su senąją balsių kaita *nedrenfa* BB98, 32 ir su išlygintu vokalizmu *drinfat* BB99, 15.

1.6. Lietuvių tarmėse ilgosios šaknies veiksmožodžiai paprastai turi *sta* kamieno esamojo laiko formas. Neikoniškos alternuojančios formos aiškintinos įvairiai: vienose išlikusios senesnės intarpinės (*skeñda* Š, Kz, Aps, Ad, *viñta* Ėr, Krk, Kkl, *ruñga* Glv), galbūt ir *ia* kamieno (*mėgia* Ob, V.Krėv, Brž, Pš, Slm, Užp, Vaižg, Sv, Všk, Lnk, SD137, Ds) formos, kitose esamojo laiko šaknies vokalizmas pakeistas apibendrinant būtojo laiko vokalizmą (*priruga* Zt), pasitaiko kontaminacinių lyčių (*výma* Lz).

1.7. Dabartinėje lietuvių kalboje visų ilgosios šaknies veiksmožodžių formos yra *sta* kamieno, gretutinėms formoms atsirasti motyvų nesama.

IŠVADOS

1. Daukšos darbuose dominuoja stabilios *sta* kamieno esamojo laiko formos, kurios paklūsta paradigmų struktūros sąlygoms, paliudyta tik keletas gretutinių esamojo laiko formų (*mėgsta* || *mėgia*, *noka* || *noksta* ‘pavyti, prilygti’), rodančių *sta* kamieno ekspansiją.

1.1. Daukšos užrašytų veiksmožodžių konstrukcinis kodavimas vienodas, optimalus, dauguma paliudytų veiksmožodžių yra morfosemantiškai skaidrūs, mat kategorinė semantika (mutatyvas, intransityvas, dažnai rezultatyvas) reiškia morfologiniu žymikliu – formantu *sta*.

2. Mažvydo ir Bretkūno raštuose paliudytos esamojo ir būtojo laiko formos atliepia Daukšos pavartotąsias, jų veiksmožodžiai neturi ryškių struktūrinių skirtumų, tik Bretkūno *Biblijoje* paliudytos vieno veiksmožodžio gretutinės formos *plūsta* || *plūdžia*, šis autorius vartojo *a* kamieno formą *prašoka* reikšme ‘praeina, prabėga’, kuri ta pačia reikšme Daukšos darbuose *sta* kamienė.

3. Lietuvių tarmėse ilgosios šaknies veiksmožodžiai paprastai vartojamos *sta* kamieno formos, tik keletas Daukšos paliudytų veiksmožodžių turi gretutinių esa-

mojo laiko formų, visos jos fiksuojamos aukštaičių plote, jų morfologinė struktūra gana marga: tai senosios intarpinės lytys *skeñda* Š, Kz, Aps, Ad, *viñta* Ęr, Krk, Kkl ir *ruñga* Glv, *ia* bei *a* kamieno formos *sveikia* Lz, *mėgia* Ob, V.Krėv, Brž, Pš, Slm, Užp, Vaižg, Sv, Všk, LnkV, SD137, Ds, *plūdžia*, *priruga* Zt bei kontaminacinė forma *vỹma* Lz.

Dabartinėje lietuvių kalboje vartojamos tik optimaliai skaidrios ir maksimaliai ikoniškos *sta* kamieno formos, atliepiančios semantinio ir morfologinio kodavimo asimetriją.

ŠALTINIAI

DK – Kathechismas, arba Mokslas kiekvienam krikščioniui privalus. Parasitas per D. Jakuba Ledesma Theologa Societaitis Iesu. Išgulditas iš Liežuvio Lankišchio ing Lietuviška per Kuniga Mikaloiu Daukša Kanonika Žemaičiu. Išspaus tas Vilniuje Metuose užgimimo Viešpaties 1595. Prieiga per internetą: <http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php>.

DP – Postilla Catholica: Tai esti izguldymas Ewangelijų kiekvienos nedelos ir szvėtes per vissus metus / Per kuniga Mikloiv Davksza Kanoniką Mednikų- [Vilnius: Akademijos sp.], 1599. Prieiga per internetą: <http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php>.

Mž – Dominykas Urbas. *Martyno Mažvydo raštų žodynas*. Vinius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.

Giedrė Norvilaitė 2004: *Intarpiniai ir sta-kamieniai veiksmoždziai M. Mažvydo raštuose*. Magistro baigiamasis darbas. Klaipėdos universitetas.

Transliteruotas J. Bretkūno Biblijos (I-oji ir III-ioji dalys) rankraštiniis tekstas. – Lina Raudienė 2001: *Jono Bretkūno „Biblijos“ šakniniai veiksmoždziai*. Magistro baigiamasis darbas. Klaipėdos universitetas.

LITERATŪRA

Kapsevičienė Vitalija 2002: Morfologinė intarpinių ir *sta*-kamienių veiksmoždzių (*griūva*, *gyja* tipų) struktūra senojoje lietuvių raštijoje. – *Vārds un tā pētīšanas aspekti: Rakstu krājums 6*. Liepāja.

Kapsevičienė Vitalija 2003: Morfologinė intarpinių ir *sta*-kamienių veiksmoždzių (*kyla*, *byra* tipų) struktūra senuosiuose lietuvių raštuose. – *Vakarų Baltų kalbos ir kultūros relikvai (Tiltai, priedas Nr.14)*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.

Karaliūnas Simas 1987: *Baltų struktūrų bendrybės ir jų kilmė*. Vilnius: Mokslas.

Kaukienė Audronė 1994: *Lietuvių kalbos veiksmoždzio istorija*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.

- Kaukienė Audronė 2002: *Lietuvių kalbos veiksmažodžio istorija 2*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Kaukienė Audronė 2006: *Sangrąžinių veiksmažodžių istorija*. Klaipėda: Druka.
- Kazlauskas Jonas 1968: *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*. Vilnius: Mintis.
- Kiseliūnaitė Dalia 1991: *Šakninių veiksmažodžių struktūros įvairavimas baltų kalbose*.: Daktaro disertacija. Vilnius.
- Kolln Herman 1969: Oppositions of voice in Greek, Slavic and Baltic. – *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Historisk – filosofiske Meddelelser* 43(4).
- Kuiper F. B. J. 1937: *Die Indogermanischen Nasalpräsentia*. Amsterdam.
- Lebedys Jurgis 1963: *Mikalojus Daukša*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- Lebedys Jurgis 1977: *Senoji lietuvių literatūra*. Vilnius.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*, elektroninis variantas, redaktorių kolegija: Gertrūda Naktinienė (vyr. red.), Jonas Paulauskas, Ritutė Petrokienė, Vytautas Vitkauskas, Jolanta Zabarškaitė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008. www.lkz.lt.
- Pakalniškienė Dalia 1996a: Lietuvių kalbos intarpinių ir *sta*-kamienų veiksmažodžių diachroniniai sluoksniai. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 36, 83–85.
- Pakalniškienė Dalia 1996b: Naujausias intarpinių ir *sta*-kamienų veiksmažodžių sluoksnis: imitatyvai. – *Baltistica* 31(1).
- Pakalniškienė Dalia 1997: Senosios balsių kaitos atspindžiai intarpinių veiksmažodžių šaknyse. – *VIII tarptautinio baltistų kongreso „Baltų kalbos XVI ir XVII amžiuje“ pranešimų tezės*. Vilnius.
- Pakalniškienė Dalia 2000: Lietuvių kalbos intarpiniai ir *sta*-kamieniai denominatyvai. – *Veiksmažodžio raidos klausimai (Tiltai, priedas Nr. 1)*. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 71–89.
- Pakalniškienė Dalia 2004: Bendrieji baltų kalbų veiksmažodžiai. Morfologinė struktūra. – *Vārds un tā pētīšanas aspekti (Rakstu krājums 8)*. Liepāja, 201–210.
- Pakalniškienė Dalia 2005: Intarpiniai resp. *sta*-kamieniai veiksmažodžiai bendrinėje lietuvių ir latvių kalboje. – *Vārds un tā pētīšanas aspekti (Rakstu krājums 9)*. Liepāja.
- Pakalniškienė Dalia 2005: *Rytų baltų CiR tipo veiksmažodžiai (Baltistica, priedas Nr. 6)*.
- Pakalniškienė Dalia 2008: Lietuvių kalbos intarpinių veiksmažodžių su *e* šaknyje kilmė. – *Baltistikos problemos 3*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 250–263.

Pakalniškienė Dalia, Šarkytė Raimonda 2012: Mikalojaus Daukšos raštų intarpiniai ir *sta* kamieno veiksmažodžiai natūraliosios morfologijos požiūriu. – *Res humanitariae* 11. Klaipėda, 149–170.

Palionis Jonas 1979: *Lietuvių literatūrinės kalbos istorija*. Vilnius: Mokslas.

Palionis Jonas 1995: *Lietuvių rašomosios kalbos istorija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Raudienė Lina 2001: *Jono Bretkūno „Biblijos“ šakniniai veiksmažodžiai*. Magistro baigiamasis darbas. Klaipėdos universitetas.

Rosinas Albertas 2001: *Mikalojaus Daukšos tekstų įvardžių semantinė ir morfologinė struktūra*. Vilnius: MELI.

Sabaliauskas Algirdas 1957: Atematiniai lietuvių kalbos veiksmažodžiai. – *Kai kurie lietuvių kalbos gramatikos klausimai*, 77–114.

Skardžius Pranas 1996–1999: *Rinktiniai raštai* 1–5. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla (1), Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas (2–5).

Vidugiris Aloyzas 1973: Zietelos tarmės veiksmažodžio kaitė. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 14, 199–219.

Sta Stem Verbs with Long Root Attested in the Texts of Mikalojus Daukša

SUMMARY

The aim of this article was to explore long rooted *sta* stem verbs attested in the old texts of Mikalojus Daukša. 49 verbs in question have been found, 25 of which have a long vowel, 4 verbs have a diphthong and 20 verbs have tautosyllabic combinations with *n* in their root.

The analysis of attested verbs allowed highlighting the most prominent peculiarities of usage of verbs in the texts of Daukša and his contemporaries Mažvydas and Bretkūnas, also in Lithuanian dialects and contemporary Lithuanian language:

1. In the works of the aforementioned author stable *sta* stem structures, complying with the paradigm structure requirements, prevail, thus the majority of them correspond to the forms used in the contemporary Lithuanian language. The only complementary forms found in the works of Daukša *mėgsta* || *mėgia*, *noka* || *noksta* testify the expansion of *sta* stem. Semantic and constructional coding in the majority of attested verbs is optimal, that is, semantic characteristics of verbs in question (namely, spontaneous, reflexive, intransitive, and frequently resultative action) are reinforced by a morphological marker *sta*.

2. The present and past forms found in the texts of Mažvydas and Bretkūnas in the majority of cases correspond to those attested in Daukša's texts, the verbs do not have any prominent

structural differences in the works of all three authors, the only complementary forms *plūsta* || *plūdžia* have been found in the texts of Bretkūnas. This author used *a* stem verb *prašoka* differently from Daukša, who preferred *sta* stem forms for the same meaning.

3. In Lithuanian dialects complementary forms vary in their morphological root structure, that is, several infix forms, *a* and *ia* stem forms have been registered in Aukštaitija region as substitutes for stable *sta* stem forms. In the current Lithuanian language only optimally transparent and iconic *sta* stem forms, complying with asymmetry of semantic and morphological coding are being used.

Įteikta 2012 m. liepos 30 d.

RAIMONDA ŠARKYTĖ

Klaipėdos universitetas

Herkaus Manto g. 84, LT-92294 Klaipėda, Lietuva

raisaryte@gmail.com

ONA ALEKNAVIČIENĖ
Lietuvių kalbos institutas

Mokslinių tyrimų kryptys: lietuvių rašomosios kalbos istorija,
Mažosios Lietuvos kalbos, literatūros ir kultūros istorija.

GOTFRYDO OSTERMEJERIO
PRIERAŠAI JOKŪBO
BRODOVSKIO RANKRAŠČIUOSE:
*LITAUISCHE SPRICHWÖRTER
UND RÄTSEL IR LEXICON
GERMANICO-LITHVANICVM ET
LITHVANICO-GERMANICVM*¹

Gottfried Ostermeyer's inscriptions
in the manuscripts of Jacob Brodowski:
*Litauische Sprichwörter und Rätsel and Lexicon
Germanico-Lithvanicum et Lithvanico-Germanicum*

ANOTACIJA

Straipsnyje analizuojama rankraščinio priežodžių, patarlių ir mįslių rinkinio *Litauische Sprichwörter und Rätsel* (PR), saugomo Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje (LMAVB RS: F 137–1), autorystės problema. Tarp pagrindinio sudarytojo – Trempų (Darkiemo aps.) precentoriaus Jokūbo Brodovskio – įrašytos smulkiosios tautosakos vienetų rankraštyje rasta Gotfrydo Ostermejerio prieraišų: 16 vokiškų ir 11 lietuviškų frazių. Straipsnio tikslas – įvertinti Ostermejerio prieraišus kaip rinkinio makrostruktūros ir mikrostruktūros

¹ Straipsnis parengtas pagal projektą *Paveldas ir tapatumas: XVII amžiaus lituanistikos šaltinių tyrimas ir sklaida*, įtrauktą į programą *Valstybė ir tauta: paveldas ir tapatumas*. Tyrimą rėmė Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. VAT 10/2010).

ESMINIAI ŽODŽIAI: Gotfrydas Ostermejeris, Jokūbas Brodovskis, Mažoji Lietuva, smulkioji tautosaka, patarlės, priežodžiai, mįslės.

KEYWORDS: Gottfried Ostermeyer, Jacob Brodowski, Lithuania Minor, small folklore, proverbs, sayings, riddles.

elementus, nustatyti santykius su ankstesniais lietuviškais šaltiniais, išskirti tuos prierašus, kurie lietuvių raštijos istorijoje užfiksuoti pirmą kartą. Straipsnyje aptariami ir Ostermejerio prierašai Brodovskio žodyne *Lexicon Germanico-Lithvanicum et Lithvanico-Germanicum* (B; LMAVB RS: F 137–15), analizuojamos Ostermejerio prierašų kalbos ypatybės.

ANNOTATION

The article addresses the problem of authorship of the manuscript collection of sayings, proverbs and riddles *Litauische Sprichwörter und Rätsel* (PR) kept at the Wroblewski Library of the Lithuanian Academy of Sciences (LMAVB RS: F 137–1). Amidst the units of small folklore recorded by the principal compiler – precentor of Trempen (Darkehmen County) Jacob Brodowski – the inscriptions made by Gottfried Ostermeyer can also be found in the manuscript: 16 German and 11 Lithuanian phrases. The aim of this article is to evaluate the inscriptions made by Ostermeyer as the elements of macrostructure and microstructure of the collection, to determine their relations with earlier Lithuanian sources, to distinguish the inscriptions, which were recorded in the Lithuanian writings for the first time. The article also discusses Ostermeyer's inscriptions in Brodowski's dictionary *Lexicon Germanico-Lithvanicum et Lithvanico-Germanicum* (B; LMAVB RS: F 137–15) and analyses the linguistic peculiarities of Ostermeyer's inscriptions.

0. ĮVADAS

Gotfrydas Ostermejeris (Gottfried Ostermeyer, 1716–1800) – ryški XVIII amžiaus antrosios pusės Mažosios Lietuvos figūra. Literatūrologams jis žinomas visų pirma kaip giesmių kūrėjas, giesmyno sudarytojas ir istoriografas, kalbos istorikams – kaip gramatikos autorius, kultūros istorikams – kaip ikikrikščioniškosios Prūsijos tautų ir jų religijų tyrėjas. Nors gimė ne Mažojoje Lietuvoje ir nelietuviškoje šeimoje, literatūros, kalbos bei istorijos tyrimus skyrė mokslo sričiai, kuri dabar įvardijama kaip *lituanistika* plačiąja prasme.

Ostermejerių giminė kildino save iš Bavarijos vokiečių, per Saksoniją ir Sileziją atvykusių į Vakarų Prūsiją (Šlaitaitė 1994: 150–151, 157–158). Gotfrydas gimė 1716 metais Marienburge (dab. Malbork, Šiaurės Lenkija, Pamario vaivadija) amatininko (odininko) šeimoje. 1728–1736 metais mokėsi Torunės gimnazijoje (Šlaitaitė 1994: 151–152, 158–159; Biržiška 1963: 101). Karaliaučiaus universitete jis imatrikuluotas 1737 metų gegužės 9-ąją: „Ostermeyer Godofr. Marienburg. Boruss.“ (Erler 1911: 370)². Studijavo teologiją, apie 1739–1740 metus Lietuvių kalbos seminare mokėsi lietuvių kalbos (Citavičiūtė 2004: 87–88, 344).

² Biržiškos (1963: 101) nurodyta data 1739-05-09 klaidinga.

Du kartus studijas Ostermejeris turėjo nutraukti dėl lėšų stokos. Kaip rašo jo sūnus Zygfrydas (Siegfried Ostermeyer, 1759–1821), tėvas pas kaimo kunigus versdavosi privačiomis pamokomis, o susitaupęs pinigų vėl grįždavo į Karaliaučių. Paskutinį kartą jis lankėsi pas Verdainės (apie 3,5 km į rytus nuo buv. Šilokarčemos, dab. Šilutės) kunigą Fabijoną Kalavą (Fabian Kalau, 1691–1747), kur mokėsi dar ir teologijos, čia galiausiai išmoko lietuviškai. Dėl lietuvių kalbos mokėjimo pasirodė esąs vertas gauti oficialią tarnybą Mažojoje Lietuvoje – Trempų bažnyčios globėjas, valstybės ir karo ministras (*Königliche Etats- und Kriegsminister*) Friedrichas von Görne 1744 metais pakvietė į Trempus dirbti precentoriumi (Šlaitaitė 1994: 152, 159).

1752-aisiais iškėlus Trempų kunigą Gerhardą Ludwigą Mühlenkampfą į Kusus, liko laisva vieta. 1752-08-29 konsistorijos tarėjai pranešė karaliui, kad parapija iš trijų kandidatų pasirinko Ostermejerį (*Die Pfarr-Stelle zu Trempen betreff.*, 1752; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 44 d, Nr. 233, Bl. 18r–21v). Trempuose kunigu Ostermejeris dirbo iki mirties (1800-03-13). Buvo vedęs minėtojo Verdainės kunigo Kalavo dukterį Oną Reginą (Anna Regina Kalau, 1721–1770). Sūnus Zygfrydas ir vaikaičiai taip pat tapo evangelikų liuteronų kunigais ir mokytojais, daugiau ar mažiau domėjosi lituanistine veikla.

Švietimo epochos suformuota tautės ir jos kuriamų dvasinių vertybių samprata Europoje kėlė daug diskusijų. Jos įtraukė ir Ostermejerį – iš pradžių dėl Prūsijos lietuvių ir apskritai visų baltų etnogenezės, vėliau dėl giesmių vertimo principų. Diskusijų inspiruoti jo veikalai provokavo naujas diskusijas. Visose jose vienas iš svarbiausių Ostermejerio instrumentų ir argumentų buvo lietuvių kalbos faktai. Ostermejeris buvo Karaliaučiaus karališkosios vokiečių draugijos (*Königliche deutsche Gesellschaft zu Königsberg*) narys, periodiniame draugijos leidinyje *Preussisches Archiv* publikavo straipsnių apie prūsų ir lietuvių religiją, etnografiją, mitologiją, bažnyčių ir mokyklų istoriją.

Pagrindinius veikalus Ostermejeris paskelbė vokiškai. Ne visi publikuoti darbai išliko³. Rankraščių išliko visai nedaug – iki šiol buvo žinomi tik trys autografai ir vienas nuorašas. Pirmasis autografas – laiškas, rašytas 1781-01-06 Abrahamui Jakobui Penzeliui (1749–1819) iš Trempų į Krokuvą, dabar saugomas Bavarijos valstybinėje bibliotekoje Münchene (Gerulaitienė 2002: 18–20); antrasis – straipsnis apie lietuviškos Biblijos istoriją *Historische Nachricht von der litauischen Bibel*, saugomas Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje. Straipsnis nepasirašytas, bet kad tai Ostermejerio autografas, įrodyta remiantis jo laišku Penzeliui (Gerulaitienė 2002: 11–15) ir trečiuoju dokumentu, saugomu

³ Dauguma išlikusiųjų išversti į lietuvių kalbą ir paskelbti *Rinktiniuose raštuose* (1996), išskyrus lietuvių kalbos gramatiką *Neue Litauische Grammatik* (1791) ir straipsnius leidinyje *Preussisches Archiv*.

Prūsijos kultūros paveldo Slaptajame valstybiniame archyve Berlyne (*Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz*). Tai Ostermejerio komentarai Liudviko Rėzos į lietuvių kalbą verstai Dovydo psalmi (Ps 2,1–12) ir pasirašyta išvada (apie jį žr. Citavičiūtė 2002: 21–25). Taigi chronologinė iki šiol žinotų Ostermejerio autografų seka tokia:

- (1) Gotfrydas Ostermejeris. Laiškas Abrahamui Jakobui Penzeliui iš Trempų į Krokuvą, 1781-01-06; Bayerische Staatsbibliothek München: Penzeliana II (Ostermeyer, Bl. [1–6]; publikuota: *Keturi Gotfrydo Ostermejerio rankraščiai*, 2002: 73–77, 143–148.
- (2) [Gottfried Ostermeyer]. *Historisch[e] Nachricht v[on] d[er] littauische[n] Bibel*, [po 1791]; LMAVB RS: F 15–299; publikuota: *Keturi Gotfrydo Ostermejerio rankraščiai*, 2002: 31–52, 91–123.
- (3) M[artinus] Lud[ovicus] Rhefa. Ueberfetzung des 2ten P[falms] ins litthauische, 1797. – *Acta des Königl. Ober-Schul-Collegii, von den Polnisch- und Litthauischen Prediger- und Schullehrer Seminar zu Königsberg in Preuffen*, 1797–1805; GStA PK: I. HA Rep 76 alt Ältere Oberbehörden für Wissenschaft, Kunst, Kirchen- und Schulsachen, II Nr. 271, Bl. 42r–42v; publikuota: *Keturi Gotfrydo Ostermejerio rankraščiai*, 2002: 79–82, 149–150.

Žinomas dar vienas rankraštinis Ostermejerio dokumentas – *Zusätze zum Beitrag zur Altpreußischen Religions Geschichte und zu den Gedanken von den alten Bewohnern des Landes Preußen*, bet tai ne autografas, o nuorašas (LMAVB RS: F 15–70). Tai papildymai publikuotoms jo knygoms *Kritischer Beitrag zur Altpreußischen Religionsgeschichte* (1775) ir *Gedanken von den alten Bewohnern des Landes Preussen* (1780), rašyti po 1783 metų (Gerulaitienė 2002: 15–18; publikuota: *Keturi Gotfrydo Ostermejerio rankraščiai*, 2002: 53–72, 125–142).

Tiriant Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje saugomą rankraštinį priežodžių, patarlių ir mįslių rinkinį *Litauische Sprichwörter und Rätsel* (toliau – PR; LMAVB RS: F 137–1), ilgą laiką laikytą anoniminiu, į akis krito tai, kad smulkišios tautosakos vienetai įrašyti ne vienu metu ir ne vieno žmogaus. Iš viso teksto išsiskyrė prierašai juodu ar rusvai juodu rašalu. Istorinės aplinkybės leido daryti prielaidą, kad jie galėtų būti Ostermejerio, taigi tyrimą orientavo dar vieno jo autografo nustatymo kryptimi. Tačiau svarbiausias klausimas, į kurį reikėjo atsakyti pirmiausia, – kas buvo viso rinkinio sudarytojas.

1. RINKINIO *LITAUISCHE SPRICHWÖRTER UND RÄTSEL* AUTORYSTĖ

Šis rankraštinis smulkiosios tautosakos rinkinys iki Antrojo pasaulinio karo saugotas Prūsijos valstybiniame archyve Karaliaučiuje (*Preussisches Staatsarchiv in*

Königsberg)⁴. Antraštiniame lape violetiniu rašalu įrašyta senoji LMAVB raidinė signatūra „1. LR – I“ rodo, kad rankraštis buvo priskirtas Liudviko Rėzos (Ludwig Jedemin Rhesa, 1776–1840) fondui (žr. ir Šiožinys 1950: 10–13). Šis fondas sudarytas po Antrojo pasaulinio karo, kai į Lietuvą iš Karaliaučiaus krašto buvo atvežta daug knygų ir rankraščių, surinktų per ekspedicijas kultūros vertybėms gelbėti (Abramavičius 1944–1947: 40v–41r; Abramavičius 1963: 189).

Rinkinys defektinis: be pradžios, pabaigos ir dalies vidinių fragmentų. Autentiškas, sudarytojo ranka rašytas antraštinis lapas neišlikęs, antraštiniai duomenys įrašyti vėliau. Pirmajame buvusio aplanko, į kurį kažkada buvo sudėtas rankraštis, lape yra du įrašai: 1) antraštė „Littauifch[e] Sprichwörter[r] || u || Rätthfel.“ (lapo viduryje tamsiai rudu rašalu); 2) įrašas „Litth. Sprüchwörter“ (lapo viršuje rudu ar raudonu pieštuku, įrašas išblukęs, sunkiai įskaitomas). Rinkinys neminimas amžininkų, taigi trūksta ir antrinės informacijos.

Lietuvos bibliografijoje rankraštis įregistruotas kaip XVII amžiaus pabaigos šaltinis, autorius nenurodytas: „Littauifche Sprichwörter und Rätthfel. [Lietuviški priežodžiai, patarlės ir mįslės]. B. v., XVII a. pabaiga. [1, 40] lap. 20,5 × 17,4 cm“ (LB I 516, Nr. 177). LMAVB Rankraščių skyriaus kartotekiniame kataloge šaltinis įvardytas kaip „Lietuviškų patarlių, mįslių ir priežodžių rinkinys. Autorius nežinomas. Liet. k. XVII a. II-oji p. 40 lp. 20 × 17,4. Rankr. restauruotas; I-ame lp. įrašas: Nr. 177 Litauische Sprichwörter und Rätzel⁵“: Dėl trūkstamų antraštinių duomenų rinkinys po Antrojo pasaulinio karo tradiciškai vadintas *Anoniminiu priežodžių, patarlių ir mįslių rinkiniu*.

Autorstės klausimą 1956 metais kėlė Jurgis Lebedys. Jam atrodė neabejotina, kad rinkinys buvo Trempų (Darkiemio aps.) precentoriaus Jokūbo Brodovskio (Jacob Brodowski, 1692–1744)⁶ nuosavybė ir vienas iš pagrindinių jo žodyno *Lexicon Germanico-Lithvanicum et Lithvanico-Germanicum* šaltinių, tačiau dėl rinkinio autorystės jis vis dėlto abejojo. Nors ir neatmetė galimybės laikyti Brodovskį rinkinio sudary-

⁴ Proveniencija, rodanti buvusį šaltinio savininką, yra tik viena: signatūra Nō 177, įrašyta antraštinio lapo viršutiniame dešiniajame kampe tamsiai rudu rašalu. Kadangi PR nėra įrašo su archyvo pavadinimu *Preussisches Staatsarchiv in Königsberg* (rankraščiuose paprastai rašytas sutrumpintai: *Staatsarchiv Königsberg*), pradėtu vartoti nuo 1867–ųjų (Forstreuter 1955: 65), ir atitinkamo antspaudo, tai manytina, kad PR signatūra įrašyta tada, kai archyvas dar buvo nepervadintas, t. y. kai funkcionavo pavadinimu *Königliches Geheimes Archiv zu Königsberg in Preussen*. Į šitaip vadinamą archyvą po Rėzos mirties pateko jo sukaupti rankraščiai, tarp jų Jokūbo Brodovskio *Lexicon Germanico-Lithvanicum et Lithvanico-Germanicum* (toliau – B), anoniminiai *Clavis Germanico-Lithvana* (toliau – C), *Lexicon Lithuanicum* ir kiti (Nesselmann 1851: VI).

⁵ PR antraštiniame lape yra *Sprichwörter, Rätthfel*.

⁶ Brodovskis nuo 1713 iki 1744 metų dirbo precentoriumi Trempuose. Jis buvo studijavęs Karaliaučiaus universitete – imatrikuluotas 1709–04–24: „Brodowski Jac., Goldap, Pruss., iur., gratis“ (Erler 1911: 264). Manoma, kad jo nebaigė. Tai gali būti viena iš priežasčių, kodėl netapo kunigu.

toju, bet neradęs pakankamų įrodymų, klausimą paliko atvirą (Lebedys 1956: 25–26). Vėlesni B ir PR patarlių santykio tyrimai įtikinamo rezultato taip pat nedavė.

Atlikus viso rinkinio rašysenos analizę (atsižvelgiant daugiausia į rašysenos tyrimo metodiką, išdėstytą Lotharo Michelio knygoje *Gerichtliche Schriftvergleichung. Eine Einführung in Grundlagen, Methoden und Praxis* (Michel 1982: 78–85, 237–261), nustatyta, kad PR yra Jokūbo Brodovskio autografas, išskyrus keliolika priedašų, darytų kito asmens, ir įrašus vėliau pridėtame antraštiniame lape (Aleknavičienė 2011: 50–54). Pagrindiniai įrašai lyginti su Brodovskio žodynu *Lexicon Germanico-Lithvanicum et Lithvanico-Germanicum*.

Rinkinio popieriaus analizė šiai išvadai neprieštaravo. Nors ankstesni rankraščio tyrėjai datą nurodydavo įvairiai – XVII amžiaus pabaiga (paskutiniai dešimtmečiai, antroji pusė), XVII amžiaus pabaiga–XVIII amžiaus pradžia (pirmieji dešimtmečiai, pirmas ketvirtis), tačiau vandenženklių analizė leido laikotarpio ribas susiaurinti: PR yra ne XVII, bet XVIII amžiaus pirmosios pusės šaltinis.

Pagal vandenženklus nustatyta, kad PR naudotas trijų Prūsijos popieriaus dirbtuvių popierius: Griunverio, Finkeno ir Ekerio. Rankraščio datavimui svarbus popierius su vandenženkliu, kuriame yra monograma „CF“⁷. Vandenženklyje pavaizduotas žaltys su karūna, apsivijęs rugiagėlę. Popierių su karūnuotu žalčiu gamino Griunverio (Grünwehr) popieriaus dirbtuvė. Vandenženklis apačioje esančios raidės „CF“ – meistro Christopho Fund(t)o (arba Pfundto), Griunverijoje dirbusio nuo 1719 iki 1724 metų, monograma. Vienas panašus vandenženklis su inicialais „CF“ yra jau 1716 metų dokumente, bet kur Fund(t)as dirbo tuomet, nežinoma. Vadinasi, rankraštis turėjo būti rašomas po 1716–ųjų (Aleknavičienė 2011: 45–50). Kitų dirbtuvių popieriaus gaminimo laikas šiam datavimui neprieštaruoja.

Antro asmens priedašai juodu ar rusvai juodu rašalu turi ryškių individualių rašysenos požymių. Ostermejerio rašysena lyginta su dviejų jau minėtų jo rankraščių originalais ir laiško perspaudu. Tiek pavienių raidžių, tiek jų junginių grafikos analizė leido daryti išvadą, kad juos prirašė Gotfrydas Ostermejeris (Aleknavičienė 2011: 55–64). Jis 1744 metais buvo paskirtas į tais pačiais metais mirusio Trempų precentoriaus Brodovskio vietą. Tiek Brodovskiui, tiek Ostermejeriui Trempai buvo pirma ir vienintelė parapija.

Ostermejeris pirmasis suteikė žinių apie Brodovskį kaip leksikografą ir apie jo žodyną. 1775 metais išleistame veikale *Kritischer Beitrag zur Altpreußischen Religionsgeschichte* Ostermejeris rėmėsi lietuvių leksikografų – Pilypo Ruigio (Philipp Ruhig, 1675–1749) ir Brodovskio – iš gyvosios kalbos surinktais baltų dievų vardais, kurių esą neduoda joks Prūsijos istorikas (Ostermeyer 1775: 9–23). Ruigiu ir Brodovskiui Ostermejeris rėmėsi kaip autoritetingais šaltiniais, padedančiais nusta-

⁷ Vandenženklis su monograma „CF“ formatais 10,8 × 9 cm, linija nėra ašis, atstumas tarp retųjų linijų 2,3 cm, linijos ryškios. Jis yra lapuose PR 9 (apačia), PR 11–14 (visas), PR 16 (viršus). Vandenženkliai paskelbti: Aleknavičienė 2011: 46–48, 1–3 pav.

tyti ir senųjų dievybių veiklos sritį, nes gyvenantieji tarp lietuvių galį išgirsti minint daugybę dievų.

Tačiau daugiausia duomenų apie Brodovskį ir žodyno sudarymą Ostermejeris pateikė knygoje *Gedanken von den alten Bewohnern des Landes Preussen* (1780). Svarbiausi iš jų yra apie žodyno rašymo metodiką (Brodovskis rinkęs medžiagą iš gyvosios kalbos, rašęs apie 30 metų⁸), sandarą (dvių dalių: pirmoji vokiečių–lietuvių, antroji lietuvių–vokiečių, pastarąją buvo pradėjęs perrašyti į švarraštį, bet baigti nespėjęs), patarlių gausą (antraštėje nurodyta per 2000) (Ostermeyer 1780: XXXVI–XXXVII).

Ostermejerio aprašytas medžiagos rinkimo būdas padeda suprasti daugiapakopę tiek B, tiek ypač PR įrašų chronologiją: dėl vieno žodžio ar posakio Brodovskis galėdavęs nukeliauti keletą mylių, visada nešiodavęsis rašomąją lentelę ir ką nors naujo išgirdęs joje tuoj pat užsirašydavęs, o grįžęs įtraukdavęs į žodyną.

Susirašinėjimas su Penzeliu rodo, kad tuometėmis lietuvių dainomis Ostermejeris ne itin žavėjosi (*Keturi Gotfrydo Ostermejerio rankraščiai*, 2002: 73, 75, 144). Tačiau knygoje *Gedanken von den alten Bewohnern des Landes Preussen* diskursą apie Brodovskį jis baigia teigiamu žodyno vertinimu dėl gausaus patarlių pateikimo. Jis esą reikėtų išrinkti, sutvarkyti ir pridėjus paaiškinimus išspausdinti atskirai. Patarlės parodytų senųjų lietuvių sąmojų ir sulauktų didelio pripažinimo. Maža to, tai suteiktų progą apgailėti, kad Vokiečių ordinas atėmęs tokiai tautai laisvę (Ostermeyer 1780: XXXVI–XXXVII). Taigi patarlių ir priežodžių, užrašytų iš gyvosios kalbos, paskelbimas Ostermejeriui atrodė galįs būti tarsi tam tikra moralinė kompensacija.

PR kaip savarankiško šaltinio Ostermejeris nėra paminėjęs. Pats Brodovskis PR veikiausiai laikė žodyno dalimi ir ketino jį pridėti gale, kaip tai padaryta C, KzŽ ir įvairiuose kituose dvikalbiuose XVII–XVIII amžiaus žodynuose. PR ir B tarpusavio sąsają rodo ir nuorodos iš vieno šaltinio į kitą. Taigi tikėtina, kad šis rankraštis buvo laikomas kartu su žodynu.

2. GOTFRYDO OSTERMEJERIO PRIERAŠAI JOKŪBO BRODOVSKIO RANKRAŠTYJE *LITAUISCHE SPRICHWÖRTER UND RÄTSEL*

Iš viso Ostermejeris PR prirašęs 16 vokiškų ir 11 lietuviškų frazių (iš viso 53 lietuviški žodžiai, arba 61 žodžių forma), pataisęs bent 5 Brodovskio žodžius. Iš tų vienuolikos dešimt yra patarlės ir priežodžiai, viena mįslė.

⁸ Ostermejeris rašo, kad rinkti medžiagą žodynui Brodovskis pradėjęs anksti: „Er fieng frühzeitig an ein Wörterbuch von dieser Sprache zusammen zu tragen, und brachte mit dieser Arbeit an die dreyßig Jahre zu.“ (Ostermeyer 1780: XXXVI), t. y. veikiausiai vos atvykęs į Trempus.

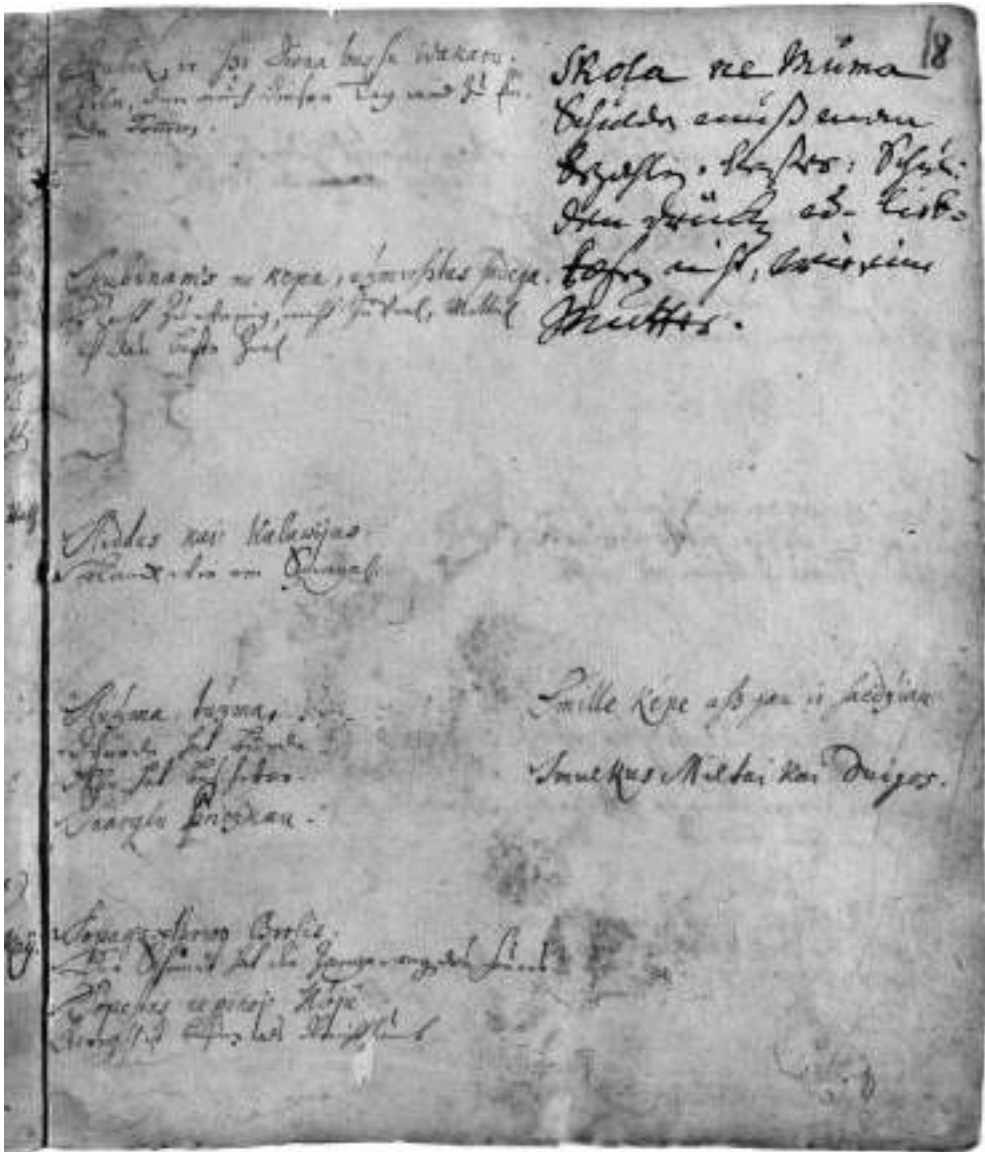
PR dauguma Ostermejerio priedašų su Brodovskio įrašais susiję vertikaliaisiais ryšiais ir kartu su jais sudaro rinkinio makrostruktūrą. Tai savarankiški rinkinio straipsniai (terminas *rinkinio straipsnis* vartojamas analogiškai leksikografijos terminui *žodyno straipsnis*). Kiek mažiau priedašų, susijusių horizontaliaisiais ryšiais ir priklausančių mikrostruktūros sričiai. Šie priedašai trijų tipų: 1) Brodovskio straipsnių pildymas – prirašytas vokiškas trūkstamas arba papildomas atitikmuo; 2) Brodovskio straipsnių taisymas – geresnio lietuviško arba vokiško varianto teikimas; 3) pavienių Brodovskio žodžių taisymas.

2.1. Prirašyti rinkinio straipsniai

Tai rinkinio makrostruktūros elementai: atskiri straipsniai, turintys abu komponentus – lietuvišką ir vokišką (plg. 1 pav.). Tokių yra dešimt (devyni priežodžiai ir patarlės, viena mįslė):

- PR ^o1r II₅₋₁₁⁹ Diewe dük wienam gimt, alle ne wienam dirbt. Gott {la}ße jeden allein gebohren werden; aber keinem allein arbeiten d. i. ohne Arbeiter (Kinder und Gefinde) befehlt keine Wirthschaft.
- PR ^o1v II₃₋₆ Diews ne žur i Aroda sagt man, wen im Eheftande die Kinder häufig koñnen, und doch wenig Brodt ift
- PR ^o2r II₃₋₅ Diews neweikus, alle atmenüs Gottes Rache verzeucht oft, bleibt aber nicht auß[e]n].
- PR ^o7v II₄₋₆ Iau brauki fu Lapais, tikt Szakučius palieki. Du lügefť gewaltig.
- PR ^o10v I₂₋₄ Kas yra gražefnis po Smerczo, ne kai gyws! R Wëžys der Krebs, weñ er gekocht <O←-geb> ifť.
- PR ^o18r II₁₋₆ Skola ne Mũma Schulde[n] muß man bezahle[n], beßer: Schulden drück[en] u. liebkofo[n] nicht, wie eine Mutter.
- PR ^o20v II₁₋₃ Swećias ne ilgay yra, alle da{ug} mato. Ein Gaft fieht fehr viel auch bey dem kürzeften Aufenthalt.
- PR ^o24v I₉₋₁₂ Tirpulyš per mano Kuna {i}ëjo der Tod ifť über mein Grab gegangen NB beym unvermutheten Schauder.
- PR ^o24v II₁₀₋₁₂ Tingini ragifi, be tojo (Izojo) pats dirbk Ein fauler Knecht ifť doch beßer, als gar keiner.
- PR ^o32r I₂₀₋₂₁ Žuwis trokľzta be Wandens. Von Nichts ifť fchlecht leben.

⁹ Ostermejerio priedašai žymimi metrikoje prieš puslapį pridant pakeltą raidę *O*, pvz., PR ^o2r II₃₋₅, o taisymai – kampiniuose skliaustuose su santrumpa *O*, pvz., „Képėje <O→Képėje>“. Riestiniais skliaustais suskliaudžiamos neiškiai parašytos raidės, pvz., {la}ße, o dėl lapų pažeidimo neišlikę ir pagal kitus šaltinius atstatyti žodžiai rašomi dvigubuose riestiniuose skliaustuose. Laužtiniuose rekonstruojamos vokiškų žodžių galūnės, kai jos parašytos sutrumpintai, pvz., auß[e]n].

1 PAV. PR °18r II₁₋₆: Ostermejerio prirašytas rinkinio straipsnis: lietuviška patarlė
ir du vokiški atitikmenys, susieti žodžiu *beßer*

Aštuonių iš dešimties lietuviškų smulkiosios tautosakos vienetų B nėra: PR °1r II₅₋₁₁, °1v II₃₋₆, °7v II₄₋₆, °10v I₂₋₄, °18r II₁₋₆, °20v II₁₋₃, °24v I₉₋₁₂, °24v II₁₀₋₁₂. Veikiausiai jų nebuvo ir Brodovskio žodyno lietuvių–vokiečių kalbų dalyje (toliau – *Blv), nes *Lietuvių kalbos žodyno* kartotekoje, saugomoje Lietuvių

kalbos instituto Leksikografijos centre, jų rasti nepavyko¹⁰. Taigi atkreiptinas dėmesys, kad šių tautosakos vienetų užfiksuotojas ne Brodovskis, bet Ostermejeris. Iš jų septyni lietuviški – šešios patarlės ir viena mįslė – užrašyti pirmą kartą: PR ^o1v II₃₋₆, ^o7v II₄₋₆, ^o10v I₂₋₄, ^o18r II₁₋₆, ^o20v II₁₋₃, ^o24v I₉₋₁₂, ^o24v II₁₀₋₁₂. Ankstesniuose lietuvių rašomosios kalbos darbuose jų nerasta. Tad jie galėjo būti užrašyti Ostermejerio iš gyvosios kalbos, juolab kad tai nėra vertimai iš vokiečių kalbos. Vokiški atitikmenys labiau panašūs į paaikškinimus, o ne į patarles ar priežodžius.

Dar viena patarlė, prirašyta PR ^o1r II₅₋₁₁, pirmumo požiūriu konkuruoja su patarle iš Pilypo Ruigio *Betrachtung der Litauischen Sprache* (1745, toliau – RgB), plg.: „Diewe dük, wienam gimt’, ne wienam būt’: Ohne Gefind ift ein schlechtes Leben.“ RgB 87₅₋₆.

Du iš dešimties aukščiau nurodytų vienetų randami ir B, tačiau viename iš jų sutampa tik lietuviška patarlė, bet vokiškas atitikmuo skiriasi, o kitame ir lietuviška, ir vokiška patarlė laikytinos skirtingais to paties vieneto variantais. Ši antroji jau buvo užfiksuota ankstesniuose rankraštiniuose šaltiniuose: C ir jo nuoraše – Johanno Heinricho Kunzmanno (1709–1775) žodyne (tiksliau, jo nuoraše) (toliau – KzŽ), plg.:

- PR ^o2r II₃₋₅ Diews neweikus, alle atmenüs Gottes Rache verzeucht oft, bleibt aber nicht auß[e]n].
- B 594₄₅₋₄₆ *Prov* Gott ift langmühtig aber auch gerecht. Diew’s ne weikus alle atmennus.
- PR ^o32r I₂₀₋₂₁ Žuwis trokšzta be Wandens. Von Nichts ift schlecht leben.
- B 853₃₀₋₃₁ *Prov* V[on] nichts ift schwer zu lebe[n], ich ka[n] ohne dich nicht allein fey[n]. aß wis trókbtu be Wandens.
- B 946₂₉₋₃₀ Aß wis be Wandens trókbtu Ich kan ohne dich nicht allei[n] fey[n], vo[n] nichts ift schwer zu leben.
- KzŽ 263₁₈₋₁₉ Žuwis trókszta be Wandennio Von [nicht]s ift schwer zu leben.
- C II 1120 I₂₆–II₂ Žuwis trokštta be Wandeniô: Von nicht ift schwer zuleben.

2.2. Pakoreguoti rinkinio straipsniai

Tai rinkinio mikrostruktūros elementai (plg. 2 pav.). Trijose vietose Ostermejeris prirašęs trūkstamą vokišką atitikmenį, dar vienoje – papildomą (toliau cituojami abu – pirmiausia Brodovskio lietuviškas, paskui Ostermejerio vokiškas):

¹⁰ Lietuvių–vokiečių kalbų dalis neišlikusi. LKŽ kartotekoje yra iš jos iki Antrojo pasaulinio karo išrašytų kortelių (Balčikonis 1941: IV).

- PR 5r I₂₃ √Gikis, numirres ne gifis.
PR 05r I₂₄₋₂₅ Wehre, vertheidige dich, wie l[ang] du lebft, nach de[m] Tode ifts zu
fpät
- PR 5r II₃₋₄ √Gerri Miltai mokinn' Képèje <O→Képèje>, gerri Linai W{é}rpèje <O→
W{é}rpèje>.
- PR 05r II₅₋₆ Gut Mehl giebt gut Brodt Gut Flachs, gut Garbe
- PR 19v I₄ √Sukis¹¹ [*O→Sukkas'*] kaip appatinne puflė Girnu.
PR 019v I₅ Ein fehr fauler Menſch.
- PR 4v I₈₋₉ √Geram ger's, piktam pikt's. √So wie mans macht, fo hatts ma[n] auch.
PR 04v II₁ Wie man's treibt fo gehts

Išskirtinis prieraišas – lietuviška patarlė ir vokiškas komentaras, kad yra būtent tokia patarlė, o ne ta, kuri Brodovskio parašyta priešais, t. y. antroje skiltyje (PR 17v II₁₋₄). Tačiau Brodovskio PR duota patarlė iš esmės sutampa su B patarle, o B ji įrašyta tris kartus. Be to, tokia pat patarlė buvo dar ir *Blv¹². Taigi Brodovskio aplinkoje tai buvo stabilus vienetas, vargu ar jis čia klydo. Tuo tarpu Ostermejerio teikiamas variantas artimas vienam iš C variantų, plg.:

- PR 017v I₄₋₆ Sauſas Medis luſſta, žalas linkſta. So heißt das Sprichwort und nicht,
wie es gegen über ſteht.
- PR 17v II₁₋₄ Sauſas [Sens] Medis braſka, Žales [jauns] l{{ſuſta}} alte Leute müß[en]
ſterb[en] junge köne[n] ſt{{erben.}} Es ko[m]n[en] leichter Kalbs als
Ochſe[n] Häut zu M{{arckt.}} Der Todt ſiehet weder alt noch jung.
- B 73_{prst.} Alte Leute müß[en] ſterb[en] junge Leute kon[nen] ſterbe[n]. Der
Todt ſiehet weder Alt noch Iung. Sén's l. Sauſas Medis braſka Iaun's
l. Žáles luſta.
- B 648_{prst.} *Prov* Es ko[m]e[n] leichter Kälber als Ochſe[n] Haut zu Marckt. *vel* alte
Leute müß[en] ſterb[en] junge köne[n] ſterbe[n]. Sauſas (ſen's) Medis
braſka, Žáles (jaun's) luſta. *vel* Der Todt ſiehet weder alt noch Iung.
- B 723_{prst.} *Prov* Sén's l Sauſas Médis braſka, Iauns l. Žáles luſta. Alte Leute
müß[en] ſterbe[n], junge Leute köne[n] ſterbe[n]. Es ko[m]e[n] leichter
Kalbs als Ochſ[en] Häut zu Marckt. Der ſiehet weder alt noch Iung
- *Blv 200[≥]LKŽk Sauſas Medis braſka, Žales luſta Alte Leute müßen ſterben, junge
können sterben
- C II 1117 II₁₇₋₂₄ Sauſas (Sens) Medis luſta (braſka) Žáles (jaun's) linkſta (luſta) Alte
Leute müßen ſterben, junge können ſterben. *f.* Es ko[m]t ſo leicht e.
Kalb, alß Ochſen=Häut zu Marckte. *f.* Der Todt ſchonet weder jung
noch alt.

¹¹ Pabraukta juodu rašalu Ostermejerio.

¹² *Blv fragmentai pateikiami su nuoroda [≥]LKŽk.

2 PAV. PR 5r: Ostermejeris prie dviejų lietuviškų patarlių prirašęs po trūkstantą vokišką atitikmenį: PR ^o5r I₂₄₋₂₅ ir PR ^o5r II₅₋₆

Vienoje vietoje Ostermejeris pateikia papildomą vokišką variantą kaip geresnį („beßer“) už Brodovskio, plg.:

PR 18v I₁₈₋₂₀ ¹Stroks ne Brolis. ²Strenge Herre[n] züchtige[n] mit Scorpionen.
 PR ^o18v I₂₀ beßer: die Noth ist keinem lieb.

Pridurtina, kad du vokiškus variantus, susietus žodžiu *beßer*, Ostermejeris įrašė ir savo paties pridėtame rinkinio straipsnyje: „Skola ne Můma Schulde[n] muß man bezahle[n], beßer: Schulden drück[en] u. liebkoße[n] nicht, wie eine Mutter.“ PR °18r II₁₋₆ (žr. ir 1 pav.). Nors patarlėms ir priežodžiams būdingas semantinio turinio pastovumas, tačiau komunikacijos procese jie realizuojami įvairiais aspektais ir įgyja situacinę reikšmę (Zaikauskienė 2010: 98). Lietuviška patarlė šiuo atveju tik apibendrina situaciją – perteikia tam tikrą gyvenimo patirtį (skola – ne mama), tad ji atlieka apibendrinamąją, t. y. reprezentatyvinę-referentinę funkciją. Tuo tarpu pirmojo vokiško atitikmens semantinė funkcija – nurodomoji, t. y. apeliatyvinė-impresyvinė: ja siekiama paveikti adresatą, ji turi didaktinių intencijų (skolas reikia apmokėti). Antrojo atitikmens semantinė funkcija – vertinamoji, t. y. ekspresyvinė-emotyvinė: ji perteikia vertybinę nuostatą, tam tikrą visuotinių vertinimų išraišką (skolos slegia, neglosto kaip mama) (plg. Zaikauskienė 2010: 100–102). Taigi vokiškieji atitikmenys rodo bent dvi skirtingas situacijas, kuriose galėjo būti var-tota lietuviška patarlė: kai reikia adresatą pamokyti ir kai reikia jį palaikyti susidūrus su sunkumais. Iš tiesų labiau tikėtina antroji.

Pavienių žodžių Ostermejeris taisęs nedaug. Priežodyje „^vSukis kaip appatin-ne pulße Girnu“ žodis *Sukkas* pabrauktas ir virš jo juodu rašalu prirašyta *Sukkas*’ PR 19v I₄. Du kartus Ostermejeris taisęs acc. sg. galūnę: prie balsių <e> prirašęs skersinę šakelę: *Képėje*→*Képėje*, *W{é}rpėje*→*W{é}rpėje* (žr. 2 pav.). Juodu rašalu kai kur ant <e> uždėti taškai, bet jų priskyrimas Ostermejeriui negali būti tvirtas, plg.: *beganćiem*→*bėganćiem* PR 27v I₁, *Tew’s*→*Tėw’s* PR 27v II₁. Juodu rašalu paryškinta raidė <j>: *jeřžkanćiem* PR 27v I₁, po žodžio *Moczeka* parašytas kablelis: „Wiena Diena Motina, kitta Diena Moczeka, *dicit[ur]* vo[m] ^vwandelbahr[en] Wetter“ PR 29v I₄₋₅. Čia pat žodyje ant pirmosios <i> juodu rašalu uždėtas taškas. Matyti ir kitur ant <i> uždėtų taškų, tačiau jie fonetiniu požiūriu nėra reikšmingi, todėl nekomentuojami.

3. GOTFRYDO OSTERMEJERIO PRIERAŠAI JOKŪBO BRODOVSKIO RANKRAŠTYJE *LEXICON GERMANICO-LITHVANICVM* *ET LITHVANICO-GERMANICVM*

Brodovskio žodyne yra tik trejetas Ostermejerio prierašų. Žodyno straipsnyje *Infterburg* po lietuviško atitikmens *Įftrutis* juodu rašalu prirašyta „/ *Ifra* die Infter“ B °756₂₆ (žr. 3 pav.), o straipsnyje *Pregel* po *Prėglus* – „beßer *Pregora*“ B °985₂₃. Ostermejeriui priskirtinas ir prierašas pilku rašalu „/ *aliū* Iurbarkas.“ B °786₃₀,

kuris yra Brodovskio sudarytame Prūsijos bažnyčių sąrašė greta vietovardžio *Georgenburg Iurborgs*. Šitie upėvardžiai ir vietovardis jam buvo aktualūs. Ostermejeris, knygoje *Gedanken von den alten Bewohnern des Landes Preussen* (1780) diskutuodamas su savo veikalo *Kritischer Beitrag zur Altpreußischen Religionsgeschichte* (1775) recenzentu Antonu Friedrichu Büschingu dėl istoriniuose dokumentuose užfiksuotų duomenų patikimumo, pabrėžė, kaip svarbu remtis kalba bei gamtinių aplinkybių pažinimu, ir pateikė upėvardžio *Priegora* etimologiją (minimi ir vokiški Įsros bei Jurbarko pavadinimai; dėl *Priegora* etimologijos žr. Pėteraitis 1992: 141–143):

Aus einer Urkunde, die in den *Actis Borufficis Tom. II. p. 611. feqq.* vorkommt, lernet man, daß der Pregel eigentlich **Pregora** heißte, oder ehemals so genennet worden. Will ich nun die Bedeutung dieses Namens wissen, so giebt die allein die Sprache an die Hand. **Prie** heißt **bey, an**, und **Gora** ein **Berg**; **Priegora** ist also so viel, als **der Fluß am Berge**. Will ich nun weiter wissen, was diese Benennung veranlaßet, so findet man das auch in der Sprache nicht; man muß an den Ort hin, wo der Pregel seinen Anfang nimmt. Die Vereinigung der Angerappe mit der Inster gefchiehet unter einem hohen und langen Berge, worauf Georgenburg und Rettinen liegt; und daher kommts, daß der daraus entstehende Fluß, **der Fluß am Berge** heißt (Ostermeyer 1780: XVI–XVII).

Savo gramatikoje *Neue Litauische Grammatik* (toliau – OG) upėvardžius *Priegora* ir *Įsra* Ostermejeris pateikia kaip pavyzdžius daiktavardžių, kurių giminę esą galima nustatyti pagal reikšmę: „*Femina*, die Namen [...] der Flüßte, als: *Priegora* der Pregel, *Ifra* die Inster“ OG 19_{20–28}.

Ostermejerio prierašai B su Brodovskio tekstu susiję tik horizontaliaisiais ryšiais ir priklauso tik mikrostruktūros sričiai.

4. GOTFRYDO OSTERMEJERIO PRIERAŠŲ *LITAUISCHE SPRICHWÖRTER UND RÄTSEL* IR *LEXICON GERMANICO-LITHVANICVM* *ET LITHVANICO-GERMANICVM* DATAVIMAS

Keltinas klausimas, kada Ostermejeris prirašė prierašų tiek PR, tiek B. Jau minėta, kad 1775 metais išleistame veikalė *Kritischer Beitrag zur Altpreußischen Religionsgeschichte* rašydamas apie senuosius baltų dievus Ostermejeris rėmėsi Brodovskio žodynu. Su žodyno nuorodomis „*Brodowski* libro supra nominato“ arba tiesiog „*Brodowski*“ Ostermejeris pateikė 20 vardų. Prie šešių iš jų Brodovskio žodynas nurodytas kaip vienintelis šaltinis. Brodovskio žodyne didžioji dievų vardų daugu-

ma yra prie lemos *Götz*, kur sudarytas senųjų dievų sąrašas „Götzen der alten Preußen“ B 597–598, plg.:

- OB 14₁₋₂ *Iawinnê* (*r*)¹³, die Göttin des Getreydes, die Kornmutter, von *Iawai* Getreyde.
 B 598₂₆ Göttin des Getreydes *Iawinne*.
- OB 14₁₄₋₁₅ *Bibcziû Bóbelis* (*v*), der Gartengott *Priapus*
 B 598₄ *Priapus. Bibcziu Bobelis* Garten Gott.
- OB 18₆₋₉ *Iauciû Bobis*, auch *Baubis* (*g*), der Gott der Viehhirten von *Jautis* ein Ochs und *Baubju* ich brülle. Der *Pan* der Alten.
 B 598₅ *Pan. Iaucziû Baubis* Hirten Gott.
- OB 19₁₋₃ *Muffû Birbik̄s* (*i*) der Fliegengott, Baalëbub 2 Kõnige 1,2 von *Muffê* eine Fliege und *birbju* ich summe, wie eine Biene.
 B 598₁₅ *Beelzebub Musfu Birbiks*
- OB 20₁₀₋₁₁ *Iagaubis* (*n*), der Gott des Feuers; der *Vulcanus*.
 B 597₄₂ *Vulcanus Iagaubis, Ugnis ßwénta*. Feuer Gott.
- OB 20₁₂₋₁₃ *Drebkullys* (*o*), der Gott des Erdbebens, von *drebéti*, beben und *kulti* fchlagen.
 B 598₁₆ Erdbeben Gott. *Drebkullys*.

1781-01-06 laiške Penzeliui Ostermejeris rašo, kad Brodovskio žodyną dabar turįs precentorius Gronwaldas. Ostermejeris anksčiau buvo jo klausęs, ar negalėtų parduoti (!) to veikalą arba bent leistų jį perrašydinti. Tačiau Gronwaldas atmetęs abu prašymus. Kad jie jau anksčiau susirašinėjo dėl galimybių spausdinti, rodo ir tai, jog Gronwaldas buvo siūlęs Ostermejeriui imtis revizijos. Mat Ostermejeris jam buvo rašęs, jog prieš spausdinant žodyną reikia patikrinti. Pats tai daryti atsisakė, nes tokiam detaliam darbui esąs per senas (*Keturi Gotfrydo Ostermejerio rankraščiai*, 2002: 74–77, 147–148).

Žodyną Wilhelmsbergo precentorius Gronwaldas tikrai turėjo jau 1780 metais. Šį faktą Ostermejeris mini knygoje *Gedanken von den alten Bewohnern des Landes Preussen* (1780). Atsakydamas neįvardytam recenzentui į priekaištus, kad veikale *Kritischer Beitrag zur Altpreußischen Religionsgeschichte* (1775) rėmęsis nespausdintu Brodovskio žodynu, Ostermejeris tvirtino jo duomenis apie senuosius prūsų dievus laiką patikimais ir tiksliai nusirašęs viską, ką savo ranka buvo užrašęs Bro-

¹³ Raidės skliaustuose OB žymi išnašas, kuriose nurodyti šaltiniai; išnašose *r*, *v*, *i* kaip šaltinis nurodytas tik Brodovskio žodynas.

dovskis. Jei kas tuo abejojęs, tegu pasižiūrįs į jo žodyną, kurį šiuo metu turįs Wilhelmsbergo precentorius Gronwaldas (Ostermeyer 1780: XXXV).

Nei laiške, nei knygoje Ostermejeris nenurodo Gronwaldo vardo. Archyviniuose dokumentuose jis minimas kaip Gottfriedas Grunwaldas¹⁴. 1772 metais jis buvo paskirtas į Wilhelmsbergą precentoriumi ir dirbo maždaug iki 1781 metų birželio, nes 1781-06-15 ordinuotas, o 1781-06-18 introdukuotas Karvaičių bažnyčios (Klaipėdos aps.) kunigu. Nepraėjus nė metams, Grunwaldas iš Karvaičių perkeltas į Kraupiškį (Ragainės aps.), kur dirbo iki 1811 metų (Moeller 1968: 62, 77). Duomenų apie literatūrinius jo interesus nerasta. Jo laišakai Kraupiškyje susiję daugiausia su ūkiniais reikalais, o rašysena neduoda pagrindo kelti hipotezę, kad PR būtų jo ranka darytų prieraišų. Iki šiol neaišku, kaip B pateko į lituanistams mažai žinomą Wilhelmsbergą (iki 1725-ųjų – Klikučiai, Darkiemio aps.)¹⁵ ir kodėl šio bažnytkaimio precentorius manė turįs teisę spręsti, kokiomis sąlygomis galima Brodovskio rankraštį duoti ar neduoti. Kodėl būtent jis ieškojo spaudai parengti galinčio žmogaus? Kol kas nežinoma, kur rankraštis buvo prieš patekdamas į Rėzos asmeninę biblioteką.

Apytikslį Ostermejerio prieraišų laiką dabar galima nustatyti tik lyginant su jo paties veikalais ir ieškant juose rėmimosi PR ir B požymių. 1775 metais veikale *Kritischer Beitrag zur Altpreußischen Religionsgeschichte* rašydamas apie senuosius prūsų dievus Ostermejeris rėmėsi Brodovskio žodynu, o žodyną esant pas Gronwaldą nurodė 1780 metais knygoje *Gedanken von den alten Bewohnern des Landes Preussen* (Ostermeyer 1780: XXXV), taigi rėmimosi *terminus ad quem* – 1775-iejį. Siekiant precizikos, šį terminą galima apriboti 1775 metų rugpjūčio 8 diena. Mat veikalo *Kritischer Beitrag zur Altpreußischen Religionsgeschichte* įvade Ostermejeris nurodęs parašymo vietą ir datą – metus ir šv. Dominiko dieną: „Trempen in der Predigerwohnung am Tage Dominici 1775“ (Ostermeyer 1775: IVv).

Priežodžių ir patarlių nemažai (apie 25) yra OG, daugiausia sintaksei skirtoje trečiojoje dalyje „Dritter Haupttheil. SYNTAXIS“. Aštuonios iš jų artimos PR ir B, bet vis dėlto netapačios. Ypač skiriasi vokiški atitikmenys, plg.:

¹⁴ 1772-01-23 rašte karaliui, rašytame Karaliaučiaus universiteto Teologijos fakulteto dekanı Danieliaus Heinricho Arnoldto, Theodoro Christiano Lilienthalio ir Gotthilffo Christiano Reccardo, nurodoma, kad jie skirtų į Wilhelmsbergą studentą Gottfriedą Grunwaldą, jei atsirastų laisva precentoriaus vieta (Wilhelmsberg Praeceptorat 1758–1803; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 55 d, Nr 975, Bl. 4r–4v). Imatrikuluotas 1764-05-07 kaip „Grünwald Godfr.: Saalfeld Boruss.“ (Erler 1911: 492).

¹⁵ Po 1709–1711 metų maro apylinkėse apsigyveno daug kolonistų – prancūzų ir šveicarų – iš Nassau, Pfalco, Frankų hercogystės. Jų poreikiams Klikučiuose, Gavaičių parapijos kaime, išuštėjusiame per marą, 1724 metais pradėta statyti bažnyčia, baigta 1725-aisiais. Naujai suformuota parapija priklausė Įsruties inspekcijai, bažnyčia buvo simultaninė – vyko evangelikų liuteronų ir reformatų pamaldos, dirbo du kunigai (Moeller 1968: 150; Rogge 1873: 83–87).

- OG 141₂₈₋₂₉ girts ßeßeis, o pagiroms wos wienu ein Trunkener fährt mit Sechßen, aber wenn er ausgechlafen, kaum mit einem.
- PR 6r I₉₋₁₁ [√]Girt's penkeis; ßeßeis, o pagirom's ne wienais. [√]Truncken reich, nüchter[n] arm. *vid arm.*
- B 120_{pršt.} *Pr* Trunck[en] reich, nüchter[n] arm. Girt's ir wazût's, pagirom's ne peßczes. Girts penkeis, ßeßeis, o pagirom's nei wienais.
- B 953₅₋₇ *Prov* Truncke[n] reich, nüchter[n] arm Girt's ir wažût's, pagiroms ne peßczes. *vel* Girts penkeis, ßeßeis o pagiroms ne wienais.
- B 1009₂₃₋₂₅ *Prov* Truncken reich, nüchter[n] arm. Girt's ir wažût's, Pagirom's nei Peßczes. *vel* Girt's penkeis, ßeßeis, o Pagirom's nei wienais.
- OG 150₁₇₋₁₀ tas Iautis Dobilus ne mindžos der Ochs wird den Klewer nicht betreten, d. i. er wird noch vor dem Frühjahr sterben.
- PR 23r I₁₂₋₁₃ [√]Tas daugiaus Dóbilo nemÿs. [√]Der wird de[n] Guckuck nicht mehr höre[n].
- B 611_{pršt.} *Pr* Der wird den Guckuck [nich]t mehr hören. Tas dóbilo daugiaus ne mÿs.
- B 799_{19 ir pršt.} *Prov* Tas daugiaus Dóbilo nemÿs. Der wird de[n] Guckuck nicht mehr hören.
- OG 141₂₈₋₂₉ kurs wogs, tas ne pralobs kein Dieb wird reich
- PR 31r I₁₋₂ Wokdam's ne pralopfi. [√]Gestohle[n] [√]Gutt fahfelt nicht.
- B 451_{pršt.} Gestohl[en] Gutt fahfelt nicht Wógdam's ne pralóbfí.
- B 572_{pršt.} Gestohlen Gutt fahlfelt *«corr. fahfelt»* nicht. Wógdam's ne pralóbfí.
- B 612_{pršt.} Gestohlen Gutt fahfelt nicht. Wógdam's ne pralóbfí *«←pralópfí»*.
- OG 151₂₁₋₂₂ Diewe dük wienam gimt', alle ne wienam bût' Gott laffe mich allein gebohren werden, aber nicht allein feyn, leben.
- PR 01r II₅₋₁₁ Diewe dük wienam gimt, alle ne wienam dirbt. Gott {la}ße jeden allein gebohren werden; aber keinem allein arbeiten d. i. ohne Arbeiter (Kinder und Gefinde) befeht keine Wirthschaft.
- RgB 87₅₋₆ Diewe dük, wienam gimt', ne wienam bût': Ohne Gesind ift ein schlechtes Leben.

Atkreiptinas dėmesys į paskutinį pavyzdį. Šios patarlės nėra B, o PR ji prirašyta Ostermejerio, tačiau jo OG yra kitas variantas ir tik su vienu vokišku atitikmeniu. Jos artimos RgB 87₅₋₆: „Diewe dük, wienam gimt', ne wienam bût': Ohne Gefind ift ein schlechtes Leben.“ Taigi PR ir OG variantų skirtumai gana ryškūs ir tai duoda pagrindo teigti, kad Ostermejeris, rašydamas gramatiką, nesirėmė nei PR, nei B.

Apskritai tiek Ostermejerio prieraišai PR, tiek pavyzdžiai OG daug nuosaikesni, neutraliesni, ne tokie dviprasmiški kaip surinktieji Brodovskio iš gyvosios kalbos, be to, pateikiami paprastai po citatų iš Biblijos ar kitų religinių raštų. Darytina atsargi išvada, kad Ostermejeris PR pildė tik atėjęs į parapiją, t. y. iki patenkant B ir, tikėtina, kartu su juo ir PR, į Wilhelmsbergą pas precentorių Grunwaldą. Os-

termejeris B veikiausiai neatgavo. Tikriausiai B pateko į jo didžiojo oponento, Pilkalnio kantoriaus Kristijono Gotlybo Milkaus (Christian Gottlieb Mielcke, 1733–1807) rankas. Žodyno *Litauisch–deutsches und Deutsch–litauisches Wörterbuch* (1800) pratarinėje Milkus (1800: 3r–4r) nurodo rėmėsis B, žodyne pateikia apie 300 jo priežodžių ir patarlių. Beveik tūkstančio puslapių žodynas, be abejo, rengtas ne vienerius metus. Ieškant lėšų spaudai, 1797 metais žurnale *Preussisches Archiv* buvo paskelbta prenumerata (Lebedys 1956: 516). Tad ir šaltiniai ilgą laiką turėjo būti šalia.

Apibendrinant Ostermejerio indėlį formuojant tiek PR makrostruktūrą, tiek mikrostruktūrą, pasakytina, kad jo papildymų palyginti nedaug, todėl jis negali būti laikomas bendraautoriumi. Pagrindinis rinkinio sudarytojas – Jokūbas Brodovskis, o Ostermejeris – tik pildytojas. Tačiau faktas, kad Ostermejeris paliko žymių ir B, ir PR, paliudija (nors ir netiesiogiai), kad abiejų rankraščių sukūrimo vieta yra Trempai, abu jie parašyti Brodovskio. Nors B autoryste nebuvo labai abejojama, bet ar tai tikrai Brodovskio autografas, o ne kieno nors padarytas nuorašas, iki šiol nenustatyta. Priežastis paprasta – iki šiol nerasta jokie dokumento su Brodovskio parašu.

5. GOTFRYDO OSTERMEJERIO PRIERAŠŲ KALBA

Geldapė, kur gimė Brodovskis, taip pat Trempai, kur per 30 metų ėjo precentoriaus pareigas, priklausė Mažosios Lietuvos pietinių vakarų aukštaičių patarmės plotui, vadinamiesiems *baltsermėgiams*. Ostermejeris, gimęs vokiečių šeimoje Marienburge (Vakarų Prūsija), lietuviškai mokėsis Karaliaučiaus universitete, bet išmokęs, kaip rašė jo sūnus Zygfrydas, Verdainėje pas kunigą Kalavą (taigi vakarų žemaičių patarmės plote), visą tolesnį gyvenimą (nuo 1744 iki 1800) praleido taip pat Trempuose tarp pietinių vakarų aukštaičių.

Ostermejerio prirašyta palyginti nedaug lietuviškų patarlių bei mįslių ir tai leidžia daryti tik fragmentiškas išvadas. Jo rašybos, fonetikos ir morfologijos analizei turimi 53 lietuviški žodžiai (61 žodžių forma) iš PR ir 3 žodžiai iš B:

ale (3) beʹ conj.: alle PR ^o1r II₆ PR ^o2r II₃
PR ^o20v II₁

aruodas (1) sm.: acc. sg. Aroda PR ^o1v II₃

aš (1) pron. pers.: gen. sg. mano PR ^o24v I₉

atmenus, **-i** (1) adj.: nom. sg. m. atmenùs
PR ^o2r II₃

be (2) praep. (su gen.): be PR ^o24v II₁₀
PR ^o32r I₂₀

braukti (1) v.: praes. 2 sg. brauki PR ^o7v II₄

būti (2) v.: praes. 3 yra PR ^o10v I₂
PR ^o20v II₁

daug (1) adv.: da{ug} PR ^o20v II₁

Dievas (3) sm.: nom. sg. Diews PR ^o1v II₃
PR ^o2r II₃ * voc. sg. Diewe PR ^o1r II₅

dirbti (2) v.: inf. dirbt PR ^o1r II₆ * imper.
2 sg. dirbk PR ^o24v II₁₁

- duoti** (1) v.: imper. 2 sg. dūk PR ⁰1r II₅
- gimti** (1) v.: inf. gimt PR ⁰1r II₅
- gyvas, -a** (1) adj.: nom. sg. m. gyws PR ⁰10v I₃
- gražus, -i** (1) adj.: comp. nom. sg. m. gražėfnis PR ⁰10v I₂
- į** (1) praep. (su acc.): į PR ⁰1v II₃
- įeiti** (1) v.: praet. 3 {i}ėjo PR ⁰24v I₉
- ilgai** (1) adv.: ne ilgay PR ⁰20v II₁
- įsra** (1) sf. nloc.: nom. sg. įsra B ⁰756₂₆
- jau** (1) adv.: Iau PR ⁰7v II₄
- Jurbarkas** (1) sm. nloc.: nom. sg. Iurbar-kas B ⁰786₃₀
- kas** (1) pron. inter. Kas PR ⁰10v I₂
- kūnas** (1) sm.: acc. sg. Kuna PR ⁰24v I₉
- lapas** (1) sm.: instr. pl. Lapais PR ⁰7v II₄
- linkti** (1) v.: praes. 3 linkfta PR ⁰17v I₄₋₅
- lūžti** (1) v.: praes. 3 lužfta PR ⁰17v I₄
- matyti** (1) v.: praes. 3 mato PR ⁰20v II₂
- medis** (1) sm.: nom. sg. Medis PR ⁰17v I₄
- moma** (1) 'mama, motina' sf.: nom. sg. Mūma PR ⁰18r II₁
- ne** (1) part.: ne PR ⁰18r II₁
- ne kai** (1) 'nekaip, negu' conj.: ne kai PR ⁰10v I₃
- palikti** (1) v.: praes. 2 sg. paliėki PR ⁰7v II₅
- pats, pati** (1) pron. def.: nom. sg. m. pats PR ⁰24v II₁₁
- per** (1) praep. (su acc.): per PR ⁰24v I₉
- po** (1) praep. (su gen.): po PR ⁰10v I₂
- Priegora** (1) 'Prieglius' sf. nloc.: nom. sg. Pregora B ⁰985₂₃
- ragyti** (1) v.: fut. 2 sg. ragifi PR ⁰24v II₁₀
- sausas, -a** (1) adj.: nom. sg. m. Saufas PR ⁰17v I₄
- skola** (1) sf.: nom. sg. Skola PR ⁰18r II₁
- smertis** (1) sm.: gen. sg. Smerczo PR ⁰10v I₂₋₃
- su** (1) praep. (su instr.): fu PR ⁰7v II₄
- suktis** (1) v. refl.: praes. 3 Sukkas' PR ⁰19v I₄
- svečias** (1) sm.: nom. sg. Swečias PR ⁰20v II₁
- šakutis** (1) šakutė' sm. demin.: acc. pl. Szakučius PR ⁰7v II₅
- šis, ši** (1) pron. demonstr.: gen. sg. m. emph. šzojo PR ⁰24v II₁₀
- tas, ta** (1) pron. demonstr.: gen. sg. m. emph. tojo PR ⁰24v II₁₀
- tikt** (1) 'tik, tiktai' part.: tikt PR ⁰7v II₄
- tinginys** (1) sm.: acc. sg. Tingini PR ⁰24v II₁₀
- tirpulis** (1) 'šiurpulis' sm.: nom. sg. Tirpulis PR ⁰24v I₉
- trokšti** (1) v.: praes. 3 trokžfta PR ⁰32r I₂₀
- vanduo** (1) sm.: gen. sg. Wandens PR ⁰32r I₂₀
- veikus, -i** (1) adj.: nom. sg. m. neweikus PR ⁰2r II₃
- vėžys** (1) sm.: nom. sg. Wėžys PR ⁰10v I₃
- vienas, -a** (3) pron. def., indef.: dat. sg. m. wianam PR ⁰1r II₅ ne wianam PR ⁰1r II₆
- žalias, -ia** (1) adj.: nom. sg. m. žalas PR ⁰17v I₄
- žiūrėti** (1) v.: praes. 3 ne žur PR ⁰1v II₃
- žuvis** (1) sf.: nom. sg. Žuwis PR ⁰32r I₂₀

Ostermejerio rašyba šiek tiek skiriasi nuo Brodovskio. Jis vartojo Brodovskiui nebūdingų grafemų ir digrafų: <ž> ir <Ž> garsui [ž]; <fz>, <Sz> ir <fz> garsui [š]; <ć> ir <cz> garsui [č], plg.:

<ž>, <Ž>	[ž]	gražėfnis PR ⁰ 10v I ₂ ; Wėžys PR ⁰ 10v I ₃ ; žalas PR ⁰ 17v I ₄ ; ne žur PR ⁰ 1v II ₃ ; Žuwis PR ⁰ 32r I ₂₀
<fz>, <Sz>, <fz>	[š]	fzojo PR ⁰ 24v II ₁₀ ; trokžfta PR ⁰ 32r I ₂₀ ; Szakučius PR ⁰ 7v II ₅ ; lužfta PR ⁰ 17v I ₄
<ć>, <cz>	[č]	Swečias PR ⁰ 20v II ₁ ; Szakučius PR ⁰ 7v II ₅ ; Smerczo PR ⁰ 10v I ₂₋₃

Brodovskiui tiek PR, tiek B tokiais atvejais įprastos <ǰ>, <ǰ̄> ir <ǰ>, <ǰ̄> garsui [ž]; <β> ir <S₃> garsui [š]; <cǰ> ir <C₃>, rečiau <cǰ̄>, ne žodžio pradžioje kartais ir <c>, <ć> garsui [č], plg.:

<ǰ>, <ǰ̄>, <ǰ>, <ǰ̄>	[ž]	užgaišti PR 28v I ₁₃ ; Awiža B 619 ₁₃ ; Žiema PR 28v I ₁₂ ; uždegs PR 8r I ₈ ; Awižos B 619 _{pršt.} ; Žagre PR 39r I ₄ ; Žmogaus B 48 ₁₃
<β>, <S ₃ >	[š]	Tirbtas PR 24v II ₃ ; Werbis PR 13r I ₅ ; šakalis B 832 _{pršt.} ; šypłóti B 832 ₄₃ ; Sžũ PR 8v II ₃ ; Sžallin B 42 ₂
<cǰ>, <C ₃ >, <cǰ̄>, <c>, <ć>	[č]	Bacžka PR 16r I ₇ ; Cžerkócžius, Cžerka B 619 ₄₄ ; Bacžka PR 38v I ₂ ; Recžius B 633 ₁₅ ; Swécio PR 20v I ₁ ; Swecias B 781 ₁₆ ; Swécias PR 34v II ₁ ; Kwiet=Milčiũ B 558 ₄₆

Ostermejeris, skirtingai negu Brodovskis, nevartojo <ÿ> ilgajam [i] žymėti – rašė arba <y> (pvz.: *gyws* PR 010v I₃; *yra* PR 010v I₂; *Tirpulys* PR 024v I₉), arba <i> (pvz.: *ragifi* PR 024v II₁₀). Brodovskis PR ilgąjį [i] žymėjo trejopai: dažniausiai <ÿ>, rečiau <y> ir <i> (plg. *Arklys* PR 7v I₁₂; *dÿgfta* PR 23r I₁₄; *Arklys* PR 40r I₅; *Birbyne* PR 15r I₃; *Gadine* PR 4r I₂; *Giwėfi* PR 6v I₄).

Ostermejeris žymėjo istorinius nosinius garsus: acc. sg. formose rašė grafemas su skersine šakele: *Aroda* PR 01v II₃; *Kuna* PR 024v I₉; *Tingini* PR 024v II₁₀, taip pat prielinksni *i* PR 01v II₃, priešdėlį *i-* vietovardyje *Ifra* B 0756₂₆, galbūt ir veiksmažodyje praet. 3 {i}ėjo PR 024v I₉ (šis matyti neaiškiai). Nors neabejotini pavyzdžiai tik penki, bet nosiniai garsai atspindėti visur, kur jie anksčiau turėjo būti tariami. Kad Ostermejeris siekė žymėti buvusį nosinumą nuosekliai, rodo ir du kartus jo pataisyta Brodovskio acc. sg. galūnė – pridėta skersinė šakelė: *Képėje*→*Képėje* PR 5r II₃; *W{é}rpėje*→*W{é}rpėje* PR 5r II₄. O štai Brodovskio žodžiuose vardažodžių acc. sg. formų su nosinėmis balsėmis PR yra pusantrą karto mažiau negu be jų. Taigi Brodovskis buvusį nosinumą žymėjo gana nenuosekliai, plg. acc. sg. formas: *Galwa* PR 31v I₇, bet *Galwa* PR 15r I₂, PR 25r II₃, *Gálwa* PR 23r II₁; *Girre* PR 37v I₂, bet *Girre* PR 39v II₁, PR 39v II₈; *Ilti* PR 1r I₆, bet *Ilti* PR 8v I₁₄; *Dangu* PR 22r I₈, bet *Dangu* PR 24r I₁₁, *dangu* PR 40v II₂.

Ostermejeris žodžių nekirčiavo (išimtis viena: adj. nom. sg. m. *atmenùs* PR 02r II₃), nevartojo diakritinių ženklų kilmininko, įnagininko ir vietininko formoms išskirti. Tuo tarpu Brodovskis vartojo tris kirčio ženklus: akūtą, gravį ir cirkumfleksą. Cirkumfleksu žymėjo dar ir moteriškosios giminės vardažodžių gen. sg. formas (30×) bei moteriškosios ir vyriškosios giminės vardažodžių gen. sg. formas (21×). Graviu ir tašku virš raidės Brodovskis žymėjo tiek moteriškosios, tiek vyriškosios giminės daiktavardžių instr. sg. galūnę (atitinkamai 4× ir 2×), tašku – retkarčiais ir iness. sg. formas (2×).

Tiek Brodovskio, tiek Ostermejerio žodžiuose dėl Mažosios Lietuvos vakarų aukštaičiams, ypač šiauriniams, būdingo supanašėjusio tarimo painiojami [o] ir [uo], kurie rašant atliepiami atitinkamai <o> arba <ũ>, retai – <u>. Brodovskio žodžiuo-

se mišimas nėra dažnas, plg. nom. sg. *Pon's* PR 1v I₁₅, *Lobis* PR 21r I₅, bet *Kamolys* PR 10r I₃, 13r II₃, 38r I₃ ir *Kamulys* PR 33v I₉; praes. 1 sg. *odžiu* PR 38r I₂ ir *Ūdžiu* PR 26r II₁; acc. sg. *Pūda* PR 5v I₉, instr. sg. *Pūdu* PR 24v I₃, bet iness. sg. *Pode* PR 14r I₁. Ostermejeris veikale *Kritischer Beitrag zur Altpreußischen Religionsgeschichte* (1775) aiškino, kad <û> reikia skaityti kaip vokiečių [o] (OB [4r]), o gramatikoje rašmeniu <û> žymimą dvibalsį apibūdino kaip pusiau dvibalsį, kurio [u] vos girdimas, o tuo tarpu [o] tariamas ilgas: „û, das die Alten *uo* [schrieben, ift nur ein halber *Diphthongus*, das *u* wird nur etwas angefloßen, das *o* aber lang ausgeprochen“ (OG 4).

Prierašuose Ostermejeris rašo imper. 2 sg. *dūk* PR ^o1r II₅, bet acc. sg. *Aroda* PR ^o1v II₃; taip pat rašo nom. sg. *Skola* PR ^o18r II₁, praes. 3 *trokųzta* PR ^o32r I₂₀, bet nom. sg. *Mūma* PR ^o18r II₁. Tačiau nei OB, nei 1797 metų rankraštiniam dokumente – Rėzos vertimo komentaruose – tokio mišimo požymių nėra: [uo] atliepiamas rašmeniu <û>, [o'] – rašmeniu <o>. Painiojimo pavyzdžių šiek tiek pastebėta Ostermejerio gramatikoje, plg. *Szloju*, *blofu*, *floti*, *dainoju*, *dainofu* OG 74, bet jų nedaug. Gali būti, kad [o'] ir [uo] supanašėjimą lėmė [uo] vienbalsėjimas.

Ostermejerio prierašuose nėra [e'] ir [ie] painiojimo kaip Brodovskio įrašuose, kur jie atliepiami <e>, <ê>, <ie>, pvz.: nom. sg. *Kiele* 'kielė' PR 8r I₈, bet gen. sg. *Kėlės* PR 5r I₁₂; acc. sg. *Sena* 'sieną' PR 3v II₈, bet iness. sg. *Senoje* PR 10r I₆; nom. sg. *Miera* PR 4v I₁₄, bet imper. 2 sg. *ne merūk* PR 1v I₆, nom. sg. *Melapautis* PR 13v II₁, instr. pl. *Mėlemis* PR 3v II₅ ir pan. Gramatikoje dvibalsį [ie] Ostermejeris priskiria netikriesiems dvibalsiams (*Diphthongi impropria* OG 5), kurių girdimas faktiškai tik antrasis balsis. Gramatikoje mišimo pavyzdžių pasitaiko, plg. *Pėnas* 'pienas', *nėųti* 'niežti' OG 13, *Pėtuwys* 'pietuvys' OG 17, *lėju* 'lieju' OG 73, *Gieda* 'gėda' OG 123.

Ostermejerio žodžiuose neredukuojami nekirčiuoti galūniniai [o'] < [*ā] nei vardažodžių gen. sg. (plg.: gen. sg. *Smerczo* PR ^o10v I₂₋₃; gen. sg. m. emph. *fzojo* PR ^o24v II₁₀; *tojo* PR ^o24v II₁₀), nei veiksmožodžių praes. ir praet. 3 formose (plg.: praes. 3 *mato* PR ^o20v II₂; praet. 3 {i}ėjo PR ^o24v I₉). Brodovskis ilgąjį vokalizmą nekirčiuotose vardažodžių galūnėse taip pat iš esmės išlaiko: ilgasis [o'] < [*ā] gen. sg. f. ir m. randamas 128×, [a] < [*ā] – 8×. Tačiau nekirčiuotose veiksmožodžių galūnėse redukcija daug dažnesnė, ypač praes. 3 formose: ilgasis [o'] < [*ā] randamas 12×, [a] < [*ā] – 32×. Ilgasis [o'] praet. 3 formose kiek dažnesnis už [a]: atitinkamai 19× ir 12×.

Ostermejeris trumpina kai kurias galūnes: 1) išmeta *-a-* vardažodžių nom. sg. m. formose: nom. sg. *Diews* PR ^o1v II₃, PR ^o2r II₃; nom. sg. m. *gyws* PR ^o10v I₃ (iš galūnės *-a-* neišmetamas tik ten, kur išmetus pasunkėtų tarimas: nom. sg. m. *Saufas* PR ^o17v I₄; nom. sg. *Swećias* PR ^o20v II₁; nom. sg. m. *żalas* PR ^o17v I₄); 2) numeta *-i* bendraties ir praes. 3 formose: inf. *dirbt* PR ^o1r II₆; *gimt* PR ^o1r II₅; praes. 3 *ne żur* PR ^o1v II₃; praes. 3 *Sukkas'* PR ^o19v I₄, bet išlaiko *-a-*: *linkųta* PR ^o17v I₄₋₅, *lufųta* PR ^o17v I₄, *trokųzta* PR ^o32r I₂₀, *yra* PR ^o10v I₂, PR ^o20v II₁.

Morfologinis žodžio galo trumpinimas būdingesnis Brodovskiui: *-a-* vardažodžių nom. sg. m. formose neišlaikomas 169×, išlaikomas 93×, o trumpieji [a], [i] praes. 3 formose neišlaikomi 84×, išlaikomi 117×.

Ostermejerio prirašytuose lietuviškuose žodžiuose nėra vieno iš požymių, leidžiančių jo idiolektą priskirti Mažosios Lietuvos pietiniams vakarų aukštaičiams (baltsermėgiams), – nėra žodžių su kirčiuotais tvirtapradžiais dvibalsiais [áu], [ái], [éi], kuriuos šiauriniai vakarų aukštaičiai (apie Narkyčius, Želvą, Skaisgirius, Žilius, Būdviečius, Lazdynus, Pilkainį, Kusus) monoftongizavo (išskyrus šiaurinę dalį arčiau Nemuno – maždaug iki linijos Labguva – Gastos – Žiliai – Trapėnai) (Zinkevičius 2002 [1989]: 445, 447; Zinkevičius 2006: 187). Pereigine parapija tarp pietinių ir šiaurinių Mažosios Lietuvos vakarų aukštaičių Antanas Salys laikė Didlaukių parapiją – joje sakyta mišriai: *jáns* ir *jáuns*, *dárkts* ir *dáikts*, bet buvo redukuojami ilgieji galūniniai balsiai: *màna*, *māta*, *mīesta*, *mērgas*, o trumpasis [a] išmetamas: *jáuns*, *lányks* ir pan. (Salys 1992: 92). Formų su monoftongizuotais dvibalsiais PR apskritai nėra.

Priskirti Ostermejerio kalbą Mažosios Lietuvos pietiniams vakarų aukštaičiams tik pagal požymį, tradiciškai laikomą pagrindiniu skiriamuoju šių patarmių bruožu – nekirčiuotų galūnių vokalizmą (manant, kad šiauriniai vakarų aukštaičiai ilguosius balsius redukavo, o trumpuosius išmesdavo, tuo tarpu pietiniai abiem atvejais išlaikydavo sveiką senovinį vokalizmą; Zinkevičius 2006: 186–188), gana problemiška. Analizuojant PR matyti, kad tiek Ostermejerio, tiek ypač Brodovskio kalboje yra nemažai ypatybių, kurios dabartinėje lingvistinėje literatūroje priskiriamos šiauriniams vakarų aukštaičiams (striukiams)¹⁶. Keltinas klausimas, ar ilgojo vokalizmo redukavimas ir trumpųjų balsių išmetimas nekirčiuotose galūnėse gali būti laikomas skiriamaisiais šių patarmių bruožais. XVIII amžiaus pradžioje ilgojo vokalizmo redukavimas ir trumpojo išmetimas buvo būdingas abiem patarmėms, tik šiaurinėje dalyje šie požymiai kiek intensyvesni. Į kai kuriuos abiem patarmėms būdingus faktus, randamus viename ir tame pačiame šaltinyje, priskiriamame pietiniams vakarų aukštaičiams, jau buvo atkreiptas dėmesys anksčiau tiriant Perkūno trakta-to *Wohlgegründetes Bedenken über die ins Litauische übersetzten zehn Fabeln Aesopi und derselben passionierte Zuschrift* (1706) kalbą. Apibendrinant jo pateiktų žodžių vokalizmą tarmės požiūriu, taip pat konstatuota, kad greta ryškių Mažosios Lietuvos pietinių vakarų aukštaičių patarmės ypatybių rasta ir tokių, kurios priskiriamos šiaurinių vakarų aukštaičių patarmei (Aleknavičienė, Schiller 2008: 140–145).

Ostermejeriui lietuvių kalba nebuvo gimtoji, todėl ilgųjų galūnių redukcija ir morfologinis žodžio galo trumpinimas ne toks ryškus kaip Brodovskio.

¹⁶ Apie Prūsų Lietuvos lietuvių tarmes plačiau žr. Bezenberger 1885: 253–293; Salys 1992: 76–109; Zinkevičius 2002 [1989]: 444–448; Zinkevičius 2006: 180–198.

IŠVADOS

1. Rankraštiniame priežodžių, patarlių ir mįslių rinkinyje *Litauische Sprichwörter und Rätsel* (PR; LMAVB RS: F 137–1), sudarytame Trempų (Darkiemio aps.) precentoriaus Jokūbo Brodovskio (Jacob Brodowski, 1692–1744) yra Gotfrydo Ostermejerio (Gottfried Ostermeyer, 1716–1800; nuo 1744 – Trempų precentorius, nuo 1752 – kunigas) prierasų: 16 vokiškų ir 11 lietuviškų frazių (iš viso 53 lietuviški žodžiai, arba 61 žodžių forma), pataisyti bent 5 Brodovskio žodžiai. Rankraštiniame Brodovskio žodyne *Lexicon Germanico-Lithvanicom et Lithvanico-Germanicom* (B; LMAVB RS: F 137–15) Ostermejeris prirašęs 3 lietuviškus žodžius.

2. Ostermejerio prierasų *terminus ad quem* gali būti 1775-iejai, taigi prierasai laikytini ankstesniais Ostermejerio autografais negu iki šiol žinotieji, kurie datuojami 1781–1797 metais.

3. Dauguma Ostermejerio prierasų su Brodovskio įrašais rinkinyje *Litauische Sprichwörter und Rätsel* susiję vertikaliaisiais ryšiais ir sudaro rinkinio makrostruktūrą. Aštuonių lietuviškų smulkiosios tautosakos vienetų B nėra, taigi jų užrašytoju laikytinas ne Brodovskis, bet Ostermejeris (PR ⁰1r II_{5–11}, ⁰1v II_{3–6}, ⁰7v II_{4–6}, ⁰10v I_{2–4}, ⁰18r II_{1–6}, ⁰20v II_{1–3}, ⁰24v I_{9–12}, ⁰24v II_{10–12}). Iš jų septyni lietuviški – šešios patarlės ir viena mįslė – užrašyti pirmą kartą (PR ⁰1v II_{3–6}, ⁰7v II_{4–6}, ⁰10v I_{2–4}, ⁰18r II_{1–6}, ⁰20v II_{1–3}, ⁰24v I_{9–12}, ⁰24v II_{10–12}). Ankstesniuose lietuvių rašomosios kalbos darbuose jų nerasta, taigi jie veikiausiai užrašyti iš gyvosios kalbos.

4. Ostermejerio prierasai žodyne *Lexicon Germanico-Lithvanicom et Lithvanico-Germanicom* – Mažosios Lietuvos toponimai. Su Brodovskio įrašais šie prierasai susiję tik horizontaliaisiais ryšiais ir priklauso mikrostruktūros sričiai.

5. Ostermejerio prierasai rinkinyje *Litauische Sprichwörter und Rätsel* ir žodyne *Lexicon Germanico-Lithvanicom et Lithvanico-Germanicom* paliudija (nors ir netiesiogiai), kad abiejų rankraščių sukūrimo vieta yra Trempai ir kad jie gali būti laikomi Brodovskio autografais.

6. Ostermejerio kalbai būdingas palyginti sveikas nekirčiuotų galūnių vokalizmas. Ilgųjų galūnių redukcija ir morfologinis žodžio galo trumpinimas ne toks ryškus kaip Brodovskio.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Abramavičius Vladas 1944–1947: *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Bibliotekos Rankraščių Skyriaus darbo dienynas 1945 ir 1946 m.* Vilnius; LMAVB RS: F 271–291, įrištas rankraštis.

Abramavičius Vladas, sud., 1963: *Rankraščių rinkiniai. Lietuvos TSR Mokslų akademijos Centrinės bibliotekos XI–XX amžių rankraščių fondų trumpa apžvalga.* Vilnius: Laikraščių ir žurnalų leidykla.

Aleknavičienė Ona 2011: Rankraštinio šaltinio *Litauische Sprichwörter und Rätsel* atribucija. – *Archivum Lithuanicum* 13, 39–72.

Aleknavičienė Ona, Christiane Schiller, par., 2008: *Jokūbo Perkūno traktatas* Wohlgegründetes Bedenken über die ins Litauische übersetzten zehn Fabeln Aesopi und derselben passionierte Zuschrift. *Kritinis komentuotas leidimas ir studija*. Vilnius: Lietuvių kalbos ir literatūros institutas.

B – *LEXICON GERMANICO=LITHVANICVM ET LITHVANICO=GERMANICVM* Darinnen fo wohl die *Vocabula Biblica Veteris et Novi Testamenti, als auch Vocabula Domestica item Über zwey Tausend Proverbia und über ein Hundert Aenigmata Lithvanica und viele Phrases anzutreffen und also wo nicht gantz völlig doch ziemlich Complet ift. Welches alles GOTT allein zu Ehren und denen Liebhabern der Lithauifchen Sprache zum Besten mit großer Mühe und Fleiß zusammen getragen. von Iacobo Brodowsky Præcentor Trempenfi*, [prieš 1744]; LMAVB RS: F 137–15; dokumentinis leidimas: Brodovskis Jokūbas 2009: *Lexicon Germanico=Lithuanicum et Lithuanico=Germanicum. Rankraštinis XVIII amžiaus žodynas. Dokumentinis leidimas su faksimile, perrašu ir žodžių indeksu 1–3*, parengė Vincentas Drotvinas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Balčikonis Juozas 1941: Prakalba. – *Lietuvių kalbos žodynas 1. A–B*, redagavo Juozas Balčikonis. Vilnius: [Lietuvių kalbos institutas], III–VIII.

Bezenberger Adalbert 1885: Zur litauischen dialektforschung II. – *Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen* 9, 253–293.

Biržiška Vaclovas 1963: *Aleksandrynas. Senųjų lietuvių rašytojų rašiusių prieš 1865 m. biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos 2. XVIII–XIX amžiai*. Čikaga: JAV LB Kultūros Fondas.

C – *CLAVIS GERMANICO-LITHVANA*, [po 1680]; LMAVB RS: F 137 13–14; faksimilinis leidimas: *Clavis Germanico-Lithvana. Rankraštinis XVII amžiaus vokiečių–lietuvių kalbų žodynas 1–2*, parengė Vincentas Drotvinas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995–1997; 3–4. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.

Citavičiūtė Liucija 2002: Gotfrydo Ostermejerio taisyta Liudviko Rėzos į lietuvių kalbą versta psalmė. – *Keturi Gotfrydo Ostermejerio rankraščiai*, parengė Vilija Gerulaitienė. Vilnius: Žara, 21–25.

Citavičiūtė Liucija 2004: *Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras. Istorija ir reikšmė lietuvių kultūrai*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Die Pfarr-Stelle zu Trempen betreff. 1752; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 44 d, Nr 233, Bl. 18r–21v.

Erler Georg 1911: *Die Matrikel der Universität Königsberg i. Pr. 2. [1657–1829]*. Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot.

Forstreuter Kurt 1955: *Das Preußische Staatsarchiv in Königsberg. Ein geschichtlicher Rückblick mit einer Übersicht über seine Bestände*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Gerulaitienė Vilija 2002: *Gotfrydas Ostermejeris ir jo lituanistiniai rankraščiai. – Keturi Gotfrydo Ostermejerio rankraščiai*, parengė Vilija Gerulaitienė. Vilnius: Žara, 7–20.

Keturi Gotfrydo Ostermejerio rankraščiai, parengė Vilija Gerulaitienė. Vilnius: Žara, 2002.

KzŽ – [Johann Heinrich Kunzmann] *Auszüge aus Hl. Pfarrer Kunzmanns geschriebenen Lexicon zur Completirung dsj.: des Ruhig*, [po 1747]; LLTIB R: F 1–5791.

LB I – *Lietuvos TSR bibliografija. Serija A. Knygos lietuvių kalba 1. 1547–1861*. Vilnius: Mintis, 1969.

Lebedys Jurgis 1956: *Pirmieji smulkiosios lietuvių tautosakos rinkiniai. – Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII a. Priežodžiai, patarlės, mįslės*, parengė Jurgis Lebedys. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 5–40.

LKŽk – *Lietuvių kalbos žodyno kartoteka*; Lietuvių kalbos institutas, Leksikografijos centras.

Michel Lothar 1982: *Gerichtliche Schriftvergleichung. Eine Einführung in Grundlagen, Methoden und Praxis*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.

Mielcke Christian Gottlieb 1800: *Erfte Vorrede. – Littauisch=deutsches und Deutch=littauisches Wörter=Buch, worinn das vom Pfarrer Ruhig zu Walterkehmen ehemals heraus gegebene zwar zum Grunde gelegt, aber mit sehr vielen Wörtern, Redens=Arten und Sprüchwörtern zur Hälfte vermehret und verbessert worden von Christian Gottlieb Mielcke, Cantor in Pillckallen [...] Königsberg, 1800. Im Druck und Verlag der Hartungfchen Hofbuchdruckerey*, 2r–4v.

Moeller Friedwald 1968: *Altpreußisches evangelisches Pfarrerbuch von der Reformation bis zur Vertreibung im Jahre 1945 1. Die Kirchspiele und ihre Stellenbesetzungen*. Hamburg: Selbstverlag des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreußen e. V.

Nesselmann Georg Heinrich Ferdinand 1851: *Vorrede. – Wörterbuch der Littauischen Sprache von G. H. F. Nesselmann. Königsberg. Verlag der Gebrüder Bornträger*, V–XI.

OB – Ostermeyer Gottfried. *Gottfried Ostermeyers Pastors zu Trempen im Amte Nordenburg. kritischer Beytrag zur Altpreußischen Religionsgeschichte. Marienwerder in der Königl. Westpreuß. Hofbuchdruckerey bey Johann Jacob Kanter. 1775*; vertimas į lietuvių kalbą: Ostermejeris Gotfrydas. *Rinkiniai raštai*, parengė ir išvertė Liucija Citavičiūtė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, 49–73.

OG – Ostermeyer Gottfried. *Neue Littauische Grammatik ans Licht gestellt von Gottfried Ostermeyer, der Trempenfchen Gemeine Pastore Seniore und der Königlich=Deutschen Gefellschaft zu Königsberg Ehren=Mitglied. Königsberg, 1791. gedruckt bey G. E. Hartung, Königl. Preuß. Hofbuchdrucker und Buchhändler*.

Ostermeyer Gottfried 1780: *Gottfried Ostermeyers, Predigers bey der Kirche zu Trempen, Gedanken von den alten Bewohnern des Landes Preuffen [...] Königsberg und Leipzig, bey Gottlieb Lebrecht Hartung*; vertimas į lietuvių kalbą: Ostermejeris Gotfrydas. *Rinktiniai raštai*, parengė ir išvertė Liucija Citavičiūtė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, 75–159.

Ostermejeris Gotfrydas 1781-01-06: Laiškas Abrahamui Jakobui Penzeliui iš Trempų į Krokuvą; Bayerische Staatsbibliothek München: Penzeliana II (Ostermeyer, Bl. [1–6]; faksimilė, perrašas ir vertimas į lietuvių kalbą: *Keturi Gotfrydo Ostermejerio rankraščiai*, parengė Vilija Gerulaitienė. Vilnius: Žara, 2002, 73–77, 143–148.

[Ostermeyer Gottfried] po 1791: Hiftorisch[e] Nachricht v[on] d[er] littauische[n] Bibel; LMAVB RS: F 15–299, buv. MLF–LXXXI; faksimilė, perrašas ir vertimas į lietuvių kalbą: *Keturi Gotfrydo Ostermejerio rankraščiai*, parengė Vilija Gerulaitienė. Vilnius: Žara, 2002, 31–52, 91–123.

Ostermejeris Gotfrydas 1996: *Rinktiniai raštai*, parengė ir išvertė Liucija Citavičiūtė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Pėteraitis Vilius 1992: *Mažoji Lietuva ir Tvanksta*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, Mažosios Lietuvos fondas.

PR – [Brodovskis Jokūbas] po 1716: *Littauisch[e] Sprichwörter[r] u[nd] Räthfel*; LMAVB RS: F 137–1.

RgB – Ruhig Philipp. *Betrachtung der Littauischen Sprache, in ihrem Ursprunge, Wesen und Eigenschaften; Aus vielen Scribenten, und eigener Erfahrung, mit Fleiß angestellet, und zu reiferer Beurtheilung der Gelehrten, zum Druck gegeben, von Philipp Ruhig, Pfarrern und Seniore zu Walterkehmen, im Hauptamt Insterburg. Königsberg, druckts und verlegts Iohann Heinrich Hartung, 1745*; faksimilė ir vertimas į lietuvių kalbą: Ruigys Pilypas. *Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas*, parengė Vytautas Jurgutis ir Valerija Vilnonytė. Vilnius: Vaga, 1986, 20–164.

Rhesa Martinus Ludovicus 1797: Ueberfetzung des 2ten P[falms] ins litthauische“. – *Acta des Königl. Ober-Schul-Collegii, von den Polnisch- und Litthauischen Prediger- und Schullehrer Seminar zu Königsberg in Preuffen, 1797–1805*; GStA PK: I. HA Rep 76 alt Ältere Oberbehörden für Wissenschaft, Kunst, Kirchen- und Schulsachen, II Nr. 271, Bl. 42r–42v.

Rogge Adolf 1873: *Gefchichte des Kreifes und der Dioecese Darkemen von Adolf Rogge, Pfarrer in Darkemen. Darkemen, Druck und Verlag von M. Glafer*.

Salys Antanas 1992: *Raštai 4. Lietuvių kalbos tarmės*. Roma: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija.

Šio žinys Jonas 1950: Liudviko Rėzos rinkinys (LR). – *Lietuvos TSR mokslų akademija. Centrinė biblioteka. Rankraščių skyriaus informacinis biuletėnis Nr. 4*, parengė Lietuvos TSR mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius, vadovaujant direktoriaus pav. mokslo reikalams T[adiui] Adomoniui. Vilnius, 10–13; LMAVB RS: Rc–1/4, įrištas mašinraštis.

Šlaitaitė Rita 1994: Gotfrido ir Zigfrido Ostermejerių biografijos. – *Senoji Lietuvos literatūra* 3. *Devynioliktan amžiuo įžengus*. Vilnius: Pradai, 149–171.

Wilhelmsberg Praeceptorat 1758–1803; GStA PK: XX. HA Hist. StA Königsberg, EM 55 d, Nr 975, Bl. 4r–16v.

Zaikauskienė Dalia 2010: Lietuvių paremių funkcijos. Teorinės pastabos. – *Tautosakos darbai* 40, 97–107.

Zinkevičius Zigmąs 1990: *Lietuvių kalbos istorija* 4. *Lietuvių kalba XVIII–XIX a.* Vilnius: Mokslas.

Zinkevičius Zigmąs 2002 [1989]: Buvusios Mažosios Lietuvos tarmės. – *Rinkiniai straipsniai* 1. *Lietuvių kalbos kilmė ir ryšiai su kaimynų kalbomis. Istorinė gramatika. Tarmių kilmė. Dialektologija. Rašomosios kalbos kilmė*. Vilnius, Lietuvių katalikų mokslo akademija, 444–448.

Zinkevičius Zigmąs 2006: *Lietuvių tarmių kilmė*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Gottfried Ostermeyer's inscriptions
in the manuscripts of Jacob Brodowski:
Litauische Sprichwörter und Rätsel
and *Lexicon Germanico-Lithvanicum*
et *Lithvanico-Germanicum*

SUMMARY

The article addresses the problem of authorship of the manuscript collection of sayings, proverbs and riddles *Litauische Sprichwörter und Rätsel* (PR) kept at the Wroblewski Library of the Lithuanian Academy of Sciences (LMAVB RS: F 137–1). Amidst the units of small folklore recorded by the principal compiler of the manuscript – precentor of Trempen (Darkehmen County) Jacob Brodowski (1692–1744) – the inscriptions made by Gottfried Ostermeyer (1716–1800; from 1744 – precentor of Trempen, from 1752 – priest) can also be found: 16 German and 11 Lithuanian phrases. The article also discusses Ostermeyer's inscriptions in Brodowski's dictionary *Lexicon Germanico-Lithvanicum et Lithvanico-Germanicum* (B; LMAVB RS: F 137–15) and analyses the linguistic peculiarities of Ostermeyer's inscriptions in PR and B.

1775 can be considered *terminus ad quem* of Ostermeyer's inscriptions in PR and B; therefore, the inscriptions may be considered earlier Ostermeyer's autographs compared to those previously known and dated 1781–1797.

Most of Ostermeyer's inscriptions are related to Brodowski's entries in the collection *Litauische Sprichwörter und Rätsel* by vertical relations and comprise the collection's macrostructure. Eight Lithuanian units of small folklore are absent in B, thus making Ostermeyer rather

than Brodowski their actual recorder (PR °1r II₅₋₁₁, °1v II₃₋₆, °7v II₄₋₆, °10v I₂₋₄, °18r II₁₋₆, °20v II₁₋₃, °24v I₉₋₁₂, °24v II₁₀₋₁₂). Of them, seven Lithuanian – six proverbs and one riddle – were recorded for the first time (PR °1v II₃₋₆, °7v II₄₋₆, °10v I₂₋₄, °18r II₁₋₆, °20v II₁₋₃, °24v I₉₋₁₂, °24v II₁₀₋₁₂). They had not been recorded in earlier works of the Lithuanian written language; they were most likely recorded by Ostermeyer from the living language.

Ostermeyer's language is attributed to the south-western Aukštaitian (Highlander) sub-dialect by the feature which is traditionally considered the principal distinctive feature of such sub-dialects: a comparatively intact vocalism of unstressed endings. Though the reduction of long endings and the morphological shortening of a word ending are also a characteristic feature of Ostermeyer's language, however, it is not as evident as in Brodowski's language.

Įteikta 2012 m. rugsėjo 23 d.

ONA ALEKNAVIČIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva

aleknaviciene@lki.lt

KRISTINA RUTKOVSKA

Vilniaus universitetas, Polonistikos centras

Mokslinių tyrimų kryptys: lenkų tarmių Lietuvoje funkcionavimas ir stratifikacija, lietuvių ir lenkų tarmių sąveikos, leksiniai lituanizmai lenkų kalboje, liaudies papročiai paribyje; dvikalbės lenkų-lietuvių leksikografijos problemos.

LIETUVIŲ KALBOS SKOLINIAI LIETUVOS LENKŲ TARMĖSE¹

Lithuanian borrowings in Polish dialects
in Lithuania

ANOTACIJA

Straipsnyje nagrinėjami leksiniai lituanizmai, vartojami lenkų kalbos tarmėse lenkų, lietuvių ir baltarusių paribio teritorijoje Lietuvoje. Leksiniai lituanizmai charakterizuojami pagal skolinimosi laikotarpį bei šių žodžių patekimo į lenkų tarmes būdus. Iš atliktos analizės daroma išvada, kad dauguma lietuvių kalbos skolinių, patekusių į lenkų kalbą, atėjo iš baltarusių kalbos, o tai gali liudyti apie baltarusių kalbos sudarytą pagrindą lenkų tarmėms formuotis Vilniaus regione.

ANNOTATION

The paper deals with lexical Lituaniisms functioning in Polish dialects on the Polish-Lithuanian-Belorussian borderland. Lithuanian lexical loanwords are characterized with regard to time and the ways of filtering of these words into Polish dialects. The conducted analysis shows that the majority of Lithuanian borrowings penetrated into Polish by the mediation of the Belorussian language, which can be an evidence of the Belorussian background of Polish dialects in Vilnius and its area.

¹ Straipsnis buvo parengtas vykdant tarptautinį projektą „Język polski pogranicza litewsko-łotewsko-białoruskiego na tle innych odmian polszczyzny północnokresowej“ (*The Polish language of the Lithuanian-Latvian-Belorussian borderland in comparison with other variants of the Polish language in north-eastern Polish*), finansuojamą Lenkijos Mokslo ir aukštojo lavinimo ministerijos (MNiSW – *Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego*), dabar Tautinio mokslo centro (NCN – *Narodowe Centrum Nauki*; an. *Ministry of Science and Higher Education, currently National Science Centre*); sutarties numeris: N104 056038.

ESMINIAI ŽODŽIAI: lenkų tarmės Lietuvoje, tarmių sąveika, lituanizmai, Vilniaus kraštas.
KEYWORDS: Polish dialects in Lithuania, interaction between dialects, lituanisms, the Vilnius region.

Lenkų, lietuvių ir baltarusių paribio teritorijai būdingas daugiakultūriškumas ir daugiakalbiškumas, suformavęs sudėtingus etnolingvistinius santykius tolimoje praeityje, siekiančioje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) laikus. Pirminiai pasiskirstymai į baltų ir rusų žemes, taip pat žmonių antplūdis iš Karūnos ir kaimyninių valstybių įtakojo tai, kad Liublino unijos (1569) ir Maskvos kariuomenės antpuolio (1655) laikotarpiu šioje teritorijoje gyvavo net septyni etnolektai: lietuvių kalba, baltarusių kalba, šiaurės rytų regiono lenkų kalba, Lietuvos totorių kalba, Trakų karaimų kalba, Lietuvos žydų dialektas, „Narevo pagonių šnekta“ (Bednarczuk 1994: 109–124). Laikui bėgant Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje įvairių etnolektų tik daugėjo. Po Abiejų Tautų Respublikos padalijimų pradėjo stiprėti rusų kalbos įtaka šiose žemėse, pasikeitė kitų nuo seno funkcionavusių kalbų vartojimo statusas ir ribos (Grek-Pabisowa 1997: 145–179).

Iki šiol iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikų kalbinės situacijos aprašymo, atlikto analizuojant istorinius šaltinius, bei šių paribio teritorijų tarmių tyrimo nedaug žinome apie šnekamosios baltarusių kalbos² funkcionavimo ribas praeityje bei lietuvių kalbos tarmių vartojimą Lietuvos kaimynų slavų teritorijose. Dėl to lenkų tarmių genezė Lietuvoje vis dar tebėra diskusijų objektas.

Pasitelkiant kalbinius duomenis, šiame straipsnyje bus analizuojami reiškiniai, kuriais remiantis būtų galima nustatyti Vilniaus tarminio regiono lenkų tarmes suformavusį kalbinį pagrindą. Aprašomas objektas – šiose tarmėse vartojami lituanizmai. Leksiniai lituanizmai bus charakterizuojami pagal jų chronologinių sluoksnių įvairovę (bei su tuo susijusius teminių grupių skirtumus) ir jų paplitimą įvairiuose tarminiuose arealuose. Be to, atsižvelgiant į dažnus sutapimus su analogiškais baltarusių tarmėse vartojamais žodžiais, bus siekiama pagrįsti šių žodžių patekimo į Lietuvos lenkų tarmes kelią per kalbą tarpininkę.

Šiame straipsnyje nebus apsiribota vien tik lietuvių kalbos skolinių, užrašytų Vilniaus krašto teritorijoje (le. *Wileńszczyzna*)³, pateikimu. Bus atsižvelgta į tas teritorijas, kurios nutolusios nuo Vilniaus krašto, tačiau kurioms būdingi panašūs sociolingvistiniai situacijos ypatumai praeities ir dabarties kontekste. Toliau pateikiami litua-

² Šiandien ši problema gvildinama tik kai kuriuose straipsniuose. Baltarusijos tyrėjas Anatolijus Aksamitovas rašo apie kiekybinę baltarusių persvarą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje, platų baltarusių kalbos (šiaurės vakarų baltarusių tarmių) vartojimą kontaktuojant lietuviams, lenkams ir baltarusiams bei šio dialekto funkcionavimą kitose mažesnėse (žydų, karaimų, totorių) bendruomenėse, apsigyvenusiose Vilniaus ir Trakų apylinkėse (Аксамитов 2000: 91–92).

³ Pavadinimą šiam tarminiam plotui pasiūlė Halina Turska, kuri tyrė ir aprašė lenkų kalbą teritorijose į šiaurę nuo Vilniaus, plačiai besidriekiančiose nuo Kernavės iki Naujųjų Švenčionių. Atskirdama Vilniaus plotą nuo kitų dviejų lenkikalbių teritorijų Lietuvoje – Smalvų ir Kauno – tyrė tik tas apylinkes, kurios prieš karą įėjo į Lenkijos valstybės sudėtį (Turska 1995). Šiandien būtų reikalinga nauja Lietuvos lenkų tarmių klasifikacija, nes jau ištirti visi šių tarmių arealai. Kiek plačiau siūlyčiau suvokti ir Vilniaus tarminio regiono ribas.

nizmai buvo užrašyti Vilniaus rajone ir tam tikrose Širvintų ir Molėtų rajonų vietovėse, t. y. tose teritorijose, kurios nepriklauso Vilniaus kraštui, nes iki 1939 metų šios apylinkės buvo Lietuvos Respublikos teritorijoje. Taip pat naudojama surinkta medžiaga iš Trakų rajono, kuriame šiandien dominuojanti kalba – lenkų, o kalbinė situacija labai panaši į Vilniaus krašto kalbinę situaciją. Taigi nagrinėjamos vietovės, kuriose lenkų kalba atlieka (bei kažkada atliko) pirmosios (primarinės) kalbos funkciją. Tyrimui atlikti pasirinkta leksika buvo pateikta informantų, kurie dažniausiai apskritai lietuvių kalbos nemoka ir jos nenaudoja kasdieniame gyvenime⁴.

Poreikis užrašinėti ir tyrinėti leksinius lituanizmus Lietuvos lenkų tarmėse kilo 2001 metais pradėjus rinkti medžiagą lenkų tarminiam žodynui. Pirminė žodynui⁵ sukauptos leksikos analizė atskleidė gana didelį lietuviškos kilmės leksikos sluoksnį (apie 10 proc.). Pasitelkus žodyno pagrindu sudarytą klausimyną, sukaupta medžiaga buvo tikrinama kiekvienos vasaros ekspedicijos metu (t. y. 2007–2012 metais). Leksikos apimtis vis didėjo, pavykdavo aptikti naujų leksemų arba užrašyti jau aptiktos leksikos morfonologinių variantų, frazeologinių žodžių junginių. Šiuo metu mano turima kartoteką sudaro daugiau kaip 700 leksinių lituanizmų. Manytina, kad naujų žodžių arba jų variantų dar įmanoma aptikti netirtuose lenkų tarmių plotuose, ypač Lenkijos ir Baltarusijos paribyje (pavyzdžiui, Šalčininkų rajone). Tai puikiai parodė ir šių metų ekspedicijos metu užrašyti žodžiai.

Straipsnio apimtis neleido pateikti visų tiriamame plote užrašytų lituanizmų. Išskeltai tezei pagrįsti buvo pasirinkti žodžiai, atspindintys kiekvienos grupės leksikos įvairovę, gerai dokumentuoti tiriamojo arealo tarmėje ir turintys daug morfonologinių variantų. Žodžių analizė atlikta remiantis lietuvių, baltarusių ir lenkų kalbininkų darbais. Daugiausia dėmesio iki šiol buvo skirta paribio baltarusių tarmėse paplitusiems lituanizmom (Urbutis 1969: 43–68; 1969a: 149–162; 1984: 30–38; 1984: 255–275; 1987: 46–52, 61–68; Гринавяцкене, Мацкевич, Романович, Чеберук 1975: 163–195; Grinaveckienė 1983: 182–204). Lenkų kalbos lietuviškus skolinius nagrinėjo šie autoriai: Otrębski 1931: 79–85; Zdaniukiewicz 1972; Zinkevičius 1974: 207–214; Grinaveckienė 1977: 133–142; 1991: 47–64; Tekielski 1980: 62–73; Smoczyński 2001: 445–460; Rutkowska 2006: 73–108, 2007: 487–502, 2010: 342–348. Rašant šį straipsnį, naudotasi ir svarbiais bendresnio pobūdžio darbais: Мартынов 1965; Чекман 1972: 147–156; Лаучюте 1973: 155–164, 1975: 145–161; Zinkevičius 1984: 255–275, 1987: 46–52, 61–68; Laučiūtė 2007: 85–102; Grek-Pabisowa 1993: 54–60; Smułkowa 2002: 272–283, 2002a: 242–257⁶.

⁴ Išsamiau šių teritorijų kalbinė situacija aptariama keliose šio straipsnio autorės publikacijose (Rutkowska 2008: 345–366; 2008a: 53–68).

⁵ Žodynas, kuriame pateikta leksika iš visų lenkų tarmių Lietuvoje paplitimo teritorijų, buvo išleistas Varšuvoje 2006 metais (žr. SPGL).

⁶ Lituanizmų tyrinėjimų apžvalga pateikta mano studijoje (Rutkowska 2006: 73–108).

LEKSINIŲ LITUANIZMŲ GRUPĖS

Lietuvių kalbos skolinių analizė, atlikta remiantis istoriniais žodynais, turimais LDK šiaurės regiono kalbų leksikos aprašymais bei dabartiniais slavų tarmių žodynais, leidžia išskirti keturias skolinių grupes⁷.

1. Pirma lituanizmų grupė

Gana didelę leksikos dalį sudaro senieji skoliniai, dokumentuojami Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės epochoje, šių leksemų randama senuosiuose šaltiniuose, rašytuose lenkų arba senąja baltarusių kalbomis. Šie žodžiai, užrašyti XVI–XVIII a., yra plačiai vartojami ir paprastai išlikę keliuose slavų (lenkų, rusų, baltarusių, ukrainiečių) kalbose. Jie sudaro kelias temines grupes.

Fiziografiniai pavadinimai

dyrsa 'varpinių šeimos miškų ir laukų augalas, žiemkenčių piktžolė (*Bromus*); jo stiebas, grūdas': *W życie dużo dyrsy, ona rośni taka jak owies, mietlica taka, ot taka do owsa podobna* Šv. *Nu to dyrsa, ta sama żytnica, po polsku żytnica, a po prostemu dyrsa, to jeszcze po bielorusku dyrsa, nu ona ta tyko u jej ziarka nie ma, ona tyko luseczka, ona nie ma ziarków, a że to już mówi: żytnica, chlebu pomocnica, że to jej źmielisz i razem do chleba.* [A jak tu mówili?] *U n`as i dyrsa, i żytnica, jeden mówi dyrsa, drugi mówi żytnica* Lent. [A dyrsy nie było?] *Dyrsy było, a jak że, rosła tak jak miatliczka w życie* Vid. *Dyrsa jest, jeśli jej dopuścisz, to na też kwitnie* Miež. *Ja nie wiem od czego ta dyrsa była. To ona od ziemi zachodziła, ci od jakiej powietrzy* Intur. Žodį *dyrsa* užrašė Grinaveckienė Buivydžių apylinkėse (Grinaveckienė 1991: 50); **dzirsa**: *Dzirsa czy dżyrsa, chyba coś takiego, co szkodziło dla zboża* Virš; **dirsa**: *Dirsa to już bardzo drennie, szkodliwa. Nu ona kwitnie niby, żółte, wyspiewajo takie ostre dziubuczki, to też bardzo szkodliwa na zboża* Šiaul. Senovės raštuose dokumentuojamas šiomis formomis: *dyrsa, dyrsovaty* (Jabl 65); užrašytas rusų, ukrainiečių, lenkų (Balstogės, Seinų) tarmėse (CB 11); funkcionuoja taip pat baltarusių tarmėse: *дзірца, зірца* (CBГ); lie. *dīrsē*⁸;

⁷ Šiame straipsnyje, aprašant lietuvių kalbos skolinius, vartojama plačioji lituanizmo sąvoka: lietuvių kalbos skoliniais laikomi lietuviškos šaknies žodžiai ir kitų kalbų skoliniai, kurie į lenkų kalbą pateko per lietuvių kalbą. Lituanizmais taip pat laikomos leksemos, kurios pateko į lenkų tarmes per kitą kalbą (šiuo atveju – baltarusių). Šis aprašymo būdas, atsirandantis iš vadinamojo leksikalizacijos proceso tiriant skolinių etimologiją, yra laikomas teisingiausiu. (Plg. Walczak 1982: 172–194).

⁸ Lietuviškų žodžių atitikmenys variantai kitose kalbose buvo atrinkti naudojantis lietuvių kalbos žodynu: LKŽe. Sudėtingesni atvejai nustatant žodžių lietuvišką kilmę buvo analizuojami remiantis etimo-

dyrwan ‘apleista, nedirbama, sužėlusi dirva’: *Nu na dyrwanie tylko krowy pasi sie, co na dyrwanie robić, tam na dyrwanie tylko rośni trawa i wiecej nic* Šv. *Gospodarz tak zaniedbał ta ziemia, dyrwanem zapuścił Virš. Dyrwany, już za moja pamięćcio, to ja krowa jeszcze prowadziłam na dyrwany dalej, tam koniczynka tyko, dyrwanami stała ziemia. Teraz nie zapuszczają Vid. Dyrwany byli, ale tu tylko ta góra o dyrwan był, a tak to wszystko urabiane było* STarp. *Dyrwanow nie była kiedyś, byli łonki Dub. Jak pobendzie jaki dyrwan, nu to potym żyta lepiej rosła* Karv. *U mnie to była dobra żyć – sucha, dyrwany* Kern. *Vilniaus krašte žodį dyrwan užrašė* Turska, Ničas, Šveikovska (TurNiSzw 138, 173), *Buivydžiuose* Dwilewicz: *dyrwan* (Dwil 115); *dyrwan užrašytas* Buivydžių ir Aukštadvario apylinkėse (Grinaveckienė 1977: 137; 1991: 50); **dyrwanek** ‘žolė’: *Nu potym pośle festu na jakimś dyrwanku robio majówka* Šv; **zadyrwaniały** ‘apie žemę: neapdirbama’: *Nu zadyrwaniała taka [ziemia]* Šv; **dyrwanieć** (SGP). Senovės raštuose nuo XVI a. dokumentuojamos šios formos: *dyrvan* (*dervan, dirvan*), *dirvanec, dyrovanik, dyrvanowy*, Lietuvos teritorijoje (Jabl 47, 66, 67, 117, 234, 311); Zofia Kurzowa pateikia žodį *dyrwan* ir traktuoja jį kaip lietuvišką skolinį, funkcionuojantį lenkų kalboje nuo XVII a., senojoje baltarusių kalboje – forma *dzirwan* nuo XVI a. (Kurz 353); jis taip pat dokumentuojamas ГСБМ tokiomis formomis: *дырвань, дервань, дырвонь, дырва*, funkcionuoja Pskovo, Smolensko bei Seinų apylinkių lenkų tarmėse (СБ 29), taip pat paribio baltarusių tarmėse (СБГ); šį žodį baltarusių tarmėse analizavo Urbutis (1969 (1): 58); lie. *dirvónas*;

dumblo ‘nusėdusios drumzlės, šlapias suplaktas purvas’: *Ale jest takie dumbły, że jak przewali sie, możysz przewalić sie i przepaść tam* Lent. *A w wodzie nu też bywa dumbła, bywa, że tam twardo, a bywa że tam jeszcze taka, że tam nogi lazo, że tam taka dumbła jeszcze* Šv. [Taki muł w jeziorze?] *Dumbła* Rud. *Ledwie ja nogi z tego dumbła wyciągnął. Ryba wielka, ale czuć dumbłem* WilJaszcz. Žodis senovės raštuose dokumentuojamas nuo 1671 m. (Raseiniai) (Jabl 295), taip pat kaip liūno pavadinimas *Думблль* nuo 1596 m. (Ukmergė) (Jabl 121), neaptinkamas ГСБМ; funkcionuoja paribio baltarusių tarmėse: *думбла* (СБГ), taip pat rusų tarmėse Lietuvos teritorijoje (СБ 54); lie. *duṁblas*;

krusznia 1. ‘akmenų krūva, krūsnis’: *Nu taka kupa kamieni to tylko nazywali krusznia, nu pozwożone, do kuczy złożone i nazywali krusznia* Šv. *A to bywa krusznia kamieniow, to w kamieniach też tak samo zrobio gniazdy i siedzo (szeszki)* Lent. *Kiedyś majontek był, to zbierali kamieni i walili w kruszni te* Padv; **chruśnia**: *Jak kamieni gdzie nałożona, to nazywali chruśnia* Karv; 2. ‘iš akmenų sukrautas šildomasis pirties ugniakuras’: *Była krusznia i tam palili, palili w tej kruszni, była taka piec, ten*

loginiais žodynais: baltarusių kalbos (ЭСБМ), rusų kalbos (ЭСРЯ), lenkų kalbos (SEJP, SEJPSI), slavų kalbų (ЭССЯ) ir lietuvių kalbos (SEJL), žr. sutrumpinimus šio straipsnio pabaigoje.

*piec był zrobiony z kamieni taki i nazywała sie to krusznia Šv; krusnia: A ta piec, na piec, co złożona z kamieni, jak polejo wodo, żyby duch ten, to krusnia nazywała sia, na krusnia wody chluśniesz Šv. Krusznia w łaźni liczy sie piec ta, krusznia, on jak przepali sie, to tam tylko kamuszki te rozpadajo sie Rud. W łaźni podłoga i krusnia taka była zrobiona z kamieniow, a woda niesli sie z chaty Intur. Chrusnia była w łaźni, to na kamieni polewali Pab. W łaźni chrusni takie z kamieni byli, takie piecy, nu i tam nacieplo, te kamieni nagrzejon sie silna i potym wody lejo na te kamieni, pary nachodzi nu i tak myli sie Arn. Aukštadvario apylinkėse: Krušnia (Grinaveckienė 1977: 139), krusnia (SGP). Kurzowa šį žodį pateikia kaip lietuvišką skolinį senojoje baltarusių kalboje nuo XVI a., cituodama Bulyką⁹ (Kurz 378); pirmoji reikšmė taip pat dokumentuojama ГСБМ; dabartinėse baltarusių tarmėse (panašiai ir lenkų) vartojamas abiem reikšmėmis: *крушня, крусьня* '(akmenų) krūva, krūsnis; pirties ugniakuras' (СБГ); taip pat Seinų tarmėse (СБ 46); lie. *krúsnė* '(akmenų) krūva, krūsnis'; *krósnis* 'iš akmenų sukrautas šildomasis pirties ugniakuras';*

kudra, *mžb. kuderka* 'nedidelis augalais apaugęs tvenkinys': *To takie (miejsce), gdzie woda stoi, teraz już wodów nie ma. Ona może być i taka tyko woda, jak ta koła, ale tam błotnawa miejsca taka już, to krzaczek jaki rośnie, to co, to nazywali kuderki. Wiencej z białoruskiego już te nazwania pozostali sie Rud; Jak jedziesz od Wilna, jest na lewa renka tam taka koło błotka, jaziorka, kudra nazywała sie, kudra i bizulka nazywali jej STarp; kudra, kuderka, kudzziarka mžb. (SGP). Žodžiai kudra, kuderka dokumentuojami senovės raštuose nuo XVII a. Lietuvos teritorijoje (Jabl 108, 313, 332); СБМ pateikia baltarusišką atitikmenį *кўдзерка* 'krūmokšniai, miškėlis' (dokumentuojamas Vilniaus, Kauno ir Gardino gubernijose); vyrauja paribio baltarusių tarmėse (СБГ); taip pat užrašytas ukrainiečių kalboje (СБ 37; Urbutis 1969 (1): 62); lie. *kúdra*;*

lun 'liumpsinti pelkė, klampynė': *W lesia taki lun był, to jezioro jest, to już tam i lun. Błota taka, kasza, ona kołszy sie mocno. Żywiola ona do lunu tego popadnie, to nie wylezie Pab. U nas była taka łonka, nazywali lunny, ale nie powiedziać, że tam bardzo taka mokra. Jak który rok, to tam koniem jechać nie można była, ale trawa tam rosła Karv. Luny byli, tylko luny byli koło rzek, tak jak idzisz, to lun ten chyla sie, można do jego upaść. Koło rzeków byli te luny Lent; luń: Jak stanisz i kołszy sia, to luń [Kar]. Žodis senovės raštuose dokumentuojamas Lietuvos teritorijoje nuo XVI a. (Jabl 121); taip pat paribio baltarusių tarmėse: *люн, люна, люні, лүні* (СБГ) bei rusų tarmėse Lietuvos teritorijoje (СБ 32); lie. *liúnas*;*

rojst, dgs. **rojsty** 'klampis pelkė, apaugusi krūmais ar medžiais, pelkė, lieknas': *Tam taki rojst był, to możesz noga wsunoć Pab. To była taki rojst, potym trocha osu-*

⁹ Бulyka A. M. 1972: *Даўня запазычанні беларускай мовы*, Мінск (cit. pagal Kurz 378).

szyli, malaracja jak przeszła Miež. Dalej w tamta strona rojsta, zbieramy tam żurawiny. Tam takie k`upawiny, tam jak stanisz, to można i zawalić sie Padv. Lonki, rojsta, była takich rojstow. Rojsty na polu byli, wrodzie jak sadzawka jaka Karv. O jak naszym dom, tu od razu był rojst. Tu nijakich łonek nie było, tu jedne rojsty byli STarp. Teraz u nas to rojsty wykasawali jak maliarawacja Pal. Rojsta najwięcej lesie bywa Kras. U nas w rojście ich było pełno, tych kali Lent. Nu tak przeważnie na rojście mokro, nu jak bardzo sucha lata, nu to tam nic, ale jak mokra, to żurawiny to po wodzie, bez gumowych butow nijak Šv. Żurawiny rośli na rojstach Virš. Nasza poli, rojsty, u nas bardzo mokre, olchi, bardzo takie rojst nazywali, bo inaczej w Polsce nazywajo, czy w ksionżkach, tundry, czy jak, a to u nas rojsty, po litewsku może Vid. Tam widzi była jeziora kiedyś, taka niewielka, a potym ona pomału, pomału i wysechła, przeszła do drugiej jeziora, w Zapolcach jest jeziora, jak ona zeszła, tam taka rojst była Paež. **Idź ty na rojsty** ‘pažodžiui: eik tu raistan’: To tak można śmiało w oczy mówić: a idź ty na rojsty, co ty tam wymyślił Šv. U n`as rojsty mokre takie, to i mówili [idź, ty na rojsty] Vid. Turska užrašė formą **rojścik mžb.** (TurNiSzw 176). Grinaveckienė pateikė iš Buivydziių ir Aukštadvario apylinkių: **rojsteczek mžb.** (Grinaveckienė 1977: 143), **rojstowy** ‘raistinis’ (Grinaveckienė 1991: 52). Jablonskis dokumentuoja formas *roist, raist, reist, roisto, roistro, roistvo* nuo XVI a., Lietuvos ir Baltarusijos teritorijose (Jabl 206–208, 323, 349); Kurzowa, cituodama Bulyką, dokumentuoja baltarusių kalboje nuo XV a. (Kurzowa 422); šio žodžio formos *poŭcm, poŭcma* dokumentuojamos paribio baltarusių tarmėse (CBГ), aptinkamos taip pat rusų tarmėse Lietuvos teritorijoje (CB 33); lie. *raĩstas*;

szlina ‘glitus molis, tinkamas minklei’: *Garki mieli, chto nie móg kupić, to takie z szliny zlepiene, nie glina, a taka w jeziorach, błota taka siwa, to bardzo oni dobre byli te garki Miež*; **szlin.** Žodį *szlin* užrašė Grinaveckienė Aukštadvario apyl. (Grinaveckienė 1977: 144). Senovės šaltiniuose, rašytuose baltarusiškai, Lietuvos teritorijoje dokumentuojama tik žodžio forma *šlina*, nuo XVI a. pabaigos (1591 m.) (Jabl 233); baltarusių tarmėse funkcionuoja *шлін* (CBГ); lie. *šlyna, šlynai*;

wikswa ‘standi, šiurkšti, prasta pašarinė viksvuolių šeimos žolė (*Carex*): Nu taka wikswa tež rošni. Nu i kosi sie, žywioly, krowy jedzo jej Šv, Lent. Wikswa kosi, suszyli na słoma do chlewa, na podściłka Miež. Wikswa to rošni w błotach, dobra trawa. Krowy barzdzu jedli Intur; **wiksztwa**: To taka trawa, w błocie rošnie, to drenna, niedobra, zakwita niektóra, ale taka ona niedobra trawa wiksztwa. A ta już dobra trawa, to nazywali kiedyś *mur`ok, szaryniak, taka jeszcze gorsza Paež*. Jablonskis randa dokumentuojamą istoriniuose šaltiniuose: *wikswa, wiksovaty* (apie pievas) (Jabl 263), darbartinėse baltarusių tarmėse *вiкc(ø)a* (CBГ); aptinkamas Seinų tarmėse bei rusų tarmėse Lietuvos teritorijoje (CB 28); šį žodį nagrinėja Urbutis (1969 (1): 52); lie. *wiksvà*.

Asmenų pavadinimai pagal jų veiklą, užsiėmimą
ir įrankių, įtaisų pavadinimai

bitnik ‘kas su kitais turi bendrai bites’: *On nie umiał, a ten bitnik on umiał, a nie miał za co kupić ich, to on jemu kupił dwie kłodki pszczołow jedna sobie, druga jemu, i on patrzal obydwie Lent. Po litewsku biczoli a po polsku bitniki Rud. Bitniki byli, to tego miodu necki nakrencali Dub. Bitnik, który dokłada sie do tego gospodarza, tam i może oni razem troszka stawio te ule, ale to już bitnik nazywajo. Mówi już i bitnikow tam ma, złożyli sie tam które Vid; bitnikowski ‘bitininko’*: *To bitnikowska pszczoły STarp; bitnikować ‘būti bitininku’ (SGP). Senovės raštuose dokumentuojama reikšmė ‘bitininkas; kas su kitais turi bendrai bites’ tik Lietuvos teritorijoje nuo XVII a. (Jabl 5, 303, 329); nedokumentuojamas ГСБМ, СБГ; užrašytas lenkų tarmėse (Augustavas) (СБ 27); lie. bitininkas;*

bucz ‘tinklelis žuvimis gaudyti’: *A buczy do sadzawki, i nawet buczy stawio koło jeziora i nawet szczupaki zachodzo do tych buczów Mież. Bucz Most. I liny, zawsze liny, postawio buczy, to pełne buczy, a teraz nie m`a Lent. Bucz to był taki on na jednym kiju i tak zrobiony na takim lenku taka jak siatka, i to chyba nazywał sie bucz Šv. Te buczy postawio do wody w rzece przy brzegu i przywionżo jego, to pełna tych rakow była Pal. Bucz takie byli, robili szydełkiem, a potym wykrencali z leszczyny takie kołki i nadziawali ta i beńdzie bucz STarp. Bucz takie robili, pośla takie miroży, ryby kiedys była barzdzo dużo Intur. Bucz Auštadvario apyl. (Grinaveckienė 1977: 137); Buiv (Dwil 114), Buivydžių šnektoje: bucz (Grinaveckienė 1991: 50); buczki dgs. (SGP); buczanka ‘tinklelis šieniui dėti’*: *Jeszcze buczanki takie robili, wrodzie jak siatka, wionzali takie. Duże te oczki, to te buczanki siana napchniesz, jeśli w droga jedzie dla konia tego siana brać, połožo i przez te kratki koń dostaje i je Karv. Senuosiuose raštuose žodis buč dokumentuojamas nuo XVII a. (Jabl 19–20, 308–309; ГСБМ); aptinkamas taip pat dabartinėse baltarusių tarmėse: буч (СБГ); žodžio analizę pateikia Urbutis (1969 (1): 51–52); lie. bučas;*

skierdź ‘vyriausiasis piemuo’: *Skierdź Šv, Lent. Krowy trzymali i skierdzia najmowali, któren nie ma ziemi, czy nie ma czym pracować, był skierdziam, nu to godzi sie wiela tam płacić jemu, zbożam płacili. Nu jak kolejka u kogo dwie krowy, dwa dni jego karmi tego skierdzia Kar. Skierdź zatrombi w ta tromba, już wszystkie na past`u baby i wypendzami krowy STarp. Skierdź to pastuch tak nazywał sie, to po rusku liczy sie Kras; skierdziała ‘niekin. piemuo’ (TurNiSzw 156); skierdziowy ‘skerdžiaus’ Aukštadvario apyl. (Grinaveckienė 1977: 143). Senovės šaltiniuose, rašytuose senąja baltarusių kalba, nuo XVII a. paliudytos šios formos: kerd, kerdz, tik Lietuvos teritorijoje (Jabl 323, 358), XVI a. funkcionuoja reikšmė ‘skerdikas, mėsininkas’ (Jabl 212); dokumentuojamas Seinų tarmėse bei rusų tarmėse Lietuvos teritorijoje (СБ 33); taip pat paribio baltarusių tarmėse: скєрдзєв, скєрпыв (СБГ); lie. keřdžius, skeřdžius ‘vyriausiasis piemuo’; taip pat skeřdžius ‘skerdikas, mėsininkas’;*

sklut ‘kirvis plačiais ašmenimis rąstams tašyti’: *Skluty takie to oni wiencej szczerac drzewa. Tam bywa i gruba bierwiona tak o pilo zapilujō i tym sklutam obbiwali, taka gruba trzaska. A potym siekiero poprawywali* Karv. *Sklut* Aukštadvario apyl. (Grinaveckienė 1977: 143). Formos *skliut*, *sklut*, *škliut* dokumentuojamos senovės šaltiniuose, rašytuose baltarusiškai (Lietuvos teritorijoje nuo XVI a. pabaigos – 1599 m.) ir lenkiškai nuo XVII a. (Jabl 298); žodis dokumentuojamas rusų ir ukrainiečių tarmėse (СБ 22–23); taip pat paribio baltarusių tarmėse: *склюод, склюот* (СБГ); Urbutis (1969 (2): 152–153) pateikė ir veiksmažodinę formą baltarusių tarmėse: *склютаваць*; lie. *skliūtas*.

Mėsos (rūkytos mėsos) ir duonos pavadinimai

Raštuose dokumentuojami pavadinimai tų maisto produktų, kuriais buvo atliekama mokėjimo funkcija, t. y. maisto produktai, buvę mokesčio dalis arba atlyginimas už darbą:

kumpiak ‘šlaunis, kulšis (ppr. kiaulės); šlaunies, kulšies mėsa’: *Nu przyszli gości, trzeba pokroić kumpiaka* Šv. *Szynki i kumpiaki mówio* Karv. *Kumpiaki solili, poweńdzisz i wisi do jesieni* Most. *Parsiuka jak zakolo, to i kińdziuki mielim i kumpiaki* Kern. *Monż to zawsze jak jest ten k`umpiak, to weńdzili, solili* Padv. *Kumpiaki to my sami swoje solim* Pal. *Szynki, tak, zostawiali całymi kumpiakami* Lent. *Kumpiak* Aukštadvario apyl. (Grinaveckienė 1977: 139); **kumpiaczek**: *A już kumpiaczek to kości wybierali, potym solili jego* Lent; **kump**: *Kumpi te robili, teraz to robio te winiotini, a kiedys prosto tak kumpi. Łażni byli, nu i wendzo tam* Intur. *Takie swirny byli, te kumpi powieszō, takie soczyste. W świrnie najwiencej trzymalim* Alion. Senovės raštuose žodis datuojamas nuo XVI a., tokiomis formomis: *kump, kq̄p, komp, kunp*, Lietuvos ir Baltarusijos teritorijose (Jabl 109, 212, 275, 313); Kurzowa nurodo lenkiškuose raštuose nuo XVII a. (Kurz 380); gausi morfologinių variantų įvairovė dokumentuojama ГСБМ; funkcionuoja dabartinėse baltarusių tarmėse: *кумпяк, кумпячок* (СБГ); šį žodį analizavo Urbutis (1969 (1): 63); lie. *kuñpis*;

ragojsza 1. ‘grikių miltų duona’: *Na Wszystkie Świenty ragojszy pieko, zaduszny dzień, to wszystkie na mogiły ido świczki stawio, chto idzi, to niesi tego ragojszy. Nasza mama to nie piekła. Ragojszy żytnia monka, potym gryczana monka sypie, ciemny i nazywajo sie ragojszy* Kar. *Ragojszy z gryczanej monki piekli, tak jak chleb zaroszczy-niajo i potem takie bochenki piekli z gryczanej monki* STarp. *Ragojszy piekli z gryczanej monki* Pal. *Piekli taka ragojsza, robili taka słoducha parzona żytnia monka, a potem do dzieży takaj chlebnaj i dobawiali, miesili gryczano monka zamieszali, ona była z dwóch zbożów* Rud; **2.** ‘ruginė duona’: *Ragojsza to pszenna monka i w żarnach mleto. Ragojsza nazywalim [chleb], że ona taka gruba monka* Alion. *Ragojszy piekli, we młynie mleli, a jeżeli nie, to w żarnach mleli na ragojszy* Dub; **rogojsz** (SGP). Šaltiniuose dokumentuojamas nuo XVII a. pabaigos (1692 m.), forma *rogoiś* tik

Lietuvos teritorijoje (Jabl 297, 353); dabartinėse baltarusių tarmėse *рагдйи, рагдйж* СБГ; šį žodį analizavo Urbutis (1969 (2): 149); lie. *ragaišis* ‘rupių kvietinių ar miežinių miltų duona, ragaišis’;

skilańdz ‘kapotos ar maltos mėsos, sukimštos į kiaulės skrandį, rūkytas gaminyš’: *Skilandzi na źniwo trzymali, tedy juź jedli* Nem; **skilandzia** Aukštadvario apyl. (Grinaveckienė 1977: 143). Šaltiniuose, rašytuose senąja baltarusių kalba, nuo 1506 m. ir lenkų kalba nuo 1615 m. įvairiose Lietuvos teritorijose dokumentuojamos formos: *skilond, skilqdz, skiliond, skilondja, skilondz, škilqdz* (Jabl 65, 109, 212); baltarusių tarmėse *скілундзи* Lietuvos teritorijoje (Ignalina) (СБГ); taip pat įvairiuose tarminiuose plotuose Baltarusijoje bei lenkų tarmėse (СБ 35); šį žodį analizavo Urbutis (1969 (2): 156); lie. *skiląndis*.

Važiuklių ir ūkinių padargų bei reikmenų pavadinimai

razginie dgs. ‘virvelių tinklas su dviem lankais pašarui nešioti’: *A latam w razginiach, pierw nosili tak i teraz tak nosza, do ich nałozą, stodoła nie blisko, siana czy słoma, podścilka, mnie w ich lepiej, trzy pary mam razgini, jeszcze dawniejszych tych, bogata* Šv. *Razgini to bierzysz lenk, najwiecej leszczynowy i wyplatali* Karv. *To razgini jeden niesi, u nas i teraz jest te rezgini* Pal. *Razgini wyplatali sznurkami i niesisz ty mi razginiami. Jeszcze my byli tu zrobiwszy, ale porwali sie i wyrzucili* Alion; **rezginie**: *Jak nakosisz, nu to jak przez taka błota żesz nie weźmiesz nieść, bo bardzoż cienżko, nu to na takie zrobisz jak rezgini, załozą sie i końmi, i koniam wyciongujisz na brzeg* Lent. *Rezgini* Aukštadvario apyl. (Grinaveckienė 1977: 143). *Rezgini* Buiv (Grinaveckienė 1991: 52); **reźginie**: *Reźgini takie byli, łuczek taki z jednej strony i z drugiej strony, i szniury takie, i tedy nosili siano* Padv. *Reźgini* (TurNiSzw 155); **rozginie** (SGP). Senovės raštuose dokumentuojamas žodis *rezgini* 1779 m. (Jabl 194), СБМ žodyne: *рєзвинь*; žodis užrašytas rusų, ukrainiečių, baltarusių ir lenkų kalbose; dabartinėse baltarusių tarmėse *рєзгiнi* (СБГ); šį žodį analizavo Urbutis (1969 (2): 150); lie. *rėzginės*;

szłaje ‘darbinės rogės miškui, malkoms vežti’: *Szłaji to drzewa wozili* Pol. *Szłaje* (SGP); **szłaji** (TurNiSzw 157); **szłajki**: *Dzewniane takie i płozy, a tedy żelazem podkute i boki, ładne te szłajki wyrobione na zima* Most. *Szłajki* (SGP); **szłajka** ‘rogės žmonėms vežti’: *Jak u n`as o była taka szyrokowata, i teraz ona jest w dole, tak trzech siondo z tyłu jak ta siedzenia juź o zrobiona tam, jaka tam siedzenia, sienik taki wielki uszyty i napchany pełny siana czy tam czego i taka była siedzenia i czasem ławeczka jeszcze na przedzie jest, bywa zrobiona, a nie, to tam też jaki worek kładno, jak sani nie małe, to tam i pięćciu-sześciu siondzisz i swobodnie do tej szłajki* Šv. Lenkiškuose raštuose vyrauja nuo XVIII a. vidurio tokiomis formomis: *ślaje, śłajki* (Jabl 233, 325); nedokumentuojamas ГСБМ; baltarusių tarmėse: *шлài, шлàiки, шлàiнки* (СБ 35); lie. *śląjos*.

Pastatų ir jų dalių pavadinimai

šwiron ‘trobesys, kur pilami grūdai; didesnė klėtis’: *Nu w šwirnie zboże leży, monka Šv. To jak duzo kto miał ziemi, to u ich šwirny wielkie byli Lent. W šwirnie zasieki byli, do zasieków wszystko sypali, żyto osobnie, jenczmiён, owies osobnie Kar. Takie swirny byli, te kumpi powieszo, takie soczyste. W šwirnie najwiecej trzymalim Alion. U mojego menża to byli dwa šwirny Vid; šwiron: Silniejsze gospodarzy takie byli, to šwiron taki był, zasieki i zboża sypali Bars. Šwiron (TurNiSzw 176); šwiran Buiv (Grinaveckienė 1991: 52); šwironė, šwirna (SGP); šwironėk mžb.: Gdzie jakie šwironki byli, to pozabierali Pal. Šwirny byli, o teraz tu naszym jest šwironak, to tu malutki, a kiedyści był wielki šwiron Ūta. Šwironėk (SGP). Šaltiniuose, rašytuose senąja baltarusių ir lenkų kalbomis, dokumentuojamos formos: *sviren soveren, svieren, sviron, svirzen, švieren, šviernia, švirenec, svirenok* (daugybė panašių žodžių), nuo XVI a., Lietuvos ir Baltarusijos teritorijose (Jabl 217–229, 270, 370–371); kaip XVII a. skolinį pateikia Kurzowa (Kurzowa 439); СБМ dokumentuoja baltarusiškas formas *свiронь, свiрднок*, taip pat aptinkamas paribio baltarusių tarmėse: *свiран, свiрднaк* (СБГ); šį žodį analizavo Urbutis (1969 (2): 152); lie. *sviřnas*;*

torp ‘šalinė kluone javams ar šienai sukrauti’: *W stronicy mogli być po jednej stronie i dwa torpy, w tym torpie siana złożona, w drugim torpie słoma złożona Šv; Tata poleciał z torpa, ale nie zabił sia Kern. Trzebyła deptać torpy te, nogami trzebyła deptać (siano) Bars. Zboże do torpu kładli Padv. Torp Buiv (Dwil 123). Torp Buiv (Grinaveckienė 1991: 53); torpa: Torpa (WilJaszcz, SGP); torf: Torfy byli, w tych torfach tok, próżny taki plac. Na tym toku młócili wtedy Ūta; 2. ‘į šalinę telpantis kiekis javų ar šieno’: *Torp to jest nałożona zboża Paež. Raštuose dokumentuojamas nuo XVI a. pradžios (Jabl 238–240, 325); taip pat rusų ir baltarusių tarmėse mopr (СБГ, СБ 33–34); šį žodį analizavo Urbutis (1969 (2): 153–154); lie. tårpas.**

Žmogus, jo išvaizda

Istoriniuose šaltiniuose dokumentuojama pavienių žodžių, apibūdinančių žmogaus išvaizdą, tiksliau – pabrėžiančių žmogaus neįgalumą. Mūsų medžiagoje toks pavyzdys – žodis *kliszawy*, kurio reikšmė šiandienos tarmėse pakitusi:

kliszawy ‘šleivas, kreivas’: *Kliszawy to nogi tak nosi, nu tak stopy stawi tak od siebie, tak nu na zewnontrz tak te stopy jakość, nu palcy tak, nogi to jak kliszawy, to nogi mogo być proste, tylko że kliszawy ich tak stawi, stawi tak na ukos te nogi Šv. Kliszawy to takie krzywe nogi, z angielki nieraz majo ludzi, na angielka dzieci jak chorujo, z niedopatrzenia Vid. Kliszawy Šiaul. Kliszawy to jak nogi zarzuca jak idzie Kras. A kliszawy, to który chodzi kliszawie, już on człowiek i idzi ten kliszawie, on ma prosta noga, u jego nie ma pod nogo o tak o bywa Lent. Kliszawy Buiv (Dwil 117).*

Kliszawy Buiv (Grinaveckienė 1991: 51). Formą **kłyszawy** ‘luošas; šlubas; luošys’ nuo XVI a. antros pusės pateikia Kurzowa (Kurz 371); žodis dokumentuojamas ukrainiečių ir Seinų apylinkių lenkų tarmėse; baltarusių tarmėse: *кльшавы, кльшаваты, клішавы, клішаваты* ‘klišis’ (СБГ); lie. *klišas*.

2. Antra lituanizmų grupė

Žodžiai, sudarantys šią gausią lietuvių kalbos skolinių grupę, nedokumentuojami nei senovės raštuose, nei istoriniuose žodynuose, todėl gana sudėtinga nustatyti konkretų jų patekimo į slavų (taip pat – į lenkų) kalbas laikotarpį. Kai kurios leksemos yra plačiai vartojamos, funkcionuoja ne tik paribio baltarusių tarmėse, bet ir lenkų tarmėse, besiribojančiose su lietuviakalbėmis teritorijomis. Siekiant nustatyti šios gausios, tačiau menkai dokumentuotos lietuvių kalbos leksikos laikmetį itin pagelbėtų lingvistinės geografijos duomenys¹⁰. Daroma prielaida, kad dauguma šių skolinių pateko į lenkų kalbos tarmes XIX a. ir XX a. pirmoje pusėje. Baltarusiški šių žodžių variantai aptinkami dabartiniame šiaurės vakarų baltarusių tarmių žodyne. Surinkti leksikografiniai duomenys leidžia teigti, kad dauguma šių žodžių nėra plačiau dokumentuojami LDK šiaurės regiono lenkų kalboje. Jie gali būti netiesioginiai skoliniai, patekę į lenkų kalbos tarmes per baltarusių kalbą, arba negausi tiesioginių skolinių grupė, savo morfonologine struktūra besiskirianti nuo atitinkamų skolinių baltarusių kalboje.

Šie žodžiai apibūdina šiek tiek kitas kaimo žmonių gyvenimo ir veiklos sritis.

Žmogaus išvaizda, elgesys
ir jam būdingi veiksmai¹¹

baładać się ‘tabaluoti, tintaluoti’: *Tak zaczępio i pociongneli po wyspie, tyko głowa bałada sie* Lent. *Baładać sia, zabładać sie* Aukštadvario apyl. (Grinaveckienė 1977 137). Karlovičiaus lenkų tarmių žodyne: *baładać się* ‘tabaluoti, tintaluoti’ (SGP). Žodis randamas Seinų lenkų tarmėse: *bałdać, bałdać się* ‘belsti, trunkyti; vaikščioti;

¹⁰ Lingvistinės geografijos duomenis naudoja savo darbuose ir Zigmąs Zinkevičius, aprašydamas leksinių lituanizmų paplitimą rytų slavų ir vakarų slavų kalbose (tiksliau – šių kalbų tarmėse), žr. Zinkevičius 1984: 256–274, 1987: 46–52, 61–68.

¹¹ Šios teminės grupės žodžiai sudaro apie 25 proc. visų lituanizmų, vartojamų lenkų tarmėse Lietuvoje. Ši leksika buvo nagrinėjama etnolingvistiniu bei semantiniu aspektu (Rutkowska, Sawaniewska-Mochowa 2012: 99–117). Zofia Sawaniewska-Mochowa pateikė straipsniui įdomios medžiagos iš rankraštinio Antano Juškos žodyno.

bastytis, valkiotis', taip pat *baldyga* 'gremėzdas, griozdas, griova' (CB 75); lie. *bal-dóti, baladóti* 'belsti(s), trunkyti(s)';

balbotac 1. 'taukšti, plepėti': *Nu to on tylko sam mówi i mówi, czy tam prawda, czy nie prawda, ale on sam mówi, nu to już na takiego mówio, że balbat'un, przyjdz i balboczy, nu bo on balboczy i balboczy, jedno nie konczył, drugo zaczyna* Šv; 2. 'neiškiai kalbėti': *Balbotac, nu to znaczy balboczy, że zrozumieć nie można, co on mówi* Virš; 3. 'apie kalakutą: išduoti garsą': *Indyki takim głosem bołboczno* Lent; **balbat'un** 'kas daug kalba, plepa': *Nu balbat'un to ten, co dużo mówi* Šv. Žodis randamas Seinų ir Balstogės lenkų tarmėse (CB 74); baltarusių tarmėse *балбамàуь* (CBГ); lie. *balbatuóti; balbatūnas* 'plepys';

kropsztać się 'ši tą dirbinėti, palengva ruoštis, tvarkytis': *Monż tu kropszczy sie i kropszczy sie przy tej altance* Jon; **kropsztać** 'rakinėti (nosi)...' (Otrębski 1931: 82); **kropszta** *niekin.* 'kas ilgai krapštosi, negreitas darbe': *Kropszta ty, nadojadło już czekać, kiedy ty już zrobisz* Arn. Žodis dokumentuojamas paribio baltarusių tarmėse: *кpònumayya* (CBГ); lie. *krapštýti(s)*;

kuciniać 'lengvai liesti jautrias kūno vietas, kutinti, katulti', **pokuciniać**: *Aj zbierali sie też tam, jak młode, to jak widzo, że chto boji sie tych łaskotkow, kuciniać, to jak pokucinia, czy tam pod pachy, czy podeszwy i to nazywali, że kucinia* Šv; **zakuciniać**: *Bywa chto bardzo boji sie, a tak z wielkich żartow czuć nie zakuciniajo, czuć aż nieżywy robi sie* Šv. Žodis dokumentuojamas baltarusių tarmėse *кyцiнiяць* (CBГ); lie. *kuténti, kutinėti*;

kurstać 'raginti, skatinti ką nors daryti, veikti': *Kurstać tak jego podjudzac, popędzac* Maiš. *Kurstać* (SGP). Žodis dokumentuojamas paribio lenkų tamėse (CB 47); taip pat baltarusių tarmėse: *кyрcmамь* (CBГ); ši žodį analizavo Urbutis (1969 (1): 64); lie. *kùrstyti*;

łępaty *niek.* 'su storomis lūpomis': *Lępaty* Paež. *Lępaty człowiek* Kras (TurNiSzw 147); **łampaty** Šiaul; **łupaty**: *Lupaty mówio, że to już duże ma usta takie* Lent. *Lupaty* (TurNiSzw 147); **łupy** 'storos lūpos': *Lupy* Aukštadvario apyl. (Grinaveckienė 1977: 139), Buiv (Grinaveckienė 1991: 51); **łupacz** 'žmogus su storomis lūpomis' (TurNiSzw 147). Žodis *łupa* užrašytas paribio lenkų tarmėse CB 31, taip pat baltarusių tarmėse *лyпàты* (CBГ); ši žodį analizavo Urbutis (1969 (1): 64–65); lie. *lūpa* 'lūpa', *lūpótas* 'su storomis lūpomis';

sznirpac 'verkšlenti': *Jak zaczyna płakać tak ot, może to beńdzie sznirpac. Nie, on nie płaczy, tylko sznirpi* Paež. *A bywa i popłakać [...] popłaczy też sznirpi, czego sznirpisz, na dzieci mówio: czego sznirpisz, przest ań sznirpieć* Šv. *Czego tam sznirpisz?* Lent. *Sznirpac* Buiv (Grinaveckienė 1991: 53), **sznirpotac** (TurNiSzw 157); Jaščanino žodynėlis pateikia žodį **sznirpy** '*niek.*: šnervės' (WilJaszcz). Žodis vartojamas baltarusių tarmėse *шнiршлi* 'šnervės'; lie. *šniřpti*, tarmiškai *šniřpóti* 'šnypšti'; *šniřpšlės* 'šnervės'.

Kasdinių valgių pavadinimai

brzyzgly, zbrzyzły ‘surūgęs, prarūgęs (apie pieną)’: *Jeszcze do kwaśnienia jeszcze nazywała się brzyzła, brzyzła mleka, to trocha jak skwaśniej, ni to słodka, ni to kwasna. Nie nadają się, zbrzyzła mleka, prawda, że to ona ni tawo ni tam ni nada* Šv; **brzyzgly**: *Brzyzgle mleko* Rud; **obrzyzły**: *Obrzyzłe mleko* Pab; **obrzygły**: *Obrzygła mleka to troszczeńka jak ona tylko zacznie kwaśnieć* Karv; **obryzszy**: *Taka obryzszy, taka niasmaczna jeszcze mleka* Alion; **bryzły**: *Bryzłe mleko, to nigdzie nie jidzie takie, póki nie skwaśniej* Padv; **brzyznać** ‘rūgti (apie pieną)’: *Jak ciepło, to mleka bardzo premdko brzyźni* Šv; **zbrzyznać** ‘surūgti, prarūgti’: *Zimo to para dni trzeba czekać, żeby ona [mleko] zbrzyzła* Šv. Žodis dokumentuojamas baltarusių tarmėse *бры́злы, абры́злы* (СБГ); lie. *brìgzti, apibrìgzti*;

burložka, burloha 1. ‘neskani sriuba’. *Mówili: a jaka tu dzisiaj zupa, tam buraczki czy kapusta, burložka jakaś zgotowali* Šv. *Burloha, jak niesmacznie, to nazywajo: o, burložka jakaści zrobiła* Lent. *Burloha na zupa nazywali, to taka jakaś nieudana zupa, za gensta może była, może jakaś niesmaczna, nu słowem nieudana jakaś zupa, nieudanie zgotowali, to mówili, nagotowali burlohi* Virš; **burlunga**: *Tam jeden chłopak przychodzi starszy do mamy, mama, nie piecz żadnych tu blinow, bo ja cały dzień suchim jedzeniem, choć jakiej burlungi zgotuj zamiast zupy* Vid; **burluha**: *Ta zacirka bez niczego, pogotuje się, wtenczas burluha i wydzie* Rud. *Czyż to kwasna mleka? Toż to burluha. Prędyj top jakaści burluha, a nie zupa* (Wiljaszcz). **burluga 2.** ‘košė’ Aukštadvario apyl. (Grinaveckienė 1977: 137). Žodis vartojamas baltarusių tarmėse *бурлага, бурлѐга, бурлѐнга* (СБГ), plg. СБ 139; lit. *burliūgà, burliuñgė*.

Augalų, medžių ir jų dalių pavadinimai

atožela ‘iš medžio stiebo ar šaknies išaugusi jauna šakelė, atauga, atvaša’: *I trawa, i tam i śliwki obeszedzsy takie atożely, i od jabłeni, i bylica ta trawa, i łapuchi, a tam szto хочysz* Šv. *Atożyny puska drzewo* Padv. Žodis dokumentuojamas baltarusių tarmėse *атòжыла* (СБГ), plg. СБ 62; lie. *atžalà, tarm. lie. atāžala*;

bruduk ‘riešuto grūdas, grūdelis’: *Bruduki te ciongali, te orzechy, wiewiórki do gniazdków swoich duplów* Rud. Žodis randamas tik baltarusių tarmėse *брундук, брундоль* (СБГ), plg. СБ 99; lie. *brándulas*;

jurginia, jurginja ‘graižaižiedžių šeimos darželio augalas, dideliais įvairių spalvų žiedais (*Dahlia variabilis*)’: *Jurginia, a jakże. Aj, my mieliśmy tak dużo jurginii, nowoczesnej. Bardzo oni kłopotliwe, te jurginii, że te kartofelki trzeba trzymać* Vid. *Kiedys jurgini a to żółta, nu i czerwona jurginia, tam rozmajita gatunki sadzili* Šiaul. *Jurginja* Padv. *Jurginia, piwonja sadzili* Kras; **jurgina**: *U mnie jurginy wykasowali się, drugie to majo* Intur; **jorginia**: [Jakie kwiaty zwykle sadzało się koło domu?] *Nu*

różne, i jorgini, aj różne, różne kolory, chyba różne kolory, i czerwone, i różowe, i białe, i takie nu rosółkowe, i żółte, i czarne nawet, różne kolory Šv. Žodis dokumentuojamas Balstogės apylinkių ir rusų tarmėse Lietuvos teritorijoje (СБ 35), taip pat baltarusių tarmėse *юрґіня, вярґіня* СБГ; lie. *jurginas*;

łębiaki, mžb. **łębiaczki** dgs. ‘sultingas daržovės, žolės lapas su stambu; lapo stambas’: *Nie ma kartofli, jedne łembiaki zrošli* Virš. *W runklach łambiaki i w buraczkach łambiaczki nazywajo sie* Pal. *A tak póki jeszcze ot łami sie to łembiaki, póki oni jeszcze rosno* (buraki), *to łembiaki, nu karmio świni ludzi, świniam, królikam, kuram, wszystkim dajo* Lent. Žodis dokumentuojamas tik baltarusių tarmėse *ламбѝ* (СБГ); plg. СБ 69; lie. *laĩbas*;

okot ‘varpos akstinas, ūselis’: *Okot, te takie drobniańkie, wie, takie jak wońsiki. To już oni bardzo czepkie, od jenczmieniu. I nałazi, to nazywa sie okot* Vid; **akoty, koty**. Buiv (Grinaveckienė 1991: 50). Žodis dokumentuojamas baltarusių tarmėse *акатѝ* (СБГ); lie. *akúotas*;

stabar ‘augalo stiebas be lapų, stambas’: *Gotowali te stabary, kiedy nie trzeba liściaw i być, tych nałamion sie i gotujo, maliniak ten* Intur. Žodis randamas tik baltarusių tarmėse *стабарѝк* (СБГ); lie. *stābaras*;

żagary dgs. ‘žabas, sausa šaka, žabaras’: *To suche żagary, które już wysechli galenzi, to nu to takie suche żagary palić w piecu, kiedyś palili w piecu wszystkie żagary* Šv. *To luchty wyczyścić wsuwam żagar i sadza wybieram* Intur. *Tylko ścianka jest, ale żagarow nie nosza, tylko drzewa* Lent. *Tutej byli takie brody, to naścielo takich żagarów żeby przejść, tu w tym o rojście* STarp. *Żagar* (SGP). Žodis aptinkamas baltarusių tarmėse *жаґарѝ* (СБГ); plg. СБ 45; lie. *žāgaras*;

żylwuci dgs. ‘pilkojo gluosnio vytelės’: *Koszyczki pletli żylwuci, te łozy, z żyłwuciów, to i teraz ploto koszy z takich* STarp; **żyłbuciki** Buiv (Grinaveckienė 1991: 53); **żyłgucie** (SGP). Žodis randamas Seinų tarmėse (СБ 110) bei baltarusių tarmėse *жылбѝць, жылгѝць* (СБГ); lie. *žilgas*.

Žemdirbystė ir gyvulininkystė

gil ‘dvilinkė, bimbaldas, byzdėlė’: *Gospodarzom to najwiecej (dokuczają) te muchy, komary, a zwierzentam to gili, ślepaki i komary też, i meszki, to chyba gili najwiecej konsajo* Šv. *Gili* Virš. *Gili siadali [na krowy], takie wielkie jak bambawozy* Padv. *Te gili, te muchi takie duże napadali na krowy* Karv. *Gil* Aukštadvario apyl. (Grinaveckienė 1977: 137). *Byli szerszni, oni podobne na te gili* Rud. *Gili konsajo, jeśli ukońsi człowieka, to puchnie. Teraz już nie ma, wykasowali sie te gili* Kar. *To jeszcze on większy ten gil jak bonk. Bonki też duże, teraz to ja nie widza tych bonków, a kiedyś jak był rojst, las, to tam tego brudu było dużo* Lent. *Gil* Buiv (Grinaveckienė 1991: 51); **gilować, zagilować** ‘apie gyvulių bandą: lakstyti ganyklose’: *Krowa giluje, ogon do*

góry i biega po polu Virš. *Tak, jak goronco i gili konsajo, to krowa zagilowała i zerwi sie, i przyleci, ogon do góry i giluji, mówio Kkrowy gilujo, nu przewaźnie gilujo krowy na deszcz, o już jak krowy gilujo, to mówio: jutro deszcz bendzi* Šv. *Gilujo wo jak bonki konsajo, czy tam muchi, już ja i zapomnialam* Vid. *Kiedys gilowali krowy, teraz i goronco i tak nie gilujo* Karv. *Krowa giluje* Pab. *Gilować* Aukštadvario apyl. (Grinaveckienė 1977: 138). *Gilujo jak gili ich* [krowy], *juž jak gili* Lent. *Jak lato, to juž chwostry zadarli i poparli sie, gilujo krowy* Rud. *Te bonki jak ukonso, to wtedy krowy gilujo, leco* STarp. *Gilować* Buiv (Grinaveckienė 1991: 51). Žodis aptinkamas Baltogės apylinkių bei rusų tarmėse Lietuvos teritorijoje (СБ 29, 44); taip pat baltarusių tarmėse: *гіль, гільваць* (СБГ); lie. *gyl̃s, gyliúoti*;

grambul ‘vabalas’: *Po drzewach oni łažo, takie rude, zólte, grambuli* Kar; **grumbal**: *Grumbali to gryczaniki bywajo, gryka siać trzeba, to takie zóltowate żuczki, grumbali to mogo nazywać kaźdego żuka prawie* Rud. Žodis dokumentuojamas tik baltarusių tarmėse *грамбуль* (СБГ, plg. СБ 65); lie. *grambuol̃s*;

gulda ‘kiaulių išgulėta vieta šiauduose prieš atsivedant paršiukus’: *To taka jak gniazdo sobie robi świnia, gulda, uścieta słomy* Lent. Žodis aptinkamas baltarusių tarmėse *гулта* (СБГ); plg. СБ 65; ši žodį baltarusių tarmėse analizavo Urbutis (1969 (1): 54); lie. *gũlta, gũltas*;

margajka ‘marga karvė’: *Jak komu nadejdzie, tak ten nazywa (krowę). I jodajka, i margajka i czarniucha, i dwiłajka. To nie dla koloru nazywali* Pab. *Margajka strakata tam nazywali, to margajka, to jaka ryża* Intur; **margojka**: *Margojka, to gwiazdka, łaciatka* Alion. *Margojka albo dwiłojka to juž wiencej ciemna krowa* Kern; **margocha**: *Krowa bywa to i czarnulka nazywajo, i krasulka, i margocha* Lent. *Margocha krowa, to ja pamientam nazywali* Kras. *Krowy nazywali tysocha, margocha, jak łatki takie* STarp. *Margocha, to czarnucha, różnie nazywali krowy* Lent; **margula**: *I krasula i margula, czarnulka* STarp; **marga** Buiv (Grinaveckienė 1991: 51); **margiuk** ‘margo šuns, veršiuko, jaučio vardas’ Buiv (Grinaveckienė 1991: 51). Dokumentuojamos tokios žodžio formos: *margojka, margiala, margialka* Vilniaus teritorijoje (СБ 80), baltarusių tarmėse tik forma *маргэль* ‘margas jautis, margis’ (СБГ); lie. *maĩgė* ‘marga karvė’;

pejsować ‘pakartotinai kulti miežius, kad nubyrėtų akuotai’: *To pejsujo jenczmięń, on ma ościuki i po zbożu bijo, obiawajo te ościuki, a potem wieli* Rud; **pojsować, wy-pojsować** *įvyk.* (SGP); **pejsać** Aukštadvario apyl. (Grinaveckienė 1977: 142); **pojsać** Buiv (Grinaveckienė 1991: 52); **pejsany** ‘paisytas’ Aukštadvario apyl. (Grinaveckienė 1977: 142). Žodis dokumentuojamas vietinėse lenkų tarmėse (СБ 48); taip pat baltarusių tarmėse: *пəйцаць, пəйсаваць, пəйцаць* (СБГ), lie. *paisyti*;

żaginie dgs. ‘iš karčių sukaltos dvi suremtos tvorelės šieniui ar javams džiovinti’: [Na czym łubin suszyli kiedys?] *A to byli żagini, jak mokre lato, to i siano suszyli na tym* Karv. *Kartoflanik to na płoty, na żagini takie stawili, a żyta to stawili w*

snopki Jon. *Kiedys kartoflanik na žagini nakładali, suszyli krowam Šiaul. Žagini z polankow zbiwali, jezeli nie možno było wysuszyć (siana), to położy na te žagini. Kaniuszyna to już na žaginiach suszyłaś Pal. Žagini Buiv (Grinaveckienė 1991: 530. Žodis dokumentuojamas rusų tarmėse Lietuvoje (СБ 30) ir baltarusių tarmėse жазіні (СБГ); apie šio žodžio paplitimą baltarusių tarmėse žr. Urbutis 1969 (1): 59–60; lie. žaginys ‘rąstas neapkapotomis šakomis; šakotas stulpas, primenantis kopėčias’, plg. kitas reikšmes LKŽ.*

Tradicioniai liaudies papročiai

skwierstula ‘šviežia mėsa duodama po kiaulės paskerdimo kaimynams arba pažįstamiems; bendros vaišės po skerdimo’: *Jak zakole sie prosiaka, nazywa sie skwierstula, mówi sie, zaprasza sie kogokolwiek, nu to przychodźcie dziś do mnie na skwierstula. Kiedysi mego męża teśc zapraszał do córki, przychodź, mówi na skwierstula, wtedy i wtedy beńdzim kluli Paež. Kiedy zakolo, nu to skwierstula, czy komu dajo, to już jego to podsmażo, dajo jak już skwierstula Lent; **skwarstula**: Człowiek, który pomagał gospodarzu zabijać ta swinia, no to już kolacja ta zrobił, to już samo sobo, ale nazywali jeszcze skwarstuli dostał. Skwarstula to znaczy kawalek miensa jemu dali, świżynki tej Virš; **skierstuli** dgs.: *Nu taki poczenstunek to nazywajon sie skierstuli, to trzeba posłać tam skierstuli dla siostry czy dla sonsiadki Šv. Skierstuli Buiv (Dvil 121). Skierstuli Lent; **skwierstula**: Przychodzo na skwierstula, nu to ten jusznik gotujo z tej krwi taka zupa, to tam smażo, czenstujon już tym miensem STarp; **skierstuwi** dgs.: *Skierstuwi zanioso (sąsiadom), kawaleczek miensa Rud. Skierstuwi Aukštadvario apyl. (Grinaveckienė 1977: 143); **skwierstuny** dgs. Buiv (Dvil 121); **skwiarsty, skwirstuli** dgs. Buiv (Grinaveckienė 1991: 52); **świarstuny** dgs.: *My tut u sonsiada na świarstunach byli Padv. Laučiūtė pateikė žodį skierstuny iš Vilniaus apyl. lenkų tarmių (СБ 84); aptinkamas baltarusių tarmėse: скарстўля, скварстўля (СБГ); lie. skerstūvės;****

ważyniac się ‘leistis nuo kalniuko per Užgavėnės’: *Ważyniac sie trzeba na Zapusty, to beńdzi len duży wyrośni. Mówi, len trzeba przeciongońć Mež. Nu takie sani byli, to jak nasiońdzem i pieńciu, i sześciu i na tych saniach z góry, to na Zapusty ważyniali sie Lent. Ważyniac sia Buiv (Grinaveckienė 1991: 53). Laučiūtė dokumentuoja žodį baltarusių ir lenkų tarmėse СБ 43; baltarusių tarmėse Lietuvos teritorijoje aptinkamas важняця (СБГ); lie. važinėtis;*

wircinka ‘suvertų daiktų vėrinys, kirbinė, parduodama Kaziuko mugėje’: *Nu i przynosi takie obarzanki, nanizana moža na waga, na ta wircina, to musi wircinka nazywała sie, ten sznurek taki Vid. Wircina. To przeważnie obarzanki mówio. O, jak kiedy jeździli na Kaziuka, tož było tego, oj, mówi, kupiła wircina, a moja wujenka pojechała do Wilna, kupiła wircina tych obarzanków, a było na Kazimierza wielkie*

bloto, rozerwał sie ten sznurek i ta wierzina obarzanów poleciała do błota Paež. *Kupiłam wierzina obarzanek Bez. Byli wienksze obarzanki, to wienksza wircinka ta* STarp. Žodis aptinkamas baltarusių tarmėse: *вiрyina* (СБГ), lie. *vir̃tinė* ‘kas nors sukabin-ta, suverta ant virvės’.

3. Trečia lituanizmų grupė

Pastarosios grupės žodžiai nėra plačiai vartojami – dokumentuojami tik Lietuvos teritorijoje. Šių žodžių nerasime baltarusių kalbos žodynuose, juos galime interpretuoti kaip tiesioginius skolinius iš lietuvių kalbos į lenkų tarmes. Remiantis surinktais duomenimis apie tarmių leksiką Lietuvos teritorijoje bei informatorių prisiminimais, daroma prielaida, kad skolinių atėjimo laikas – XX a. pradžia. Jie sudaro tokias pat temines grupes, kaip ir anksčiau aptartos grupės žodžiai.

Gyvulininkystė

dźwiły ‘tamsiai rausvas, žalias (ppr. apie galvijus)’: *Kiedyści krowy były ryże i dźwiłe, szerść taka ciemna, ciemna* Most; **dwily** (TurNiSzw 138); **dwilajka** ‘žala karvė’: *Jak komu nadejdzie, tak ten nazywa [krowę]. I jodajka, i margajka i czarniucha, i dwilajka. To nie dla koloru nazywali* Pab. *Dwilajka* (TurNiSzw 138); **dwilojka**: *Margojka albo dwilojka to już wiecej ciemna krowa* Kern. *Dwilojka* (TurNiSzw 138). *Viežbovskis* aptiko žodį Vilniaus regiono baltarusių ir lenkų tarmėse: brus. *дзвилы*, le. *doily* (СБ 45); lie. *dvylai*;

inksztyr ‘galvijų parazitų vikšras po oda’: *Inksztyrow tych to była. To takie guzy wielkie, to muchi jakie jak konsajo* Pab. *Ugr’y mówili, jak kto mówił inksztyry. Mówili, motyl jajki te znaszał* Karv. *Inksztyry to wyciskiwali, robak jest taki, wyciongnisz, oni, muchi, bizdałki takie latajo i napaszkudzo, i wtedy zrobi sie guz, a w tym guzia robak taki bywa* Ūta; **jinksztyr** (TurNiSzw 143). *Jinksztyr* Aukštadvario apyl. (Grinaveckienė 1977: 138), Buiv (Grinaveckienė 1991: 51); **inksztir**: *Inksztyry bywajo najwiecej jezeli chuda żywiola. I teraz bywajo inksztyry. Kiedyś to ich wyciskiwali, była inksztirów* Alion. *Nu tutaj takie nazywali sie inksztyry, to buwało oni sami tak pacisno i wychodzo takie bjale, a później to kupawali tam jaka lakarstwy i szmarowali, to oni wylazywali* Intur; **inkszczur**: *Oni nazywali sie inkszczury, takie guzy, trzeba było czym szmarować, ci wyciskiwac ich, te robaki u cieluka, ci u krowy była* Kras; **inkszczyr**: *Inkszczyry kiedy wybierali jako grafko, czy czym jak chtóry, jak gdzie wyciśniesz mocno, to byli u bardzo chudych krow, te inkszczyry byli* Rud. СБ pateikiama Turskos lenkų tarmėse užrašyta forma (СБ 78); lie. *inkštiras*;

kukula ‘kiaulė’: *Kukula, kukula i šwinia powoła. Toż ona po głosie gospodarza wie Pab. Otremskis dokumentuoja žodžius kukucia, kukuťka, kukcia* Vilniaus regiono lenkų tarmėse (CB 80); lie. *kukùlė*;

szemy ‘apie arklio spalvą: pilkas’: Szeme koni to te nazywali sie siwe Jon; **szamowaty** ‘apie arklio arba karvės plauko spalvą: pilkas’: *Nu taki bywa ni to siwy, ni to gniady taki, taki szamowaty, po mojemu to taki Šv. Nu i takie bywajo, nu szamowaty, to on taki, i bywa tam szersteczka u jego i białtawą, i ciemną, maść taka szara* Lent. *Krowy takie siwe, szamowate* Kras. *Szara, taka szemowata krowa* [była] STarp; **szamocha** ‘apie karvės plauko spalvą: pilka’: *Szamocha, to taka ciemna bordowa, kolor taki, u nas była w kolchozie taka* STarp. *Bywa taka szamowata krowa, nu ona taka z odcieniami, to nazywali szamocha* Lent; tež **szemka**: *Szemka jak szara, taka szemowata krowa* STarp; **szemajka** (TurNiSzw 157). Laučiūtė dokumentuoja lenkų tarmėse Lietuvoje (CB 84); lie. *šėmas*.

Augalų ir atmosferos reiškinių pavadinimai

paparć ‘sporinis dideliais karpytais lapais augalas (*Dryopteris*)’: *Ido paparcia szukać do lasu* Intur; **paporciowy** ‘paparćio’ (TurNiSzw 150); lie. *papařtis*;

puśnia ‘supustyta sniego krūva’: *Puśni takie ponawiewało, takie puśni, że równe z domem puśni nawieji, naprzeciw domu drugi dom stoi ze śniegu Šv. Puśni bywajo, zawieja, to nie można wyjść. Buwało z koniami aż naukołó wioski jado* Intur; lie. *pusnìs*;

warnałeszy ‘graižaižiedžių šeimos augalas plačiais apvaliais lapais ir dideliais kibiais vaisiais (*Arctium*)’: *Warnaleszy, warnaleszy to tež te same dziady Šv; warnaleszy: Warnaleszy to taka roślina gdzie do włosów takia jak guziki czepion sia* Jon; lie. *varnalėša*.

Valgių pavadinimai

łapienia ‘lapų (burokėlių ar kt.) sriuba’: *Jak babcia opowiadała, to była i łapienia i szupienia zupa. Łapienia to była kruczkowa liści, nu i tam kartofli trocha, co iszcze dobawiali, chto skwarzył, chto bielil, chto posna jad* Rud. *Nu to łapienia, to z buraczków, bo listeczki. Po naszymu to botwinka. Zupa ze szczawiu, to tež łapienia* Dub. Laučiūtė pateikia brus. leksemą *лапеня* iš Vilniaus apyl. (CB 47); lie. *łapiėnė*;

szupienia ‘košė verdama iš grūdų ir pateikiama saldžiai’: *To parzyli owias, potem jego suszyli, a potem w żarnach jego ucierali, a potem naculki byli takia i o tak machasz, machasz, wszystkie te ościuki, ta łuska odchodzi, a potem parzo, to z cukrem zalewali słodko wodo, nu i tak szupienia była* Rud; **szupienie** (SGP). Laučiūtė dokumentuoja tik lenkų kalboje, remiasi lenkų kalbos žodynais: *szupienia, szupienie, szuponia* (CB

84); Kurzowa dokumentuoja žodį Lietuvos lenkų tarmėse (Kurz 437); lie. *šupinỹs* ‘košė, verdama iš žirnių, pupų, kruopų, bulvių arba ruginių miltų, mėsos ir kt.’;

szwilpiki dgs. 1. ‘iš duoninės tešlos susukamas kukulis’: *Szwilpiki to też z tego ciasta chlebowego. Ta ciasta wybierzy, trocha monko obsypi, żeby dała sie wykaczać i kroili na kawaleczki, i gotowali w gotowanej wodzie, a potem ci tłuszcz, ci masła, to nazywali szwilpiki, chlebowa szwilpiki* Mež. 2. ‘iš virtų bulvių ir miltų kepti blynėliai su įdaru ar be jo’. *Szwilpiki to jest nie bondy, tu wiecej z białoruskiego rozmawiali, to byli kakory. Ona parzona kartofla, stłuczona, dobawiało sie trocha monki, nu i naczyniało sie grzybami, chto jakim miensem, chto wantrobka jaka, ich zlepili i stawili do pieca, piekli, a potem nasmażyli masła, czy śmietany, chto marchwio naczyniał* Rud. *I tak bez niczego piekli (bliny te), cienieńkich takich napieczysz, szwilpiki* Kras. *Szwilpiki i kakory nazywali ich, na blaszce upieczы* STarp. *Szwilpiki* (Wiljaszcz); lie. *švilpukai; švilpikai*.

4. Ketvirta lituanizmų grupė

Gana didelę tiesioginių skolinių grupę sudaro ir naujausi skoliniai, kurie atsiranda iš aktyvaus lietuvių kalbos poveikio lenkų kalbai. Jie spontaniškai atsiranda informantų kalboje, vartojami nereguliariai ir apibūdina naujausius reiškinius; šios leksemos tik dalinai adaptuotos kalboje. Štai kai kurie pavyzdžiai:

aukletoja ‘pedagogė, auklėtoja’ – lie. *áuklėtoja*; **duje** dgs. ‘dujos’ – lie. *dūjos*; **lajda** ‘televizijos programa’ – lie. *laidà*; **plant** ‘plentas, kelias’ – lie. *pléntas*; **sklip** ‘žemės sklypas namui statyti’ – lie. *sklỹpas*; **połapinia** ‘palapinė’ – lie. *palapinë*.

IŠVADOS

Leksinių lituanizmų, funkcionuojančių Vilniaus, Trakų, Širvintų ir Molėtų krašto lenkų tarmėse, analizė parodė, kad: 1) išlikusi nedidelė XVI–XVIII a. laikotarpio skolinių grupė (tarmėse skoliniai vyrauja pakitusių reikšmėmis) bei 2) didžiausią skolinių grupę, kuri funkcionuoja baltarusių ir lenkų tarmėse Lietuvos teritorijoje, sudaro vadinamieji kontaktiniai lituanizmai (Мартынов 1965: 90). Jie sudaro kitokias semantines kategorijas, nei rašytiniuose šaltiniuose aptinkamos leksemos, ir liudija apie dažnus daugiaetninių bendruomenių kontaktus ūkinėje ir kultūrinėje veikloje (tai žodžiai, nusakantys žmogaus išvaizdą, jam būdingus veiksmus ir elgesį, taip pat leksemos, apibrėžiančios gyvulininkystės, žemdirbystės, dvasines ir materialines vertybes, valgių pavadinimus).

Lietuvių kalbos skoliniai, funkcionuojantys lenkų tarmėse, parodo šimtmečius trukusią lietuvių ir baltarusių kalbų įtaką tiriamųjų vietovių lenkų kalbai. Didžioji

dalis lenkų tarmėse vartojamų lituanizmų yra plačiai dokumentuojama baltarusių tarmėse, o tai gali liudyti apie šių skolinių atėjimą į lenkų kalbą per baltarusių tarmes¹². Remiantis pateiktais kalbos duomenimis, galima daryti prielaidą, kad tiriamojoje teritorijoje lenkų tarmes formavo baltarusių kalbos pamatas¹³. Iš pateiktos leksinių lituanizmų analizės matyti, kad skoliniai pradžioje pateko į baltarusių tarmes, susiformavusias lietuviško substrato pagrindu¹⁴, o jau vėliau keliavo į lenkų kalbą.

Galbūt išsamesni tyrimai (jeigu juos šiandien dar būtų įmanoma atlikti), skirti senosios baltarusių kalbos funkcionavimui Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikais, ypač šios kalbos šnekamosios atmainos paplitimui tarp kaimo gyventojų apibrėžti, taip pat baltarusių etnoso riboms Lietuvos teritorijoje nustatyti, leistų apibūdinti baltarusių kalbos reikšmę Lietuvos valstiečių polonizacijos procesui XIX a. viduryje.

VIETŪVIŲ PAVADINIMŲ SUTRUMPINIMAI

Alion – Alionys, Širvintų r.	Mež – Mežionys, Vilniaus r.
Arn – Arnionys, Molėtų r.	Most – Mostiškės, Vilniaus r.
Bars – Barskūnai, Širvintų r.	Nem – Nemenčinė, Vilniaus r.
Bez – Bezdony, Vilniaus r.	Pab – Paberžė, Vilniaus r.
Buiv – Buivydžiai, Vilniaus r.	Padv – Padvarionys, Vilniaus r.
Dub – Dubingiai, Molėtų r.	Paež – Paežeriai, Vilniaus r.
Intur – Inturkė, Molėtų r.	Pal – Paluknys, Trakų r.
Jon – Joniškis, Molėtų r.	Rud – Rudiškės, Trakų r.
Kar – Karažiškės, Trakų r.	STarp – Senasis Tarpupis, Trakų r.
Karv – Karvys, Vilniaus r.	Šiaul – Šiauliai, Širvintų r.
Kern – Kernavė, Širvintų r.	Šv – Šventininkai, Vilniaus r.
Kras – Krasnapolis, Trakų r.	Ūta – Ūta, Molėtų r.
Lent – Lentvaris, Trakų r.	Vid – Vidugiriai, Molėtų r.
Maiš – Maišiagala, Vilniaus r.	Virš – Viršuliškės, Vilniaus r.

¹² Vincas Urbutis pateikė tokio pobūdžio pastabų savo straipsnyje, nagrinėdamas dabartinės baltarusių kalbos lituanizmus; atkreipė taipogi dėmesį į nevienodą lituanizmų chronologinį pasiskirstymą bei įvairų jų arealinį paplitimą (Urbutis 1969 (2): 159–160).

¹³ Tokios išvados buvo daromos Valerijaus Čekmono straipsniuose (čia pateikiamos nuorodos tik į tas publikacijas, kurios buvo skirtos Vilniaus krašto bei šalia jo esančių teritorijų kalbinei situacijai aptarti (Чекман 1982, 1995; Čекмонас 1999). Lenkų mokslininkas Janusz Riegeris ne kartą išsakė nuomonę dėl lenkų tarmes formavusio baltarusių kalbos pamato Vilniaus ir Trakų teritorijose (Rieger 2006: 39). Šios hipotezės šalininkas Leszekas Bednarczukas teigia, kad istoriniais laikais baltarusių kalbos teritorinės ribos buvo daug platesnės ir driekėsi toliau nei Vilniaus ir Trakų teritorija (Bednarczuk 1999: 103).

¹⁴ Lietuviško substrato klausimas Baltarusijos teritorijoje šiandien jau nekelia didesnių abejonių, žr. šiai problemai skirtus lietuvių, baltarusių ir rusų mokslininkų straipsnius bei gausią bibliografiją leidinyje: Судник Т. М., red., 1980: *Балто-славянские этноязыковые контакты*. Москва: Наука.

ŠALTINIAI

Jabl – Jablonskis Konstantinas 1941: *Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje 1: Tekstai*. Kaunas: Lietuvos istorijos draugija.

Kurz – Kurzowa Zofia 1993: *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.* Warszawa-Kraków: PWN.

LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*, elektroninis variantas, redaktorių kolegija: Gertrūda Naktinienė (vyr. red.), Jonas Paulauskas, Ritutė Petrokienė, Vytautas Vitkauskas, Jolanta Zabarskaitė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005. Prieiga internete: www.lkz.lt.

LKŽK – Lietuvių kalbos žodyno kartoteka su papildymais.

SEJL – Smoczyński Wojciech 2007: *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno: Uniwersytet Wileński.

SEJP – Boryś Wiesław 2005: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

SEJPSł – Sławski Franciszek 1952–1982: *Słownik etymologiczny języka polskiego* 1–5. Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego.

SGP – Karłowicz Jan 1900–1911: *Słownik gwar polskich* 1–4. Kraków: Nakł. Akademii Umiejętności.

SPGL – Rieger Janusz, Masojć Irena, Rutkowska Krystyna 2006: *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa: DiG, 119–455.

TurNiSzw – Zasób lesykalny polskiego dialektu ludowego Wileńszczyzny okresu międzywojennego utrwalony w pracach H. Turskiej, K. Nitscha i H. Szwejkowskiej (opracowała I. Grek–Pabisowa). – *Acta Baltico-Slavica* 26, 129–177.

Tur – Regionalne słownictwo Wileńszczyzny okresu międzywojennego utrwalone w pracy H. Turskiej *Język polski na Wileńszczyźnie* (opracowała I. Grek–Pabisowa). – *Acta Baltico-Slavica* 26, 121–129.

WilJaszcz – Rieger Janusz 1996, 1999: Słownictwo „wileńskie“ ze zbioru Leonarda Jaszczanina. – *Język polski dawnych Kresów Wschodnich* 1, Warszawa: DiG, 79–109; tęsinys: Słownictwa „wileńskiego” ze zbiorów Leonarda Jaszczanina ciąg dalszy. – *Język polski dawnych Kresów Wschodnich* 2, Warszawa: DiG, 57–77.

Dwil – Dwilewicz Barbara 1997: *Język mieszkańców wsi Bujwidze na Wileńszczyźnie*, Warszawa: DiG.

ГСБМ – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*: выпуск 1–32, рэд. А. М. Булыкі, А. І. Жураўскага. Мінск: Беларуская навука, 1982–2012.

СБ – Лаучюте Юрате Алоизовна 1982: *Словарь балтизмов в славянских языках*. Ленинград: Наука. Ленинградское отделение.

СБГ – *Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча* 1–5, рэд. Юзэфа Фларыянаўна Мацкевіч. Мінск: Навука и тэхніка, 1979–1986.

СБМ – Насовіч Іван І. 1983: *Слоўнік беларускай мовы*. Мінск: Беларуская Савецкая Энцыклапедыя.

СГВ – Сцяшковіч Таццяна Піліпаўна 1972: *Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці*. Мінск: Навука и тэхніка.

ЭСБМ – *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* 1978–2007: выпуск 1–12, рэд. Віктар Уладзіміравіч Мартынаў, Генадзь Афанасьевіч Цыхун. Мінск: Навука и тэхніка.

ЭСРЯ – Фасмер Макс 1964–1973: *Этимологический словарь русского языка*, Москва.

ЭССЯ – *Этимологический словарь славянских языков* 1974–2003: выпуск 1–30, ред. О. Трубачев, Москва: Наука.

LITERATŪRA

Bednarczuk Leszek 1994: Stosunki etnolingwistyczne na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. – *Acta Baltico-Slavica* 22, 109–124.

Bednarczuk Leszek 1999: Litewsko-słowiańskie pogranicze językowe w pierwszej połowie XX wieku w świetle badań Olgierda Chomińskiego. – *Acta Baltico-Slavica* 24, 95–106.

Čekmonas Valerijus 1999: O bilingwizmie polsko-litewskim i litewsko-polskim na Dence (czyli na północno-wschodnich obszarach Wileńszczyzny). – *Sytuacja językowa na Wileńszczyźnie*. Warszawa: Elipsa, 28–39.

Grek-Pabisowa Iryda 1993: O charakterze związków języka litewskiego z gwarami rosyjskimi i polskimi. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 30, 54–60.

Grek-Pabisowa Iryda 1997: Językowa rzeczywistość na Kresach północno-wschodnich. – *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*. Warszawa: SOW, 145–179.

Grinaveckienė Elena 1977: Lietuviškos kilmės leksika Aukštadvario lenkų šnektose. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 17, 133–142.

Grinaveckienė Elena 1983: Lietuviškos kilmės leksika Lietuvos paribio baltarusių šnektose. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 22, 182–204.

Grinaveckienė Elena 1991: Buivydžių apylinkių (Vilniaus r.) lenkų šnektos lituanizmai. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 29, 47–64.

Laučiūtė Jūratė 2007: Baltiškos kilmės vardažodžių galūnių likimas šiaurės slavų kalbose. – *Res humanitariae* 2, 85–102.

- Otrębski Jan 1931: Lituanizmy słownikowe w dialekcie polskim na Wileńszczyźnie. – *Język Polski* 16, 79–85.
- Rieger Janusz 2006: Polszczyzna gwarowa na Litwie. – Janusz Rieger, Irena Masojć, Krystyna Rutkowska. *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*. Warszawa: DiG, 11–48.
- Rutkowska Krystyna 2006: Lituanizmy leksykalne w gwarach polskich na Litwie. – Janusz Rieger, Irena Masojć, Krystyna Rutkowska. *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*. Warszawa: DiG, 73–108.
- Rutkowska Krystyna 2007: Z zagadnień chronologii zapożyczeń litewskich w gwarach polskich z terenu Litwy. – *Prace Filologiczne* 53, 487–502.
- Rutkowska Krystyna 2008: Świadomość narodowa a język ludności wiejskiej na pograniczu polsko-białorusko-litewskim. – *Prace Filologiczne* 54, 345–366.
- Rutkowska Krystyna 2008a: Język a tożsamość na pograniczu polsko-litewskim. – *Tożsamość - język - rodzina: z badań na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*. Warszawa: SOW, 53–68.
- Rutkowska Krystyna 2010: O pojemności semantycznej zapożyczeń leksykalnych z języka litewskiego funkcjonujących w polszczyźnie gwarowej na Litwie. – *Językowe i kulturowe dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego. Księga jubileuszowa na 1000-lecie Litwy*, red. J. Mędelka i Z. Sawaniewska-Mochowa. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 342–348.
- Rutkowska Krystyna, Sawaniewska-Mochowa Zofia 2012: Zapożyczenia litewskie dotyczące człowieka w gwarach polskich na Litwie. Aspekt semantyczny i etnolingwistyczny. – *Baltistica*. VIII Priedas, XI Baltistų kongreso straipsnių rinkinys, 99–117.
- Smoczyński Wojciech 2001: *Język litewski w perspektywie porównawczej*. Kraków: Wydawnictwo UJ, 445–460.
- Smułkowa Elżbieta 2002: *Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie*. Warszawa: Wydawnictwo UW, 242–257, 272–283.
- Tekielski Krzysztof 1980: Lituanizmy leksykalne w dialekcie okolic Podbrzezia i Niemenczyna. – *Acta Baltico-Slavica* 13, 62–73.
- Turska Halina 1995: *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, wstęp i opr. V. Čekmonas. Vilnius (przedruk z r. 1939).
- Urbutis Vincas 1969 (1): Dabartinės baltarusių kalbos lituanizmai. – *Baltistica* 5, 43–68.
- Urbutis Vincas 1969 (2): Dabartinės baltarusių kalbos lituanizmai (tęsinys). – *Baltistica* 5, 149–162.
- Urbutis Vincas 1984: Slavų kalbų pseudobaltizmai. – *Baltistica* 20(1), 30–38.

- Walczak Bogdan 1982: Z zagadnień etymologizacji zapożyczeń romańskich w języku polskim. – *Język–teoria–dydaktyka*. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 172–194.
- Zdaniukiewicz Alojzy Adam 1972: *Gwara Łopatowszczyzny. Fonetyka, fleksja, słownictwo*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Zinkevičius Zigmąs 1974: Alojzy Adam Zdaniukiewicz, Gwara Łopatowszczyzny. Fonetyka, fleksja, słownictwo. – *Baltistica* 10, 207–214.
- Zinkevičius Zigmąs 1984: *Lietuvių kalbos istorija* 1. Vilnius: Mokslas, 255–275.
- Zinkevičius Zigmąs 1987: *Lietuvių kalbos istorija* 2. Vilnius: Mokslas, 46–52, 61–68.
- Аксамитов Анатолий 2000: Белорусско-литовская лексико-фразеологическая интерференция. – *Acta Baltico-Slavica* 25, 89–104.
- Гринавяцкене Эляна, Мацкевич Юзефа Ф., Романович Елена М., Чеберук Елена И. 1975: Бытовая лексика литовского происхождения в Западной Белоруссии. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 15, 163–195.
- Лаучюте Юрате Алоизовна 1973: Тематические особенности балтизмов в славянских языках. – *Baltistica* 11 (2), 155–164.
- Лаучюте Юрате Алоизовна 1975: Терминология обработки дерева (заимствования из балтийских языков в славянские). – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 15, 145–161.
- Лаучюте Юрате Алоизовна 1982: *Словарь балтизмов в славянских языках*. Ленинград: Наука. Ленинградское отделение.
- Мартынов Виктор Владимирович 1965: Типы лексических балтизмов в белорусских диалектах. – *Acta Baltico-Slavica* 9, 90.
- Чекман Валерий Николаевич 1972: К проблеме литовско-белорусских лексических связей. – *Baltistica*, 8(2), 147–156.
- Чекман Валерий Николаевич 1982: К социолингвистической характеристике польских говоров белорусско-литовского пограничья. – *Studia nad polszczyzną kresową* 1, 123–138.
- Чекман Валерий Николаевич 1995: Предисловие. – Галина Турска. *О происхождении польскоязычных ареалов в Вильнюсском крае*. Vilnius: Mintis, 3–58.

Lithuanian borrowings in Polish dialects in Lithuania

SUMMARY

The subject of the description in this article is a large amount of lexical borrowings from the Lithuanian language which function in Polish dialects in Lithuania. The expressions recorded in the dense areas where the Polish language is primary, that is in the Vilnius and Trakai regions as well as in parts of the Širvintos and Molėtai regions, have been analysed. The comparative chronological analysis of Lithuanian borrowings as well as the analysis on the transfer of the Baltic lexis into the Slavic dialects have been made. The verification of the historical dictionaries and vocabulary collected in the lexical studies of dialects shows that these expressions form several chronological layers (from the sparsely used 16th century borrowings till the latest borrowings that continue penetrating). The thematic comparison may indicate the variety of inter-ethnic relations on the former lands of the Grand Duchy of Lithuania. The indirect borrowings dominate due to the fact that a lot of borrowings penetrated into the Polish dialects through Belarusian. This fact may be used as a linguistic evidence confirming the thesis about the Belarusian origins of the new Polish dialects in Lithuania.

Įteikta 2012 m. rugsėjo 3 d.

KRISTINA RUTKOVSKA

Vilniaus universitetas, Polonistikos centras

Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva

kristina.rutkovska@gmail.com

HALINA KARASŲ

Varšuvos universitetas, Lenkų kalbos institutas

Mokslinių tyrimų kryptys: dialektologija, lenkų kalbos istorija, leksikografija.

JANO KARLOVIČIAUS INDĖLIS Į DIALEKTOLOGIJOS TYRIMUS. *LENKŲ TARMIŲ ŽODYNAS – LŪŽIO ŽODYNAS*¹

Jan Karłowicz's contribution to dialectology.
Słownik gwar polskich [Dictionary of Polish
Dialects] as a breakthrough project

ANOTACIJA

Šiame straipsnyje aptariamas Jano Karlovičiaus (1836–1903) indėlis į lenkų dialektologijos raidą. Didžiausią šio indėlio dalį sudaro autoriaus parengtas *Lenkų tarmių žodynas*. Veikalas buvo didžiulis lūžis lenkų tarmių leksikografijoje, be to, jis yra pirmasis visų tarmių žodynas ne tik lenkų, bet ir apskritai slavų kalbų plote. Karlovičius vertinamas ir kaip puikus mokslinės veiklos organizatorius. Mokslininko organizacinės pastangos geriausiai atsispindi Vilniaus valstybės istorijos archyve saugomoje medžiagoje, ypač laiškuose, kiek mažesniu mastu – Lenkijos archyvų medžiagoje. Ši medžiaga rodo, kad rinkdamas „liaudies dalykus“ Karlovičius bendradarbiavo tiek su mokslo žmonėmis, tiek su tarmių, folkloro ir plačiai suprantamos liaudies kultūros mėgėjais. Straipsnyje, atsižvelgiant į Kazimiero Nitčo 1911 m. publikuotą kritišką *Lenkų tarmių žodyno* recenziją, taip pat aptariamas šio veikalų turinys ir tikslai.

¹ Straipsnio rengimą finansavo Lietuvos mokslo taryba (an. *Research Council of Lithuania*). Sutarties numeris: Nr. VAT-36/2012. Mokslo projektas *Janas Karlovičius – XIX ir XX a. sandūros mokslinio ir kultūrinio gyvenimo skleidėjas*.

ESMINIAI ŽODŽIAI: dialektologija, lenkų tarmės, lietuvių tarmės, leksikografija, Janas Karlovičius, *Lenkų tarmių žodynas*.

KEYWORDS: dialectology, Polish dialects, Lithuanian dialects, Lexicography, Jan Karłowicz, *Dictionary of Polish Dialects*.

ANNOTATION

The paper discusses Jan Karłowicz's (1836–1903) contribution to the development of Polish dialectology, consisting mainly in the compilation of the “Dictionary of Polish Dialects” – a major breakthrough in the Polish dialectal lexicography and the first full dialectal dictionary in the Slavonic language area – as well as in his work as an organizer of scientific life. His organizational efforts are presented chiefly on the basis of archival materials, mainly correspondence preserved e.g. in the Lithuanian State Historical Archives and – to a lesser extent – in the Polish archives. The materials exemplify Karłowicz's co-operation with both professional scientists and laymen (enthusiasts of folklore, dialects and of broadly understood folk culture) as far as collecting ‘folk objects’ is concerned. The paper also presents the content of the “Dictionary of Polish Dialects” with respect to the 1911 critical review by Kazimierz Nitsch.

1. DIALEKTOLOGIJOS PUOSELĖTOJO JANO KARLOVIČIAUS VEIKLOS MOKSLINIŲ TYRIMŲ SVARBA

Janas Karlovičius (1836–1903) daug nusipelnė puoselėdamas lenkų dialektologiją, nors šiandien jis prisimenamas tik kaip šešių *Lenkų tarmių žodyno* – pirmojo lenkų kalbos, ir netgi apskritai slavų kalbų, visų tarmių žodyno – tomų autorius.

Karlovičius daug metų buvo nepagrįstai ir aštriai kritikuojamas kaip kalbininkas (leksikografas ir dialektologas), tačiau dabar jis atrandamas ir vertinamas iš naujo (plg. Koniusz 2001; Okoniowa 2003, 2012; Karaś 2011, 2012; Rutkowska 2012). Jau anksčiau eilinės su jo asmenybe ir veikalu susijusios metinės buvo postūmis apmąstyti jo mokslinę kūrybą ir analizuoti dialektologinius pasiekimus (Perzowa 1979). Nors Stanislovas Urbančikas (Stanisław Urbańczyk) Karlovičių nelabai vertino kaip lingvistą ir jo mokslinę veiklą aprašė labai paviršutiniškai, lenkų kalbotyros istorijai skirtoje monografijoje pabrėžė jo organizacinius gebėjimus, įvardydamas jį kaip žymų mokslinės minties skleidėją (Urbańczyk 1993: 98–99). Panašiai rašė ir Henrika Peżowa (Henryka Perzowa 1979: 426).

2011 m. paminėtos 175-osios Karlovičiaus gimimo ir jo svarbiausio dialektologijos veikalo – *Lenkų tarmių žodyno* (toliau – LTŽ) – leidimo 100-osios metinės atskleidė poreikį išsamiai analizuoti jo indėlį į lenkų dialektologijos raidą ir iš naujo įvertinti vyraujančias nuomones apie jo mokslinę veiklą. Šios metinės Lenkijoje ir Lietuvoje parodė, kad būtina tyrinėti XIX ir XX a. sandūros mokslinį gyvenimą, apibrėžti Karlovičiaus kaip tuometinio „protų judėjimo“ organizatoriaus ir skleidėjo vaidmenį (Karaś 2012). Jis yra XIX ir XX a. sandūros lenkų mokslui ir kultūrai nepaprastai svarbi asmenybė, kurios platus ir įvairiausiai laimėjimai iki šiol nebuvo pakankamai ištirti.

Labai svarbu prisiminti Karlovičiaus asmenybę ir plačiau aprašyti jo indėlį į dialektologijos, ne tik lenkų tarmių leksikografijos, tyrinėjimus, kuris bent iš dalies jau buvo aptartas (plg. Perzowa 1979; Koniusz 2001; Okoniowa 2003; Karaś 2011).

2. JANAS KARLOVIČIUS – AREALINIŲ ETNOGRAFIJOS TYRIMŲ INICIATORIUS IR ORGANIZATORIUS

Karlovičiui kaip kalbininkui dialektologui skirtuose darbuose iki šiol pabrėžiama jo *Lenkų tarmių žodyno* autorystė, nurodant keletą nedidelių dialektologinių publikacijų, kurios nebuvo itin svarbios besiplėtojančiai lenkų dialektologijai. Tai *Gwara kaszubska* (1898), *O ile należałoby uwzględnić narzecza ludowe w gramatykach* (1894) (plg. Perzowa 1979: 429). Tačiau Karlovičius kaip dialektologas vertinamas ne dėl šių darbų. Reikia prisiminti, kad jo indėlis į dialektologijos tyrinėjimus yra žymiai didesnis, nei iki šiol buvo rašoma. Per mažai išskeliama ir vertinama jo veikla, susijusi su arealinių dialektologijos tyrinėjimų inicijavimu ir organizavimu. Visuomet pabrėžiama jo iniciatyva organizuojant arealinius etnografijos tyrimus, tačiau jų negalima vertinti atskirai, be sąsajų su tarmių tyrimais. Karlovičiui etnografijos tyrinėjimai, į kuriuos jis entuziastingai įsitraukdavo ir kuriuos planavo bei organizavo, apėmė tiek tipinius etnografijos, tiek dialektologijos tyrinėjimus. Apie tai aiškiai liudija jo teiginys darbe *Poradnik dla zbierających rzeczy ludowe* (1871), brošiūroje, kurioje skatino rinkti „liaudies dalykus“:

Wprzód przypomnę, jakie nauki korzystają ze zbiorów rzeczy ludowych: językoznawstwo (filologia porównawcza), lingwistyka, mitologia (wiaroznawstwo) i ludoznawstwo (etnografia) czerpią bezpośrednio i żyją prawie wyłącznie ze źródła rzeczy ludowych [...]. Językoznawstwo, gałąź nauki nowa, owoc myśli XIX wieku dopiero [...] naucza, że żaden język nie może być gruntownie zbadany bez ścisłego poznania go w czasie i przestrzeni [...]. Koniecznie potrzebny jest nam jak najobszerniejszy słownik prowincjonalizmów (powiatowszczyzn) [...].²

Šiame darbe autorius reikalauja rinkti tiek išskirtinai etnografinę, tiek su liaudies kalba ir kultūra susijusią medžiagą.

² *Vertimas:* Iš pradžių priminsiu, kokie mokslai naudojami tautinių dalykų rinkiniais: kalbotyra (lyginamoji filologija), lingvistika, mitologija (religijotyra) ir etnografija tiesiogiai remiasi ir egzistuoja beveik tik dėl liaudies dalykų [...]. Kalbotyra, nauja mokslo šaka, XIX amžiaus minties vaisius [...] moko, kad jokia kalba negali būti išsamiai ištyrinėta be tikslaus jos pažinimo laike ir erdvėje [...]. Mums būtinas kuo išsamesnis provincionalizmų (pavieto žodžių) žodynas [...].

Tai, kad jo kreipimasis neliko neišgirstas, liudija gausi korespondencija, rodanti jo bendradarbiavimą renkant „liaudies dalykus“ tiek su mokslo žmonėmis, tiek su tarmių, folkloro ir plačiai suprantamos liaudies kultūros mėgėjais. Dauguma jų buvo Karlovičiaus redaguojamo etnografinio laikraščio *Wisła* bendradarbiai, tekstų, skirtų liaudies kultūrai, autoriai, dažnai kaimų ar nedidelių regionų tarmių žodynėlių autoriai. Pavyzdžiui, Lietuvos valstybės istorijos archyve Karlovičiaus kolekcijoje (F1135-10-) išliko daug jam skirtų laiškų, kuriuos parašė etnografai-dialektologai, šiandien žinomi tik siauram mokslininkų ratui³: Juzefas S. Ziemba (Józef S. Ziemba), *Słownik prowincjonalizmów powiatu będzińskiego (gubernia piotrkowska)* (1891) autorius, Augustas Vžesniovskis (August Wrześniowski), *Spis wyrazów podhalańskich* (1884) autorius, Janas Sembžyckis (Jan Sembrzycki), nedidelės publikacijos apie Mozūrų tarmę trečiame laikraščio *Wisła* tome (1889) autorius, Juzefas Lėpkovskis (Józef Łepkowski), *Wiadomości o Szląsku* (1849) autorius, Ignacija Piontkovska (Ignacja Piątkowska), Karlovičiaus LTŽ šaltinių sąrašė įvardyta kaip rankraštinio Sieradzo tarmės žodynėlio autorė, Melanija Parčevska (Melania Parczewska), 1907 m. publikuotą *Przyczynki do słownika gwary śląskiej* autorė, Joana Anelė Milevska (Joanna Aniela Milewska), Karlovičiaus LTŽ šaltinių sąrašė klaidingai paminėta kaip rankraštinio Didžiosios Lenkijos tarmės žodynėlio, kuris iš tikrųjų susijęs su Ciechanovco Mazovijoje (Ciechanowiec na Mazowszu) apylinkių tarmėmis, autorė (žr. Karaś 2011: 95), Blažėjus Pavlovičius (Błażej Pawłowicz), straipsnio *Wyrazy gwarowe z okolic Tarnowa* autorius (1893), Stanislovas Poliačekas (Stanisław Polaczek), darbo *Powiat chrzanowski w W. Ks. Krakowskim. Monografia historyczno-geograficzna* (1914) su tarmių žodžių žodynėliu autorius, Karolis Matijosas (Karol Mátyás), *Słowniczek gwary ludu zamieszkującego wschodnio-południową najbliższą okolicę Nowego Sącza* (1891) autorius), Ščensnas Jasčebovskis (Szcześnie Jastrzębowski), LTŽ šaltinių sąrašė įvardytas kaip rankraštinio Radomsko tarmės žodynėlio autorius.

Šią Karlovičiaus veiklą gerai apibūdina 1982-02-19 Ignacijos Piontkovskos laiškas, kuriame pateikiamas asmenų, sutikusių bendradarbiauti su *Wisła* renkanti ir siunčiant etnografinę ir dialektologinę medžiagą⁴, sąrašas: 1. kun. Prulinskis (Pruliński) iš Klobucko (Kłobucko), 2. kun. Godorovskis (Godorowski) iš Vielienės (Wieluń), 3. Vyšnevskis (Wiśniewski) iš Slavencineko (Ślawencinek), 4. Leonas Vineris (Leon Winer) iš Konino (Konin), 5. Krušinskis (Kruszyński) iš Tureko (Turek), 6. Zofija B. (Zofja B.) iš Sieradzo (Sieradzkie) vaivadijos, 7. Ana L. (Anna L.) iš Piotrkovo

³ Visų išvardytų žodynėlių sąrašas yra straipsnio autorės darbe – Karaś 2011, jie aprašyti internetinėje publikacijoje *Dialekty i gwary polskie. Kompendium językowe*, red. H. Karaś, regionų puslapiuose – žr. <http://www.uw.edu.pl>.

⁴ Nurodoma pagal originalą, t. y. kartais pačią pavardę be vardo ar be vardo inicialo, o kartais vardą ir pavardės inicialą.

(Piotrkowskie) apskrities, 8. Marija K. (Marja K.) iš Sieradzo vaivadijos, 9. kun. Drozdovskis (Drozdowski) iš Sieradzo vaivadijos, 10. Vanda B. (Wanda B.) iš Vielionės (Wieluńskie) vaivadijos, 11. Stanislava K. (Stanisława K.) iš Vielionės vaivadijos (F1135-10-115-783). Iš sąrašo matyti, koks platus buvo bendradarbių ratas, kiek daug žmonių, taip pat ir dvasininkų (katalikų kunigų), įsitraukė į Karlovičiaus vadovaujamus teritorinius tyrimus.

3. VILNIAUS ARCHYVŲ REIKŠMĖ JANO KARLOVIČIAUS VEIKLOS TYRINĖJIMAMS

Lietuvos valstybės istorijos archyvas yra svarbus Karlovičiaus veiklos tyrimams. Be išvardytų laiškų, čia esama ir kitos įdomios medžiagos. Archyve išliko įvairių žodyno autoriaus dialektologinių užrašų, pavyzdžiui, gramatinių – tai vyriškosios asmeninės giminės daiktavardžių vardininko daugiskaita: *francia, kacia, organiścia, kamracia, wszyscy święcia, umarcia, rekrucia, studencia, swacia, wójcia* (F1135-10-141-60-62), arba eilėraštis „Nuo Drohičino“, išjuokiantis šveplavimą (F1135-10-141-42a):

*Jestem śob'e pańenecka, nie d'ewcyna
Z śadowego m'aszta Drojczyna
Mam śto żłotyh na procenče właśnej śumy
I gram śob'e na gitaře różne dумы⁵.*

Vilniaus valstybės istorijos archyvo turinys puikiai atspindi Karlovičiaus organizatoriaus ir kolekcionuotojo darbą, susijusį ne tik su lenkų, bet ir su lietuvių tarmėmis. Jo nuopelnas lituanistikai, lietuvių dialektologijai iki šiol buvo mažai žinomas, o pastaruoju metu vis dažniau pabrėžiamas šis veiklos aspektas. Pavyzdžiui,

⁵ Pagal ortografijos taisykles surašytas tekstas atrodytų taip:

*Jestem sobie panienecka, nie dziewcyna
Z szadowego miaszta Drojczyna
Mam szto żłotyh na procencze właszej szumy
I gram sobie na gitarze różne dумы.*

Tekstui būdingos dvi tarmių ypatybės, t. y. mozūravimas (le. *mazurzenie*, an. *mazuration*): *cz > c, ż > z* (*panienecka, dziewcyna, różne* = bendrinės lenkų kalbos žodžiai *panieneczka, dziewczyna, różne*), ir vadinamasis čia pateiktų garsų keitimas vienu kitais: *s > sz, z > ż* (le. *szadzenie*) – tai hiperizmai, atsiradę vengiant mozūravimo (*miaszta, szto żłotyh, właszej szumy* = bendrinės lenkų kalbos žodžiai *miasta, sto złotych, właszej sumy*).

archyve yra gausi Lietuvos veikėjų ir mokslininkų laiškų, rašytų Karlovičiui, kolekcija – tai Jono Juškos (Jan Juszkiewicz), Jono Šliūpo (Jan Szlupa), Jono Jablonskio (Jan Jabłoński), Mečislavo Davainio–Silvestraičio (Mieczysław Dowojna-Sylwestrowicz) laišškai. Karlovičius ypač aktyviai susirašinėjo su Davainiu–Silvestraičiu ir su juo glaudžiai bendradarbiavo. Vilniaus valstybės istorijos archyve išliko apie 100 šio kontroversiško politinio veikėjo, „įžymaus lietuvių kalbos garbintojo“ (plg. Sawaniewska-Mochowa 2003) laiškų, rašytų Karlovičiui, kurio pasiekimų aprašymas lituanistinių tyrinėjimų srityje nagrinėjamas atskirame straipsnyje (Rutkowska 2012), todėl čia tik atkreipiamas dėmesys į šią problematiką.

Pravartu prisiminti šio tyrėjo tarmių leksikos mokslinio leksikografinio parengimo koncepciją, esančią 1876 m. darbe *Przyczyński do projektu wielkiego słownika polskiego*⁶, kuriame jis rašė:

Opis wyrazu prowincjonalnego bardzo niewiele różnić by się powinien od opisu wyrazów wszechpolskich, projektowanego powyżej. [...] Oprócz wymienionych tam kategorii dodać by tylko należało następane: 1) podając wymawianie wyrazu, bardzo starannie je uwydatnić; 2) dokładnie wymienić miejscowość, gdzie dany wyraz prowincjonalny się używa; 3) uczynić wzmiankę, czy odpowiedni wszechpolski wyraz znany jest w tej prowincji także, czy nie; w pierwszym razie, jaka zachodzi różnica w użyciu wyrazu prowincjonalnego (p. 44)⁷.

Citata nurodo į gana artimą šiuolaikiniam mokslinį Karlovičiaus požiūrį į tarmių fonetikos ir kalbos geografijos klausimus, pateikia jo liaudies tarmių ir literatūrinės kalbos tarpusavio sąsają suvokimą.

Karlovičius daug nusipelnė tirdamas Lietuvoje vartojamą lenkų kalbą. Žodžių iš Lietuvos nemažai atsirado tiek *Lenkų tarmių žodyne*, tiek jam gyvenant neišleistame darbe *Podręcznik czystej polszczyzny dla litwinów i petersburszczan...* Jo rankraštis, kurį Ana Kaupuž (Anna Kaupuž) rado Vilniaus archyve, o publikuoti parengė Elžbieta Smulkova (Elżbieta Smułkowa) (1984), iš pradžių buvo pristatytas šių dviejų autorių (1984), vėliau nuodugnai dar kartą ištirtas Zofijos Savanievskos-Mochovos (Zofia Sawaniewska-Mochowa), kuri parašė monografiją *Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania potocznej polszczyzny północnokresowej. Słownictwo* (1990).

⁶ *Przyczyński* tekstas šiandien visuotinai prieinamas Lenkijos internetinės bibliotekos tinklalapyje www.pbi.edu.pl; 90 nuotraukų iliustruoja kūrinį, kuris – kaip skelbia antraštė – yra 1876 m. *Talentų akademijos ataskaitų atskiras atspaudas (Osobne odbicie ze sprawozdań Akademii Umiejętności 1876)*.

⁷ *Vertimas*: Tarminio žodžio aprašymas turi nežymiai skirtis nuo anksčiau projektuoto bendrinės lenkų kalbos žodžių aprašymo. [...] Be ten išvardytų kategorijų, reikėtų dar įtraukti šias: 1) nurodant žodžio tarimą, labai kruopščiai jį išryškinti; 2) tiksliai įvardyti vietovę, kurioje vartojamas šis tarminis žodis; 3) parašyti pastabą, ar atitinkamas bendrinės lenkų kalbos žodis provincijoje žinomas, ar ne; pradžioje paaiškinti, koks skirtumas atsiranda vartojant tarminį žodį.

4. JANO KARLOVIČIAUS LENKŲ TARIŲ ŽODYNAS – LŪŽIO ŽODYNAS

Neabejotinai svarbiausiu Karlovičiaus dialektologijos veikalu būtina pripažinti *Lenkų tarmių žodyną* (1900–1911)⁸, kuris pradeda naują lenkų tarmių leksikografijos istorijos etapą. Be daugelio sąsajų su ankstesnių laikotarpių žodynų darbais, jį galima apibrėžti kaip lūžio žodyną, kuriuo baigiasi antrasis etapas ir prasideda tolesnis lenkų tarmių leksikografijos istorijos laikotarpis. Lyginant su ankstesniais žodynais, jis išsiskiria gausiu turiniu ir medžiaga, tai svarbiausia. Antra, tai pirmas ir iki šios dienos vienintelis pabaigtas žodynas, kuriame yra visos lenkų tarmės (be emigracijos), pirmasis tokio tipo visose slavų šalyse. Iki šiol Karlovičiaus žodynas tebėra išsamus tarmių leksikos šaltinis, nors nuo publikavimo buvo išvardyta daug jo trūkumų ir klaidų.

Karlovičiaus *Lenkų tarmių žodynas* iki šiol nesulaukė išsamios monografijos, buvo tyrinėjami atskiri jo aspektai. Verta atkreipti dėmesį į Elžbietos Konius (Elżbieta Koniusz) monografiją *Polszczyzna z historycznej Litwy w „Słowniku gwar polskich“ Jana Karłowicza* (2001) ir į keletą jos straipsnių, skirtų Karlovičiaus LTŽ, tarp kitų – istorinės Lietuvos ekspresyviajai leksikai (Koniusz 2008) ar Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės palikimui Karlovičiaus leksikografiniuose darbuose (Koniusz 2005a). Į *Lenkų tarmių žodyną* buvo atsižvelgta aprašant lenkų tarmių leksikografijos istoriją tam skirtoje monografijoje (Karaś 2011) ir straipsnyje, susijusiame su lenkų tarmių žodynų tipologija (Karaś 2010). Karlovičiaus *Lenkų tarmių žodyne* esanti leksika tapo įdomaus eksperimento šaltiniu – trūkstamo Aleksandro Osipovičiaus (Aleksander Osipowicz) darbo *Słownik gwary augustowskiej* rekonstrukcija (Nowowiejski, red., 2009). Šis žodynas pateiktas Karlovičiaus LTŽ šaltinių sąrašė kaip rankraštinis žodynas, taip pat gan dažnai minimas LTŽ antraštinių žodžių straipsniuose sutrumpinimu *Osip*. Tai leido manyti, kad rekonstruotas žodynas bus gana išsamus. Henrikos Pežovos straipsnyje *Jan Karłowicz jako dialektolog* jubiliejinėje 1979 m. *Poradnik Językowy* brošiūroje pamąstymų ir aprašymo objektu tapo *Lenkų tarmių žodynas* ir jo vertinimas.

Karlovičiaus *Lenkų tarmių žodyne* yra visų lenkų tarmių leksika, kokią tuo metu buvo įmanoma surinkti atsižvelgiant į lenkų tarmių leksikos tyrinėjimų būklę. Šaltinių teksto fragmentų išrašus Karlovičius baigė 1896 m., į žodyną nepateko daug publikuotų darbų ir rankraščių, parašytų vėliau. Teksto fragmentų išrašų data lėmė, kad Karlovičiaus žodyne jau nebuvo pasinaudota dialektologijos, XX a. pradžioje Kazimiero Nitčo (Kazimierz Nitsch) dėka tapusios mokslinė disciplina, pasiekimais. Karlovičius teksto fragmentų išrašus baigė minėtais metais norėdamas

⁸ Po autoriaus mirties III tomą baigė redaguoti Heronimas Lopacinskis (Hieronim Łopaciński) ir Vaclovas Tačanovskis (Wacław Taczanowski), o IV–VI tomus suredagavo Janas Losius (Jan Łoś). Karlovičiaus LTŽ buvo išleistas Krokuvos talentų akademijos lėšomis.

suspėti apdoroti didelį medžiagos kiekį, surinktą per trisdešimt metų, arba bent jau atlikti leksikografijos darbus tiek, kad toliau redaguoti be didesnio vargo galėtų kas nors kitas. Apie tai jis kalba žodyno įvade (p. 1):

Przewidując, iż nie zdołam wyzyskać wszystkiego, wolałem ograniczyć się zasobami niezupełnemi i takowe ogłosić, niżeli pomnażać zapiski i przekazać je nieprzyjaźnym zwykle losom rękopisów pośmiertnych⁹.

Iš laiko perspektyvos matyti, kad tai buvo tinkamas sprendimas, nors Nitčas pavadino Karlovičiaus veikalą ankstyvu iškart po jo pasirodymo ir įvertino labai griežtai. Tačiau jei šis žodynas nebūtų pasirodęs, iki šiol Lenkijoje nebūtų visų tarmių žodyno, nes prieš amžių pradėti Nitčo darbai, skirti moksliniam lenkų tarmių žodynui, vyko ir iki šiol tebevyksta labai lėtai (išleista tikrai dalis žodžių, prasidedančių A–F raidėmis), o Karlovičiaus pomirtinio rankraščio likimas tikrai būtų buvęs „nepalankus“.

Todėl mokslininkas kreipėsi į Krokuvos talentų akademiją, siūlydamas jai imtis globoti rengiamą žodyną ir jį išleisti. Verta pabrėžti, kad testamente jis skyrė didelę sumą žodynui pabaigti tuo atveju, jei akademijai pritrūktų lėšų (plg. Koniusz 2001: 26). Jis taip pat įpareigojo savo sūnų Mečislovą (Mieczysław) stebėti darbų pabaigą. Dėl žodyno atsiradimo aplinkybių ir jam skirtų darbų istorijos esama gana daug literatūros (plg., pavyzdžiui, Appel 1904; Brückner 1904; Łoś 1904; Kryński 1904; Perzowa 1979; Koniusz 2001: 14–37), todėl čia aptariamas iš esmės paties žodyno turinys, jo šaltiniai, koncepcija ir metodologiniai sprendimai bei su juo susijusios nuomonės.

Karlovičiaus žodyne yra dvylikos puslapių įvadas, kuriame išdėstyta trumpa informacija apie medžiagą, tapusią žodyno pagrindu, rašybos problemas, taip pat padėkos asmenims, pateikusiems šaltinius (ypač rankraštinius žodynėlius), ir Krokuvos talentų akademijai. Šiuo aspektu jo veikalas buvo kritikuojamas dėl šaltinių – pagrindinės medžiagos, žodyno koncepcijos trūkumo. Žinoma, kad mokslininkas ketino plačiau pristatyti žodyną, apie tai liudija įvado sakinys: „pabaigęs veikalą, parašysiu apie tai išsamiau“; bet mirtis sutrukdė jam realizuoti šį sumanymą.

5. JANO KARLOVIČIAUS LENKŲ TARIŲ ŽODYNO ŠALTINIAI

Sutrumpinimų sąrašo apžvalga, esanti paskutiniame žodyno tome, kuriame Janas Losius iššifravo daug neiškių sutrumpinimų, įrodo, kad *Lenkų tarmių žodyne* panaudoti įvairūs šaltiniai. Čia išvardytini:

⁹ *Vertimas:* Numatydamas, kad nespėsiu visko panaudoti, norėjau verčiau apsiriboti neišsamiais ištekliais ir juos paskelbti, nei gausinti užrašų ir pasmerkti juos nepalankiam pomirtinių rankraščių likimui.

a) XIX a. ir ankstesnės įvairios tematikos ir įvairaus tipo (taip pat ir etnografiniai bei dialektologiniai, folkloro) publikacijos (įvairūs darbai, publikuojami leidiniuose *Wisła, Prace Filologiczne, Biblioteka Warszawska, Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności w Krakowie, Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej*), Oskaro Kolbergo veikalai, dainos, pasakos, humoristiniai eilėraščiai, legendos, daugelio regionų padavimai;

b) 24 rankraščiniai lokalaus ir regioninio pobūdžio tarmių žodynėliai, taip pat ir iš:

- kalnų Mažosios Lenkijos (Małopolska górską) – 3,
- Pakarpatės (Podkarpacie) – 2,
- Lovicko (Łowickie) vaivadijos – 1,
- Sieradzo (Sieradzkie) vaivadijos – 1,
- Kielcų (Kielecczyzna) vaivadijos – 4,
- Liublino (Lubelszczyzna) vaivadijos – 3,
- Krokuvos (Krakowskie) vaivadijos – 1,
- Radomo (Radomskie) vaivadijos – 2,
- Mazovijos (Mazowsze) – 2,
- Palenkės (Podlasie) ir Suvalkijos (Suwalszczyzna) (tarmės žodynėlis iš Drohičino (Drohiczyn), Liudviko Čarkovskio (Ludwik Czarkowski) ir Aleksandro Osipovičiaus (Aleksander Osipowicz) *Słownik gwary augustowskiej*) – 2,
- Didžiosios Lenkijos (Wielkopolska) – 1; (kitas – J. Milevskos (J. Milewska), klaidingai apibūdintas kaip Didžiosios Lenkijos, iš tiesų jis susijęs su Cechanovo Mazovijoje apylinkėmis (Ciechanów na Mazowszu),
- Lietuvos – 1, vienos žvejų tarmės iš įvairių apylinkių;

c) sakytinė medžiaga, ypač iš Lietuvos (tai, kas Žodyne žymima „Ust. z Litwy“ – „Žodžiu iš Lietuvos“);

d) dvikalbiai ir bendrieji lenkų kalbos žodynai, specialieji: Mrongovijaus (Mrongowiusz) vokiečių–lenkų ir lenkų–vokiečių žodynas, Samuelio B. Lindės *Słownik języka polskiego, Słownik wileński*, pradiniai *Słownik warszawski* tomai, H. Labencio (H. Łabęckiego) *Słownik górniczy*, Erazmo Majevskio (Erazm Majewski) *Słownik nazwisk botanicznych zoologicznych polskich*, Kornelio Kozlovskio (Kornel Kozłowski) *Słownik leśny, bartny, bursztyniarski i orylski*, Muchlinskio (Muchliński) *Źródłosłownik wyrazów [...] z języków wschodnich*, enciklopedijos (pavyzdžiui, Orgelbrando didžioji enciklopedija, Ūkio enciklopedija).

Be rankraštinų žodynėlių, atsiradus spausdintiems, jų pagausėjo. VI tomo, parengto Jano Losiaus, pabaigoje, sutrumpinimų sąrašė išvardyti 22, neskaičiuojant žodynėlių, pridėtų prie tarmių aprašymų ar kito pobūdžio darbų. *Biblioteka Warszawska, Wisła, Prace Filologiczne* išleisti žodynėliai – tai leksikos rinkiniai iš šių regionų:

- Šlonskas Ciešynski (Śląsk Cieszyński) – 2,
- kalnų Mažoji Lenkija (Małopolska góraska) – 4,
- Pakarpatė (Podkarpacie) – 2,
- Vakarų Mažoji Lenkija (Małopolska zachodnia), Zagłębie Dombrowskie (Zagłębie Dąbrowskie) – 1,
- Vidurio Mažoji Lenkija (Małopolska środkowa), Kielcų vaivadija (Kieleckie) – 2,
- Krokuvos (Krakowskie) vaivadija – 1,
- Liublino (Lubelskie) vaivadija – 1,
- Pietų pakraščiai (Kresy południowe) – 2,
- Mazovija (Mazowsze) – 3,
- Palenkė (Podlasie) – 2,
- Mazovija ir Palenkė kartu (Mazowsze i Podlasie łącznie) – 1,
- Kujavija (Kujawy) – 1,
- Chelmo žemė ir Kocevė (ziemia chełmińska i Kociewie) – 1.

Atsižvelgus į abiejų žodynų tipus, rankraštinius ir spausdintus, matyti, kad pagal skaičių daugiausia žodynų yra iš kalnų Mažosios Lenkijos – 7, Kielcų vaivadijos – 6, Mazovijos – 5, Pakarpatės – 4, Liublino vaivadijos – 4, Palenkės – 4, Rytų pakraščių (Kresy wschodnie) – 3.

6. *LENKŲ TARMŪ ŽODYNO TERITORINĖS IR CHRONOLOGINĖS RIBOS*

Karlovičiaus *Lenkų tarmių žodyno* geografinės ribos plačios. Tai visų tarmių žodynas, kuris apima visą lenkų tarmių teritoriją, taip pat rytus, nors ir netolygiai. Tas medžiagos nevientisumas teritoriniu požiūriu, apie kurį ne kartą kalbėta aprašant šį žodyną, atsirado dėl tuometinių tyrinėjimų būklės ir nepriklausė nuo autoriaus. Dominuoja, kaip žinoma, rytų tarmės, silpnai pristatytos vakarų tarmės, ypač Didžiosios Lenkijos, Silezijos, taip pat šiaurės lenkų, pavyzdžiui, Varmijos (Nitsch 1911 [1958]: 197, 200). Iš dalies – kaip pripažino pats Nitčas savo triuškinančioje Karlovičiaus žodyno recenzijoje – ši padėtis atsirado dėl objektyvių priežasčių, būtent dėl atitinkamų sisteminių tyrinėjimų stokos etninės Lenkijos Vakaruose, taip pat dėl to, kad žodyno autorius negalėjo patekti į rusų okupuotą teritoriją dėl savo gimimo ir gyvenamosios vietos.

LTŽ chronologinės ribos neplačios. Į jį įėjo medžiaga, surinkta prieš 1896 m., tad žodynas chronologiškai apima iš esmės XIX a. (visų pirma, jo antrąją pusę), nors retkarčiais įtraukti ankstyvųjų amžių, netgi viduramžių, žodžiai. Šiuo aspektu Nitčas taip įvertino Karlovičiaus žodyną:

[...] *choć w Słowniku znajdujemy tu i ówdzie jaki starszy wyraz gwarowy, to jednak autor włączył je do swego dzieła zupełnie przygodnie i bez żadnego systemu, że więc mamy do czynienia tylko ze słownikiem gwar polskich dzisiejszych* (Nitsch 1911 [1958]: 196–197)¹⁰.

Suprantama, žodyne yra labai nevienoda tam tikrų dialektų ir tarmių regionų leksikos kiekybinė ir procentinė dalis. Didžiausios spragos dokumentuojant Vakarų Lenkijos, t. y. Didžiosios Lenkijos ir Silezijos, leksiką. Dominuoja Mazovijos, Mažosios Lenkijos leksika ir leksika iš neetninės Lenkijos teritorijos (dabartinės Lietuvos, Baltarusijos, Ukrainos teritorija). Nitčas ypač kritikavo žodyną dėl „įtartinio lenkiškumo“ žodžių (Nitsch 1911 [1958]: 197), ypač vakarų slavų skolinius, dažnai įtraukiamus tuometinių rašytojų iš ankstesnės Žečpospolitos rytų teritorijos, siekiant suteikti kūriniams vietinio kolorito. Šis leksikos nevientisumas visų lenkų tarmių atžvilgiu lėmė negatyvias nuomones apie žodyną, tačiau reikia atminti, kad tai buvo tuometinės tyrimų būklės ir atitinkamos medžiagos stokos iš vakarų Lenkijos rezultatas. Situacija pagerėjo ir medžiagos atsirado vėliau, kai teksto fragmentų rašymas į Karlovičiaus LTŽ buvo jau baigtas.

Kitas trūkumas, dažnai įvardijamas vertinant Karlovičiaus veikalą, tai nevientisa lokalizacija (naudojant šaltinių santrumpas, o ne kalbinės geografijos duomenis, kas apsunkina naudojimąsi žodynu) ir spragos joje. Pateikus Losiaus iššifruotas neaiškių šaltinių santrumpas VI tome, tai nėra toks akivaizdus trūkumas. Karlovičius suvokė geografijos svarbą tarmių leksikai. Pirmiau cituotame 1876 m. darbe *Przyczynki do projektu wielkiego słownika polskiego* jis pabrėžė tikslaus kiekvieno žodžio geografijos apibrėžimo, tikslios kiekvienos citatos lokalizacijos, susijusios su atitinkamais kaimais, būtinybę. Leksikografo požiūrį dėl žodžių geografijos aptarė Elżbieta Koniusz, kuri, išanalizavusi istorinės Lietuvos leksikos geografiją Karlovičiaus žodyne, konstatavo, kad Karlovičiaus LTŽ nenukrypo nuo nusistovėjusio epochos požiūrio į žodžių geografiją ir jos vietą dialektologiniuose tyrinėjimuose, todėl „šiuo atžvilgiu tai yra savo meto produktas“ (Koniusz 2001: 78). Mokslinėje literatūroje pabrėžiamas šis Karlovičiaus teorijos ir praktikos skirtumas (plg. Karaś 1961: 361; Koniusz 2001: 65; Perzowa 1979: 435). Tačiau verta prisiminti, kad leksikografas juk pirmiausia naudojosi XIX a. ir ankstesniais rinkiniais, iš esmės tik bendrai lokalizuotais, o kartais ir nelokalizuotiems (tik XIX a. pabaigos žodynėliai turėjo gan tikslią lokalizaciją). Antra, tikslesnės lokalizacijos bandymas užimtų daug laiko ir žymiai pavėlintų žodyno darbus. Henrika Peżowa (1979: 435) teisingai įvertino šią padėtį: „Karlovičius, 1876 m. koncepcijos maksimalistas, praktikoje atsiskleidė kaip realistas. Parengė tokį žodyną, kokį tik galėjo parengti“.

¹⁰ *Vertimas*: [...] nors žodyne randame šen bei ten kokį nors senesnį tarmės žodį, kurį autorius įtraukė į savo veikalą visai atsitiktinai ir be jokios sistemos, vis dėlto tai yra šių dienų lenkų tarmių žodynas.

7. LENKŲ TARMŲ ŽODYNO TURINYS IR TIKSLAI

Pats Karlovičius *Lenkų tarmių žodyne* nurodė esant daugiau kaip 50 000 žodžių (Koniusz 2001: 27). Straipsnio autorė suskaičiavo, kad pirmajame tome yra 7 688 straipsnius, įskaičiuojant 5 209 pilnus straipsnius (67,8 proc.) ir 2 479 straipsnius-nuorodas (32,2 proc.). Skaičiuojant vidutiniškai, apie 7 700 straipsnių tenka vienam tomui (kai kurie storesni). Galima apytiksliai apibrėžti Karlovičiaus LTŽ turinį pagal anksčiau pateiktus skaičiavimo principus – apie 46 000–50 000 žodyninių straipsnių kartu su straipsniais-nuorodomis). Iš esmės tai diferencinis žodynas, kadangi jame yra daugiausia leksikos, besiskiriančios nuo bendros lenkų leksikos, nors tai yra – ką kritikavo Nitčas – leksikos medžiaga, priklausanti „kasdieniam inteligentijos dialektui“. Sunku jį pavadinti išsamiu žodynu.

Be apeliatyvinės leksikos – remiantis tuometine leksikografijos tradicija pateikti pasirinktus asmenvardžius liaudies žodžių žodynėliuose – Karlovičius savo *Lenkų tarmių žodyne* pateikė pasirinktų įvairių asmenvardžių: antroponimų, daugiausia vardų (pvz.: *Daniło, Olek, Todora* ‘Teodora’, *Rozwaligóra* ‘vardas pasakoje’), pravardžių (pvz.: *Ruchala* ‘humoristinė pravardė’), pavardžių (pvz.: *Szumilas*), etninių pavadinimų (pvz.: *Rusak / Rusek* ‘rusas’, *Rusin, Rusnak* ‘ukrainietis’, *Szwab* ‘vokieitis’, *Szwed* ‘švedas’), geografinių pavadinimų, dažniausiai vietovardžių, ne tik didelių lenkų miestų (pvz.: *Dłutów, Garwolin, Gdańsk, Gdów, Rado, Rudawa, Rzeszów, Rzym, Sambor, Stradom*) ir kaimų pavadinimų (pvz.: *Daniec, Balice*), išvestinių būdvardžių (pvz.: *rzyszowski, dłutowski*) ir gyventojų pavadinimų (pvz.: *Gdańszczanin, Rudawianka*), kraštų pavadinimų (pvz.: *Ruś*), upių ir viršukalnių pavadinimų (pvz.: *Dniestr, Babia Góra*). Tokį pasirinkimą lėmė XIX a. medžiaga, kurią Karlovičius ėmė žodyno pagrindu. Karlovičiaus LTŽ surinktos leksikos chronologinės ribos neplačios, kadangi iš esmės apima XIX a. lenkų tarmių leksiką, nors pasitaisė ankstesnės, kartais net viduramžių laikų. Karlovičiaus žodyną galima laikyti sinchroniniu tarmių žodynu.

Pagal autoriaus sumanymą žodynas turėjo būti skirtas platesniam skaitytojų ratui, ne tik kalbininkams. Dėl to citatos rašytos pagal tuometinės ortografijos taisykles, o ne fonetinės transkripcijos principu. LTŽ paskirtį ir jo autoriaus sumanymą gerai atspindi viena iš pirmųjų Karlovičiaus veikalo recenzijų – Stanisłavo Dobrzyckio (Stanisław Dobrzycki), kuris 1904 m. taip rašė *Poradnik Językowy* puslapiuose:

Dzieło to pod względem naukowym należy do najlepszych rzeczy, które nauka polska w ostatnich czasach wydała; korzystać z niego będzie i badacz języka polskiego, czy się zajmie dyalektologią, czy historią języka, korzystać będzie psycholog tegoż języka, korzystać będzie

takže etnograf, socyolog itd. – a z biegiem czasu pokazywać się będzie, jak ten słownik stanie się wprost niezbędnym (Dobrzycki 1904: 52)¹¹.

Šiam tikslui skirta didelės apimties etnografinė informacija, neretai išsamus įvairių liaudies kultūros elementų aprašymas, tad žodynas patenka ne vien į kalbinių, bet ir į lingvistinių ir etnografinių žodynų ratą.

8. LENKŲ TARIŲ ŽODYNO MIKROSTRUKTŪRA

Žodyninio straipsnio struktūra tokia:

a) antraštinis žodis išskiriamas išretintu šriftu, dažniausiai tai vienas žodis, po jo eina fonetiniai variantai (pavyzdžiui, prie straipsnio *Adwent: Agwynt, Agwent, Jadwent, Jadwynt, Jadwint, Jadwient* ir pan.); bendrųjų lenkų žodžių paralelinės fonetinės formos (dažnai leksikalizuotos) retai iliustruojamos citatomis, plg., pavyzdžiui, straipsnį:

Cmentarz: »Centyrz« Goszcz. 132. »Polana, zwana Centyrz« Siem. 113. Rozpr. XVII, 21. »Cmentach« Aten. VI, 118. »Za cméntarzę« Hilf. 130. »Do cmätarza« ib. »Smentarz« Kuj. I, 164. Zb. XI, 121. »Cwentarz« Zb. I, 61. »Smyntárz« Rozpr. IX, 198. »Smentárz« ib. 199. »Smińtárz« Derd. 18. »Smintárz« Kętrz 58. »Swintárz« Pr.fil. IV, 257. »Cmén-tárz« Wisła VIII, 147. »Smętárz« Kaspr. 111. »Cyntyryz« Cer.

b) reikšmės apibrėžimas – dažniausiai sinoniminės ir aprašymo definicijos po ženkle =;

c) ilgesnė citata arba tik trumpas kontekstas, iliustruojantis žodžio vartojimą, nesant jokio konteksto – antraštinio žodžio arba jo fonetinio varianto lokalizacija;

d) citatos ir / arba žodžio lokalizacija, dažniausiai tai šaltinio sutrumpinimas, kartais papildomas žodžio geografija, jo dažnumo nurodymu, kartais etimologine informacija, pavyzdžiui, antraštiniuose žodžiuose:

Niewodniczy = starszy rybak, rybołów, oficjalista dworski, dozorujący połowami. Ust. z Litwy (wyraz tradycyjny, dzisiaj podobno nieużywany K.); Nogowac = biec, zmykać. Kuj. II, 273. Wisła IV, 843.;

Siurek = łotr (niem. Schurke): »A ja ciebie siurku (łotrze) nie chce« Kętrz. 54. [...]

¹¹ *Vertimas*: Šis veikalas moksliniu požiūriu yra geriausia, ką lenkų mokslas pastaruoju metu išleido; juo naudosis ir lenkų kalbos tyrėjas, kai užsiims dialektologija ar kalbos istorija, juo naudosis ir tos pačios kalbos psichologas, taip pat etnografas, sociologas ir pan. – laikui bėgant pasimatys, kaip šis žodynas tampa tiesiog būtinas.

e) po ženkle || pateikiamos netipinės morfolginės formos arba kitos polisemiinių vienetų reikšmės (Blerwa = »owca (wyraz zgrubiały); (liet. augmentatyvas«); || »Blerwa = twarz szeroka i niekrztałna – ‘platus ir nedailus veidas’«), arba frazeologiniai junginiai (pavyzdžiui, straipsnyje Ciepły: || »‘Ciepłe twoje słowo’ = jeze-li ktoś coś obiecuje, o kim wątpią, żeby dotrzymał – liet. jeigu kažkas kažką žada, dėl ko abejojama, ar ištesės žodį« Zb. I, 65), palyginimai (pavyzdžiui, || Błogi oset = »Carduus Mariae« Błogi straipsnyje), arba kitos pastabos;

f) galima nuoroda į kitą straipsnį.

Vienareikšmio žodžio straipsnio pavyzdys:

Bładusia = blada dziewczyna: »Wyganiaj woły, bladusiu!« Kuj. II, 143. »(Gęsi) pomąciły w stawie wodę mojej bladusi« Pozn. III, 64. Wisła VIII, 491. »Ponoś mię, bladusiu, pięknie osukała« Zb. IV, 154, n 229. Por. Bładunia.

Labiau išplėsto straipsnio – daugiareikšmio žodžio pavyzdys:

Żywnie: »Żywnie = żyw np. jako żywnie tego nie widziałem« Rozpr. VIII, 179. »Żywnie nie wiem, co staremu warzą?« Kuj. i, 270 i 271. »Tom sablom, uo żywnie zamyślis, syćko wybijes« Zb. VII, 18. || »Żywnie = jedynie, tylko do upodobania, podług życzenia« Świąt. »Zapuscały sie te wyrodki ... na wsyćkie jak jęno żywnie strony« Zb. VII, 45. || »żywnie = bardzo, wiele np. na ślub jechała, żywnie przez drogę płakała« (rzewnie) Fed. 414. »Żywnie płakała« Rog. n 131. Por. Rzewnie.

Karlovičius dažnai rinko antraštinius žodžius, buriančius ištisas žodžių šeimas arba kurią nors jų dalį, ypač kai kuriuos išvestinius žodžius: deminutyvus ar augmentatyvus, kartais morfolgiškai besiskiriančias formas, sąlygojamas regiono, pavyzdžiui, daiktavardžius, besiskiriančius gramatine gimine, plg., pavyzdžiui, žodžio Podwórze straipsnį, kuriame leksikografas surinko regionines formas, suskirstytas pagal giminę ir išvestinius iš jų deminutyvus, pvz.:

|| Podwórz [...] || Podwórek [...] || Podwóreczek [...] || Podwyrek [...] || Podwyreczko [...] || Podwórcze [...] || Podworyszek.

Redagavimo požiūriu nesilaikyta vienodų taisyklių, pavyzdžiui, išvestiniai žodžiai gali atsirasti po ženkle || (por. vyžej *Podwóreczek*, *Podwyreczko*, *Podworyszek*) arba straipsnio pradžioje, antroje vietoje po antraštinio žodžio, plg.: *Cierepa*, *Cierepka* = liche *naczyńko* (gliniane) – liet. ‘mažas indelis (molinis)’. Kartais straipsnio pradžioje yra dvi fonetinės arba morfolginės formos, sujungtos kaip paralelinės jungtuku *albo* ‘arba’, tačiau antraštinio žodžio straipsnio tęsinyje po ženkle || atsiranda kitos šio žodžio paralelinės formos, plg.:

Bulbowiny bļp. a. Bulbownik = »nac kartoflowa« O. || »Bulwicze a. Bulwiny bļp. = nac kartofli« Pr.fil. III, 367.

Tokios morfologiškai, semantiškai besiskiriančios formos, kartais išvestiniai žodžiai pateikti be ženkle ||, plg.:

Bzducha a. Bzdziucha = rodzaj grzyba, rośliny O. (...) »Pākacina a. Bździuch = czar-ne porzeczeki « Zb. VIII, 257. »Bzdziuszka = jendyka, jenducha, na Litwie aksamitka = tagetes patula« Lub. I, 68. »Bzdziuch = bedłka okrągława, napełniona pyłem « pr.fil. IV, 804. Toż Osip.

Be šių trūkumų, antraštinio žodžio straipsniai pakankamai suprantami, juose yra daug svarbios informacijos apie surinktą leksiką. Sunkoka nustatyti geografiją, nes reikia lyginti bibliografinius sutrumpinimus su sutrumpinimų sąrašu, Losiaus pateiktu paskutiniame žodyno tome. Tačiau bibliografinė informacija – tai buvo pabrėžiama aptariant žodyną (plg. Karaś 1961: 361) – iš esmės yra išsami.

Šaltinių citatas Karlovičius pateikdavo šiek tiek keisdamas jų rašybą ir suvienodindamas užrašymo būdą, kadangi norėjo išvengti „margumo, kuris būtų kliūtis skaitytojams“ (iš Karlovičiaus LŽT įvado). Jis pasirinko rašybą, atitinkančią literatūrinės, bendrinės kalbos ortografiją, numatomam plačiam žodyno skaitytojų ratui. Panaudojo tik keletą specifinių ženklų kitokiems nei visos Lenkijos garsai, ypač kirčiuotiems balsiams: *á, é*.

9. ATSILIEPIMAI APIE JANO KARLOVIČIAUS LENKŲ TARMŲ ŽODYNĄ

Karlovičiaus veikalas – kaip pabrėžė Elžbieta Konius – tapo „įvairių vertinimų objektu, nuo entuziastingų iki labai kritiškų“ (2001: 7). Iš pradžių, kaip žinoma, pasirodė labai teigiamos recenzijos: Aleksandro Briuknerio (Aleksander Brückner) (1901, 1902, 1904), Stanislovo Dobžyckio (Stanisław Dobrzycki) (1901, 1904), Vladislovo Neringo (Władysław Nehring) (1901, 1903), Adomo Antonio Krinskio (Adam Antoni Kryński) (1901, 1907), Jano Losiaus (Jan Łoś) (1904). Jose buvo pabrėžiama:

- a) novatoriškas Karlovičiaus veikalo pobūdis, jo pionieriško darbo didumas ir su tuo susiję sunkumai (Briukneris, Losius);
- b) medžiagos įvairovė ir dažnai sunkiai prieinamų šaltinių gausa (Briukneris, Losius, Dobžyckis), nors buvo suprantama, kad jie neišsamūs, kadangi ši medžiaga pagal Losiaus apibrėžimą, tai „tikra jūra, skirta išgerti“ (pagal: Perzowa 1979: 432);
- c) patogumas surasti ieškomą žodį dėl antraštinio žodžio bendrinės lenkų rašybos (Neringas);
- d) apibrėžimo paprastumas ir tikslumas (Neringas);
- e) įvairių to paties žodžio reikšmių apžvalga (Dobžyckis);

- f) retų gramatinių formų nurodymas (Neringas);
- g) įvairių žodžio formų, jo pavidalų ir teritorinių ribų apžvalga (Dobžyckis);
- h) daugybė citatų – „tikslios ir kruopščiai parinktos citatos“ ir galimybė jas pasitikrinti dėl nurodomos lokalizacijos (Dobžyckis);
- i) autoriaus trumpos pastabos ir nuorodos (Neringas);
- j) antraštinio žodžio straipsnio išplėtimas papročių, apeigų, drabužių aprašymu, etnografiniais ir folkloro elementais (Briukneris);
- k) žodyno tinkamumas įvairiems leksikos tyrinėjimams, kiek siauriau – onomastikos (Neringas) ir etimologijos tyrinėjimams (Dobžyckis);
- l) dialektologijos žinių plėtojimas ir jų skleidimas (Dobžyckis).

Losius, baigdamas Karlovičiaus veikalo recenziją, pabrėžė jo svarbą ne tik kalbotyrai, bet ir apskritai visuomenei:

Jak każda rzecz dobra, „Słownik gwar polskich” jest dziełem bardzo użytecznym nie tylko dla tych, którzy szczególnie język badają, ale dla kół bardzo szerokich, ze względu zaś na wykonanie, na obfitość zawartego w nim materiału, na ogrom włożonej w niego pracy, stanowi najpiękniejszy liść wawrzynowy w wieńcu zasług Jana Karłowicza, oraz jeden z kamieni węgielnych językoznawstwa polskiego (Łoś 1904: 180)¹².

Pirmosiose recenzijose retkarčiais atsirasdavo kritiškų nuomonių. Pavyzdžiui, Neringas atkreipė dėmesį į trūkstamus šaltinius, ne visada aiškius sutrumpinimus, informacijos apie kai kuriuos „mįslingus“, ypač svetimos kilmės, žodžius stoką (plg. Perzowa 1979: 432).

Pirmąją labai kritišką recenziją parašė ir paskelbė Nitčas, 1911 m. pasirodžius Karlovičiaus žodynui. Iki šiol ši recenzija turėjo įtakos kitų tyrėjų nuomonėms apie žodyną. Lenkų dialektologijos kūrėjas nagrinėjamam žodynui priekaištavo dėl rimtų klaidų – „medžiagos patikimumo“ bei „mokslinio apdoravimo“. Kaip vieną iš pagrindinių Karlovičiaus žodyno netobulumo priežasčių Nitčas nurodė faktą, kad veikalas parengtas per anksti, neatsižvelgiant nei į erdvės, nei į laiko ribas, nei savo forma į metodologinį lūžį, įvykusį lenkų dialektologijoje XX a. pradžioje. Betgi baigdamas teksto fragmentų išrašus 1896 m. leksikografas iš esmės rėmėsi tik ikimoksline dialektologija. Nitčas tarp klaidų ir trūkumų, lemiančių negatyvų Karlovičiaus žodyno vertinimą, išvardija šiuos:

- a) neaiškius žodžių parinkimo pagrindas (pavyzdžiui, atsižvelgiama į dirbtinius žodžius, individualius naujadarus, „įtartino lenkiškumo“ žodžius, ypač įvairius

¹² *Vertimas*: Kaip kiekvienas geras dalykas, taip ir *Lenkų tarmių žodynas* – labai naudingas veikalas ne tik tiems, kurie nuodugniai tyrinėja kalbą, bet ir plačiam ratui, o atsižvelgiant į jame esančios medžiagos apdorojimą ir gausą, į jį įdėtą didžiulį darbą, tai gražiausias lauro lapas Jano Karlovičiaus nuopelnų vainike bei vienas iš lenkų kalbotyros kertinių akmenų.

- skolinius iš Rusios, dažnai vartojamus Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės ir Ukrainos rašytojų siekiant suteikti savo tekstams vietinio kolorito, į leksiką, priklausančią „kasdieniam inteligentijos dialektui“; asmenvardžius ir pan.);
- b) medžiagos nevienodumas geografiniu požiūriu (dominuoja rytų tarmės, pernelyg daug pakraščių tarmių, ne iš Lenkijos etninių teritorijų, menkai pristatomos vakarų tarmės, ypač Didžiosios Lenkijos, Silezijos);
- c) išsamaus šaltinių sąrašo ir jų kalbinės vertės charakteristikos stoka (nurodymas į darbus arba profesionalius tarmių tekstus, vertingus tiek prasmės, tiek fonetikos požiūriu, neprofesionalių rinkinius, tačiau patikimus, Oskaro Kolbergo pobūdžio veikalus, literatūros, mokslo kūrinius, populiariusius etnografijos darbus), lemianti, kad parinkta leksikos medžiaga yra sunkiai apibrėžiamos vertės (kartais neaiškios ar abejotinos);
- d) nepakankama šių šaltinių kokybė (pavyzdžiui, abejotina medžiagos, išrinktos iš dainų, humoristinių eilėraščių ir padavimų, ypač iš ankstesnės Žečpospolitos rytų teritorijos, kokybė);
- e) spragos ir nenuoseklumas lokalizuojant medžiagą, įvairūs to paties kūrinio citavimo būdai, citatų netikslumas;
- f) daugelyje vietų klaidingas ir neišsamus tarmių morfologijos pateikimas, neleidžiantis susidaryti nuomonės apie šių formų teritorinį paplitimą ir laisva bei neišsami sintaksės medžiaga;
- g) žodyno struktūros (sistemos) paaiškinimo, nuorodų stoka;
- h) ortografijos chaosas, nuoseklumo stoka vartojant supaprastintą citatų rašybą, įrašo netikslumas, nesiorientavimas „apie įrašų mokslinę vertę ir geresnių iš jų ignoravimas, pirmenybės teikimas prastesniems“, šios rašybos paaiškinimų trūkumas („taisyklės, įvairiose žodyno vietose vartojamos skirtingai, visai laisvai ir nerūpestingai“; p. 210);
- i) per daug antraštinių (nuorodinių) žodžių, antraštinių žodžių netikros formos, atsirandančios dėl „beatodairiško ir kritinio elgesio su šaltiniais“, „fonetikos taisyklių nepaisymas“; p. 215);
- j) neaiški sistema ir viename antraštinio žodžio straipsnyje, ir visame veikale;
- k) reikšmių išdėstymo sistemos neaptarimas, poliseminių žodžių reikšmių nesutvarkymas.

Išvadosė Nitčas rašė:

Inna rzecz, że podjął pracę nad siłą jednego człowieka, że już przy zbieraniu materiału nie zdołał osiągnąć pełności, a tym mniej poddać go niezbędnej krytyce, że w ogóle całe wykonanie pod każdym względem chroma. Tę stronę musiałem wyraźnie zaznaczyć, tym silniej, im liczniejsze są bezkrytyczne uniesienia nad Słownikiem, abyśmy jasno zdali sobie sprawę, że w ten sposób dalej pracować nie można, że nawet przed piętnastu laty był on niewystar-

*czający, a wprost anachronizmem byłby dzisiaj (...). Bo właśnie zupełny brak metody, wprost pogarda dla jakiegokolwiek dokładnego i jednolitego systemu spowodowały ten bezmiar niedokładności słownika, nie pozwalający mu nigdy zaufać bez zaglądania do źródeł. (...) całe przedsięwzięcie było stanowczo przedwczesne. Pod wielu względami tak jest i istotnie, bez szczegółowych prac systematycznych (...) nie można myśleć o jakiejś „budowie kodeksu gwar”, nie tylko „wspaniałej”, ale nawet skromnej. Dlatego omawiane dzieło nie jest jeszcze pod tę „budowę” „podwaliną”. A jednak dobrze, że jest, dobrze, że mamy chociaż taki indeks, wykazujący równocześnie różnorodne w tym zakresie braki i konieczność innego rodzaju – w wieku XX – pracy, jeśli w ogóle mamy mieć kiedyś „Thesaurus” gwar polskich*¹³.

Recenzentas pripažino veikalą esant per daug ankstyvą, tačiau, nepaisant fakto, kad antrąjį visų tarmių mokslinį žodyną pabaigti numatoma (esamu darbų tempu) netgi po 40 metų (Popowska-Taborska 2006: 42), reikia džiaugtis, kad žodynas, nors ir neišbaigtas, tačiau pasirodė visas. Šiame kontekste nuomonė akivaizdžiai netenka savo vertės.

Laikui bėgant nuomonės apie *Lenkų tarmių žodyną* buvo švelninamos, į dienos šviesą iškeliant veikalo privalumus ir vertinant juos atitikimo tuometinei XIX ir XX amžiaus leksikografijai požiūriu.

Vėlesnės nuomonės, išsakytos iš ilgesnio laikotarpio perspektyvos, parodė, kad Karlovičiaus žodynas yra mokslinis veikalas, parengtas pagal tuometinį XIX a. leksikografijos meną, besiremiantis tuometinėmis dialektologijos žiniomis. Dabartinais laikais – po daugelio metų nuo didelės žodyno kritikos, išsakytos Nitčo – išsakomos nuomonės parodo nagrinėjamo veikalo reikšmę.

Ypač reikšmingas buvo Mečislovo Karasio (Mieczysław Karas) pasisakymas, nors ir konstatuojantis, kad Karlovičiaus žodynas neteikia naujų metodologinių sprendimų, tačiau pabrėžia, kad jis tinkamai atspindi XIX ir XX amžių sandūros tyrimo pagrindus ir labai išryškina jo reikšmę:

Bez wątpienia znaczenie Słownika gwar polskich jest ogromne i mimo wielu, niejednokrotnie podnoszonych, niedostatków stanowi on w rozwoju polskiej leksykografii gwarowej

¹³ *Vertimas*: Kitas dalykas, kad [Karlovičius] ėmėsi darbo, viršijančio vieno žmogaus jėgas, netgi rinkdamas medžiagą nesugebėjo pasiekti išbaigtumo, tuo labiau pateikti jį kritikams, todėl visas parengimas bet kokių požiūriu nevykęs. Šią pusę turėjau aiškiai pabrėžti, nekritinių žodyno nuomonių gausa turi padėti mums aiškiai suvokti, jog tokiu būdu toliau dirbti negalima, akivaizdu, kad net prieš penkiolika metų žodynas buvo neišsamus, šiandien jis tiesiog būtų anachronizmas [...]. Metodiškumo trūkumas, netgi tikslesnės ar vientisos sistemos ignoravimas lėmė netikslų žodyną, neleidžiantį niekada juo pasitikėti nesinaudojant šaltiniais. [...] visas sumanymas buvo pernelyg ankstyvas. Įvairiais aspektais tai svarbu, be išsamesnių sisteminių darbų [...] negalima galvoti apie kokią nors „tarmių kodekso struktūrą“, netgi labai kuklią. Todėl nagrinėjamas veikalas nėra „šios struktūros“ „pamatas“. Tačiau gerai, kad [jis] yra, gerai, kad turime nors tokią rodyklę, kartu nurodančią į įvairius šios srities trūkumus ir XX amžiaus siekiamybę – lenkų tarmių Thesaurus.

moment niesłychanej wagi. [...] już w czasie druku dzieła Karłowicza zdawano sobie sprawę, że słownik jego jest tylko ważnym etapem w rozwoju badań gwarowych, zamykającym jedyne dorobek leksykograficzny XIX w. (Karaś 1961: 363)¹⁴.

Panašų vertinimą 1979 m. suformulavo Henrika Pežowa, atkreipusi dėmesį į Karlovičiaus, pradininko, vaidmenį mokslinėje kalbotyroje, į jo mokslinę tarmių leksikos parengimo koncepciją, taip pat į tuomet buvusias galimybes rengti toki žodyną (Perzowa 1979: 434–435).

10. ŠIUOLAIKINIAI JANO KARLOVIČIAUS LENKŲ TarmiŲ ŽODYNO TYRIMAI

Šiuolaikiniai Karlovičiaus *Lenkų tarmių žodyno* tyrimai parodo iki šiol nutylėtus jo privalumus, neneigiant akivaizdžių trūkumų ir aptariant jų priežastis. Elžbieta Konius, ištyrusi istorinės Lietuvos leksiką Karlovičiaus *Lenkų tarmių žodyne*, pabrėžė, kad šio veikalų objektyvus įvertinimas turi būti atliktas epochos, kurioje jis atsirado, požiūriu. Jeigu Karlovičius būtų sumanęs pakeisti anksčiau apgalvotą ir jau realizuojamą veikalų koncepciją, atrinkti ir papildyti šaltinių medžiagą, žodynas niekada nebūtų buvęs parašytas. Karlovičiaus „kolekcija“ – dėl tam tikrų trūkumų, geografijos atžvilgiu – šiuolaikinių vartotojų vertinama kaip naudinga, o ne kaip „anachroninė žodžių rodyklė“ (Koniusz 2001: 78–79).

Panašiai Joana Okoniowa (Joanna Okoniowa), naujojo Valstybinės mokslų akademijos *Lenkų tarmių žodyno* vyriausioji redaktorė, teigiamai vertina Karlovičiaus veikalą nurodydama faktą, kad „mokslininkų kartos sėmėsi ir iki šiol semiasi iš jo ne tik turtingos medžiagos, bet ir įkvėpimo bei interpretacijos idėjų“. Kalbėdama apie kritišką Nitčo recenziją ji pabrėžė, jog lenkų mokslinės dialektologijos kūrėjo autoritetas buvo toks didelis, kad „įžeidžiantis, o daugelyje vietų negatyvus vertinimas ilgam „prilipo“ prie Karlovičiaus žodyno“. Tik pastaruoju metu iš naujo pastebimas susidomėjimas *Lenkų tarmių žodynu* kaip neįvertintu kalbotyros tyrinėjimų šaltiniu (Okoniowa 2003: 249).

Pirmiau pateikti Karlovičiaus *Lenkų tarmių žodyno* vertinimai parodo, kaip atodaira į epochą, kurioje jis atsirado, ilgesnė laiko perspektyva ir patirtis, susijusi su naujo lenkų tarmių žodyno darbais pagal Nitčo koncepciją, vėliau pakeistą Mečislovo Karasio, Valstybinės mokslų akademijos LTŽ vyriausiojo redaktoriaus ir jo

¹⁴ *Vertimas*: Be abejonės, *Lenkų tarmių žodyno* reikšmė yra didžiulė ir nepaisant gausių, dažnai pabrėžiamų trūkumų, jis augančiai lenkų tarmių leksikografijai yra labai svarbus. [...] spausdinant Karlovičiaus veikalą suvokta, kad jo žodynas yra svarbus etapas besiplėtojant tarmių tyrimams, užbaigiantis tik XIX a. leksikografijos laimėjimus.

pasekėjų, turėjo įtakos nuomonei apie šį veikalą. Parodo, kokia iš esmės buvo ne-teisinga ir įžeidžianti Nitčo recenzija, nepaisant esminių jo pastabų ir mokslinių išvadų, pristatomų jau naujos epochos požiūriu moksle ir naujoje tarmių žodyno koncepcijoje, pagrįstumo. Recenzijos autorius, vertindamas žodyną, nepakankamai dėmesio skyrė esminiams veiksniams, tokiems kaip tuometinė leksikografijos prak-tika, tuometinė lenkų liaudies tarmių tyrinėjimų, dialektologijos būklė, praktiškas požiūris kaip galima greičiau pabaigti žodyną, pernelyg didelė medžiagos apimtis, kad ją galėtų redaguoti vienas žmogus, ir pan. Šiandien žodynas ir jo autorius pelnytai įvertinami pabrėžiant, kad Karlovičiaus žodynas iki šiol yra svarbus, neį-kainojamas pagalbininkas tiriant tarmių leksiką, patikrinus yra naujojo Valstybinės mokslų akademijos *Lenkų tarmių žodyno* šaltinis. Karlovičius jame pagrįstai matė „pamatus nuostabiai mūsų tarmių kodekso struktūrai“:

* * *

Baigiant verta prisiminti itin tiksliai ir taikliai suformuluotą Stefano Žeromskio (Stefan Żeromski) nuomonę apie Karlovičiaus nuopelną lenkų dialektologijos rai-dai, išreikštą kūrinyje *Snobizm i postęp*:

Nadzwyczajne zasługi dla gwaroznawstwa położył Jan Karłowicz. Nie tylko doprowadził do wydania „Słownika gwar polskich“; lecz umiał znaleźć i zachęcić cały szereg pracowników, którzy, dzięki jego inicjatywie i kierownictwu, poczęli gromadzić materiały i spisywać słowniki miejscowe. Za czasów Jana Karłowicza istniał formalny ruch umysłowy, widać było „prąd“, dążący w kierunku ludoznawstwa i gromadzenia gwar ludowych (pagal: Karaś 2011: 92–93)¹⁵.

LITERATŪRA

Brückner Aleksander 1904: *Prace słownikowe. – Życie i prace Jana Karłowicza (1836–1903)*. Książka zbiorowa wydana staraniem i nakładem redakcji „Wisły”. Warsza-wa, 165–176.

Bystroń Jan 1926: *Wstęp do ludoznawstwa polskiego*. Lwów.

Cygan Stanisław 2009: Mniej znane „dawne” quasi-kwestionariusze do badań dialek-tów polskich. – *Poradnik Językowy* 9, 59–75.

¹⁵ *Vertimas*: Ypatingus nuopelnus dialektologijai pelnė Janas Karlovičius. Jis ne tik išleido *Lenkų tarmių žodyną*, bet ir sugebėjo surasti ir paskatinti daugelį darbuotojų, kurie jo iniciatyva ir jam vadovaujant pradėjo kaupti medžiagą ir sudarinėti vietinius žodynus. Jano Karlovičiaus laikais vyko akivaizdus protų judėjimas, buvo matoma etnografijos ir liaudies tarmių kaupimo „srovė“ (pagal: Karaś 2011: 92–93).

Dobrzycki Stanisław 1904: Zdobywcy językoznawstwa polskiego. – *Poradnik Językowy*, 50–52.

F1135-10-: Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Jano Karlovičiaus fondas.

Karaś Halina 2010: Polskie słowniki gwarowe – dzieje, typologia, metody opracowania. – *Poradnik Językowy* 4, 72–104.

Karaś Halina 2011: *Polska leksykografia gwarowa*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.

Karaś Halina 2012: O potrzebie badań nad życiem naukowym przełomu XIX i XX wieku. Jan Karłowicz jako animator ówczesnego „ruchu umysłowego”. – *Poradnik Językowy* 5 (atiduoštas spaudai).

Karaś Mieczysław 1961: Z historii badań nad słownictwem gwarowym. – *Język Polski* 41(3), 161–180; 41(5), 355–369.

Karłowicz Jan 1878: Przyczyńki do projektu wielkiego słownika. – *Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności IV/1876*, s. XIV–XCIV.

Karłowicz Jan 1871: *Poradnik dla zbierających rzeczy ludowe*, napisał dr. Jan Karłowicz, Warszawa.

Kaupuz Anna, Smułkowa Elżbieta 1984: Nieznane prace Jana Karłowicza o języku polskim na Wileńszczyźnie. – *Studia nad polszczyzną kresową* 3, red. J. Rieger, W. Werenicz, Wrocław-Warszawa, 82–90.

Koniusz Elżbieta 1996: Polszczyzna wileńska w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza. – *Wilno i Kresy północno-wschodnie* 3, *Polszczyzna kresowa*, red. E. Feliksiak i B. Nowowiejski, Białystok, 125–141.

Koniusz Elżbieta 2001: *Polszczyzna z historycznej Litwy w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza*. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.

Koniusz Elżbieta 2005: Jan Karłowicz jako językoznawca, etnograf i folklorysta – w setną rocznicę śmierci (1836–1903). – *Studia Filologiczne Akademii Świętokrzyskiej* 18, Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, 7–17.

Koniusz Elżbieta 2005a: Dziedzictwo kulturowe Wielkiego Księstwa Litewskiego w pracach leksykograficznych Jana Karłowicza. – *Kultura i języki Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. Maria Teresa Lizisowa. Kraków: Collegium Columbinum, 145–159.

Koniusz Elżbieta 2008: Wyrazy ekspresywne z historycznej Litwy w „Słowniku gwar polskich” Jana Karłowicza. – *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica* 4, red. M. Karamańska, E. Młynarczyk, E. Stachurski. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 179–186.

Kryński Adam Antoni 1904: Jan Karłowicz jako językoznawca. – *Życie i prace Jana Karłowicza (1836–1903)*. Książka zbiorowa wydana staraniem i nakładem redakcji „Wisły”, Warszawa, 120–164.

- Leszczyński Zenon 1998: O dziewiętnastowiecznych początkach dialektologii polskiej. – *Teoretyczne, badawcze i dydaktyczne założenia dialektologii*, red. S. Gala. Łódź, 69–75.
- Łoś Jan 1904: Znaczenie „Słownika gwar polskich”. – *Życie i prace Jana Karłowicza (1836–1903)*. Książka zbiorowa wydana staraniem i nakładem redakcji „Wisły”, Warszawa, 176–180.
- Nehring Władysław 1901: Jan Karłowicz, „Słownik gwar polskich“. Tom pierwszy A do E. 1900, str. 455, 8-e. – *Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie* 1(1), 161–164.
- Nitsch Kazimierz 1911: Recenzja „Słownika gwar polskich“ J. Karłowicza. – *Wybór pism polonistycznych* 4. *Pisma dialektologiczne*. Wrocław-Kraków, 1958, 195–225.
- Nowowiejski Bogusław, red., 2009: *Dziewiętnastowieczne słowniczki gwarowe z Polski północno-wschodniej*. Białystok.
- Okoniowa Joanna 2003: Jan Karłowicz. W setną rocznicę śmierci. – *Język Polski* 83(4–5), 246–250.
- Okoniowa Joanna 2006: Stan obecny perspektywy ogólnopolskiego słownika gwarowego. – *Studia Dialektologiczne* 3, red. J. Okoniowa. Kraków, 11–19.
- Okoniowa Joanna 2012: *Słownik gwar polskich* Jana Karłowicza. Dziedzictwo. Inspiracje. Wyzwania. – *Prace Filologiczne* (atiduotas spaudai).
- Perzowa Henryka 1979: Jan Karłowicz jako dialektolog. – *Poradnik Językowy* 9, 426–436.
- Popowska-Taborska Hanna 2006: Obecny stan prac nad „Słownikiem gwar polskich“. – *Studia Dialektologiczne* 3, red. J. Okoniowa. Kraków, 21–22.
- Rutkowska Krystyna 2012: Zasługi Jana Karłowicza dla języka i folkloru litewskiego. – *Poradnik Językowy* (atiduotas spaudai).
- Sawaniewska-Mochowa Zofia 2003: Polscy miłośnicy języka i folkloru litewskiego w XIX wieku. – *Acta Baltico-Slavica* 27, 73–95.
- Sawaniewska-Mochowa Zofia 1990: *Poradnik Jana Karłowicza jako źródło poznania potocznej polszczyzny północnokresowej. Słownictwo*. Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Urbańczyk Stanisław 1993: *Dwieście lat polskiego językoznawstwa (1751–1950)*, Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Woźniak Kazimierz 2000: Stan polskiej leksykografii gwarowej pod koniec XX wieku. – *Słowiańskie słowniki gwarowe*, red. Hanna Popowska-Taborska. Warszawa, 17–51.
- ŻiPK 1904: *Życie i prace Jana Karłowicza (1836–1903)*. Książka zbiorowa wydana nakładem i staraniem „Wisły”, Warszawa.

Jan Karłowicz's contribution to dialectology.
Słownik gwar polskich [Dictionary of Polish
Dialects] as a breakthrough project

SUMMARY

The paper discusses the contribution of Jan Karłowicz (1836–1903) to the development of Polish dialectology, and presents the “Dictionary of Polish Dialects” as a major breakthrough in the Polish dialectal lexicography. Jan Karłowicz, who has been long fiercely, though unjustly, criticized as a linguist (lexicographer and dialectologist), is currently re-discovered and esteemed as an organizer of scientific life. Karłowicz's contribution to the research on dialects is much more serious than what it has hitherto been considered, and it involves an aspect of his work that has been scarcely emphasized and appreciated; namely, ethnographical and dialectological field studies that he initiated and organized.

His organizational work is attested in the prolific correspondence preserved e.g. in the Lithuanian State Historical Archives. It exemplifies Karłowicz's co-operation with both professional scientists and laymen (enthusiasts of folklore, dialects and of broadly understood folk culture) as far as collecting ‘folk objects’ is concerned. The majority of his co-operators worked for the ethnographical journal “Wisła” that was edited by Karłowicz, and wrote articles devoted to folk culture, as well as compiled dialectal dictionaries of particular villages or small regions. Thus, the Vilnius archives mirror vividly Karłowicz's work as an organizer and collector of information on both Polish and – what is important – Lithuanian dialects. His contribution to the Lithuanian studies and Lithuanian dialectology has hitherto been little acknowledged, nonetheless currently this aspect of his work is much more often pointed to.

Undoubtedly, Karłowicz's major dialectological work is *Słownik gwar polskich* (1900–1911) [Dictionary of Polish Dialects] which has begun a new era in the history of the Polish dialectal lexicography. Though it still draws on previously published dictionaries, it can be described as a breakthrough project that marks the ending of the second period of the Polish dialectal lexicography and opens a new one. This conclusion is based on two features of Karłowicz's dictionary. Firstly, as compared to previously compiled dictionaries, its content and source data are immense. Secondly, it's the first complete Slavonic dictionary (and actually the only one) covering all the dialects (except for the emigrant ones), although with a variable degree of precision. While many shortcomings of the dictionary have been pointed to from the day of its publication, it remains a valuable source of information on dialectal vocabulary. The paper discusses mainly the content of the dictionary, its sources, concept, methodology applied, as well as various opinions on the dictionary.

Įteikta 2012 m. rugsėjo 26 d.

HALINA KARAŚ

Varšuvos universitetas, Lenkų kalbos institutas

Krakowskie Przedmieście g. 26/28, 00-927 Warszawa, Polska

h.a.karas@uw.edu.pl

ALDONAS PUPKIS
Lietuvių kalbos institutas

Mokslinių tyrimų kryptys: lietuvių kalbos fonetika, kalbos kultūros teorija ir praktika, dialektologija, lietuvių kalbotyros istorija.

PRANAS SKARDŽIUS IR DIDYSIS *LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNAS*¹

Pranas Skardžius and the grand
Dictionary of the lithuanian language

ANOTACIJA

Straipsnyje nagrinėjami žymaus lietuvių kalbininko Prano Skardžiaus santykiai su 1930 m. pabaigoje pradėtu rengti didžiuoju *Lietuvių kalbos žodynu* ir jo redaktoriumi Juozu Balčikoniu. Naujai interpretuojamos žodyno redaktoriaus paskyrimo aplinkybės, parodomas vėlesnis Skardžiaus noras ir pastangos tobulinti žodyną, reikalavimai priimti jo proteguojamą rašybą ir susiklosčius palankioms sąlygoms pačiam perimti žodyno redaktoriaus vietą. Straipsnyje teigiama, kad žymių kalbininkų diskusijos pamažu virto ambicijų karu dėl smulkių rašybos klausimų. Daroma išvada, kad specialiai žodyno rengimui gerinti 1942 m. sukurta Mokslinė pagalbinė komisija, nors priėmė ir gerų pasiūlymų, bet patvirtino pagrindines Balčikonio nuostatas dėl žodyno tipo ir kitų kertinių žodyno rengimo principų. Balčikonio atkaklumas ir istorinės aplinkybės lėmė, kad žodyno I ir II tomai buvo suredaguoti pagal Balčikonio susidarytus principus ir išleisti tuo metu vartota rašyba.

ANNOTATION

The article addresses the relations of the well-known Lithuanian linguist Pranas Skardžius with the grand *Dictionary of the Lithuanian Language*, the compilation of which began at the end of 1930, and its editor Juozas Balčikonis. It provides a new interpretation of the circumstances of appointment of the dictionary editor and shows the later Skardžius' wish and attempts

¹ Straipsnis parengtas pagal Lietuvos mokslo tarybos finansuojamą projektą *Juozas Balčikonis leksikografas* (Nr. LTI-5-14).

ESMINIAI ŽODŽIAI: lietuvių kalbotyros istorija, leksikografija, *Lietuvių kalbos žodynas*, žodyno kartoteka, rašyba.

KEYWORDS: history of Lithuanian linguistics, lexicography, *Dictionary of the Lithuanian Language*, card index of the dictionary, spelling.

to improve the dictionary, his requests to approve the spelling promoted by him and to take over the office of the dictionary editor when the circumstances are right. The article asserts that the discussions of the famous linguists gradually evolved into the war of ambitions on minor spelling issues. It is concluded that even though the Scientific Auxiliary Commission set up in 1942 for the improvement of the compilation of the dictionary exclusively adopted some good proposals, it nevertheless approved the principal Balčikonis' positions on the type of the dictionary and other fundamental principles of the compilation of the dictionary. Balčikonis' persistence and historical circumstances determined that volume I and volume II of the dictionary were edited under the principles established by Balčikonis and published in the spelling used at that time.

DIDŽIOJO ŽODYNO REDAKTORIAUS SKYRIMAS

Kalbėti ir rašyti apie žymaus XX a. lietuvių kalbininko prof. Prano Skardžiaus santykį su didžiuoju *Lietuvių kalbos žodynu* tikslinga todėl, kad ligi šiol nėra paskelbta jokių analitinių darbų šiuo klausimu, o problema iš tiesų yra buvusi sudėtinga ir komplikuota. Spauldoje vykusios Skardžiaus diskusijos su didžiojo žodyno redaktoriumi Juozu Balčikoniu (Skardžius 1997: 227–230; 1999: 665–666, 666–667; Balčikonis 1978: 172–175) mintys, fragmentiška informacija apie 1942 m. sudarytos Mokslinės pagalbinės [žodyno] komisijos veiklą (žr., pavyzdžiui, Dėk žodį prie žodžio 2006: 198–199, 380 ir kt.), vėlesnės diskusijos rašybos klausimais teiginiai (žr., pavyzdžiui, Balčikonis 1978: 183–187, 187–188; Raila 1943; Salys 1944 ir kt.) yra išblaškyti ir nesusintetinti, jie neleidžia susidaryti aiškesnio vaizdo apie tuo metu, tai yra rengiant didžiojo žodyno I tomą, vykusius nesutarimus tarp dviejų žymių kalbininkų – Balčikonio ir Skardžiaus, ir gerai suprasti tų nesutarimų ištakas, priežastis ir esmę. Šiame straipsnyje pirmą kartą, remiantis nuoseklia minėtų diskusijų analize, literatūroje paskelbtais kitų autorių teiginiais, amžininkų atsiminimais ir ypač naujai surastais archyviniais dokumentais, mėginama susintetinti turimą medžiagą ir pateikti naują to laikotarpio *Lietuvių kalbos žodyno* rengimo istorijos interpretaciją.

Kaip žinoma, po Kazimiero Būgos mirties *Lietuvių kalbos žodyno* rengimas keletus metus buvo visai sustojęs. Tai nereiškia, kad apie Būgos žodyno palikimą išvis nebuvo galvojama. 1925 m. paskutinis Būgos pagalbininkas, žodyno sekretorius studentas Antanas Salys atliko Būgos archyvo apskaitą ir jos rezultatus paskelbė mokslo darbų rinkinyje *Tauta ir žodis* (Salys 1985: 136–154). Dėl kritikos spauldoje, kad žodyno reikalai nejudą į priekį, įsikišo Lietuvos universiteto Humanitarinių mokslų fakultetas. 1926 m. rugsėjo 14 d. fakulteto tarybos posėdyje buvo svarstyti ir *Lietuvių kalbos žodyno* reikalai. Fakulteto dekanas Vinco Krėvės-Mickevičiaus pranešimu, žodyno reikalais Švietimo ministerija pavedė rūpintis

fakultetui, tad dekanų pasiūlymu taryba sudarė tam tikrą komisiją: pirmininkas Jonas Jablonskis, nariai Balčikonis, Antanas Smetona, Alfredas Senas (Senn) ir Krėvė-Mickevičius. Pirmininkui nutarta mokėti po 800 litų atlyginimą per mėnesį (CVA F. 4, ap. 817, lp. 7). Vėliau dar buvo skirta pinigų baldams įsigyti.

Būgos žodyno palikimą komisija pavedė apžiūrėti Balčikoniu. 1926 m. spalio 2 d. komisijai jis pateikė apžiūros ataskaitą. Jos pabaigoje rašoma, kad „skrynios, kuriose guli žodynas [t. y. žodyno kartotekos. – A. P.], labai menkos, padarytos iš nelygių lentų, be gero užvožimo, visur apdulkėję. Komisija mano, kad reikėtų žodyną, kol jam atsiras redaktorius, teip padėti, kad jis nedulkėtų, neprašūtų ir nesugestų“ (Balčikonis 1978: 47). Prie pranešimo yra priedas, kad spalio 13 d. komisija nusprendusi pradėti darbą. „Tam darbui samdomas žmogus, kuris turėtų dirbti Komisijos nurodymais ir prižiūrimas. Toks žmogus tuo tarpu nužiūrėtas p. Kepalas². Dekanui pavesta tartis su juo ir su Švietimo ministerija dėl darbo sąlygų“ (ten pat).

Ar buvo pasamdytas dirbti Kazys Kepalas, kiek kokio darbo minėta komisija nuveikė, tuo tarpu nepavyko sužinoti. O iš Balčikonio pranešimo itin svarbus lieka paminėtas faktas, kad tuo metu neturėta jokio kandidato į žodyno redaktorius, taigi ir Balčikonio kandidatūros nebuvo komisijos akiratyje.

Vis dėlto po ketverių metų žodyno redaktoriumi Balčikonis buvo paskirtas. Iki šiol literatūroje buvo rašoma, kad Balčikonis buvęs vienintelis kandidatas užimti žodyno redaktoriaus pareigoms. Antai Vytautas Vitkauskas atsargiai teigė: „Kito žmogaus, galėjusio rengti didįjį lietuvių kalbos žodyną, turbūt ir nebuvo“ (Vitkauskas 1986: 186). Kitame šaltinyje (Pupkis 2010: 150) nurodoma, kad Lietuvių kalbos ir literatūros institute XX a. 8-ame dešimtmetyje svarstant Balčikonio *Rinktinių raštų* leidimą Kazio Ulvydo buvo pasakyta, kad į *Lietuvių kalbos žodyno* redaktoriaus vietą nebuvo jokios konkurencijos, o kiti žinomesni kalbininkai tos vietos kratėsi³. Iš tikrųjų, kaip rodo nauji archyviniai dokumentai, šie teiginiai turėtų būti iš esmės peržiūrėti.

Kad minėti teiginiai nebuvo pagrįsti savaesniais faktais, rodytų ir tai, kad Ulvydas anuo metu tebuvo Jėzuitų gimnazijos moksleivis, studijuoti universitete pradėjo tik 1930 m., ir jam tie dalykai vargu ar buvo žinomi tiesiogiai iš tuose reika-

² Kazys Kepalas (g. 1891 m. Kamajų vlsč.), filologas, Jurgio Šlapelio sesers sūnus, Šlapelių leistas į mokslus. Baigė Vilniaus II gimnaziją, studijavo filologiją Peterburgo universitete. Po karo dirbo Terminologijos komisijoje, 1926 m. baigė Lietuvos universitetą (klasikinių kalbų ir lituanistikos studijas). Dirbo įvairiose mokyklose senųjų kalbų mokytoju, 1926–1932 m. universitete dėstė klasikinės kalbas ir lietuvių kalbą (ne specialistams). Į lietuvių kalbą išvertė lotynų autorių kūrinių chrestomatiją, pasiskelbė straipsnių terminologijos klausimais. Baigiantis II pasauliniam karui pasitraukė į Vakarų.

³ Tą teiginį patvirtina ir vėlesnės Kazio Ulvydo mintys: „Ir nežinia kiek dar jo [Kazimiero Būgos] pradėtas darbas būtų stovėjęs nepajudintas, jei ne J. Balčikonio pastangos jį tęsti, iš viso, jei tuo metu nebūtų buvęs tokio žmogaus kaip J. Balčikonis. [...] jis įrodinėjo, kad lietuvių tautai gyvai reikia žodyno, kad būtina tęsti toliau K. Būgos pradėtą darbą“ (Ulvydas 1987: 5).

luose dalyvaujančių žmonių lūpų. Vitkausko spėjimas irgi nebuvo pagrįstas kokiais konkrečiais faktais.

Pro abiejų informantų – Ulvydo ir Vitkausko – akis bus praspūdęs ir tas faktas, kad tuometinėje spaudoje buvo ir aiškių abejonių dėl Balčikonio skyrimo žodyno redaktoriumi. Šiuo atžvilgiu gana informatyvus Ant[ano] Valio vardu pasirašytas straipsnis (Valys 1930), įdėtas į 1930 m. *Lietuvos žinių* dienraštį lapkričio 27 d., tai yra prieš pat oficialiai gruodžio 1 d. paskiriant žodyno redaktoriumi Balčikonį. Jame rašoma, esą tekę girdėti, kad žodyno darbas esantis pavestas p. doc. B. (be abejo, turimas galvoje Balčikonis). Atnaujinamu žodyno darbu esą reikėtų tik džiaugtis, bet neatrodą, kad į jį būtų įtrauktos visos geriausios mūsų kalbininkų jėgos. Ponas B. esantis geras stilistas, bet, autoriaus nuomone, žodyno darbui toliau vargti to dar nepakanka. Istoriniam ir lingvistiniam lyginamajam darbui tokių žmonių kaip Būga mes neturime, tad reikėtų įtraukti jaunąsias kalbininkų jėgas, universiteto profesorius. „O žodyno atidavimas p. B. žiniai yra vyriausias tiek juridinės, tiek moralinės teisės pripažinimas vienam B. Tuo žygiu [...] lyg ignoruojamas platesnis (istor. lygin.) lingvistikos požiūris į mūsų kalbos faktus, oficiališkai aprobuojamas tam tikrų senesnės generacijos (mokyklos) mūsų kalbininkų siauresnis dogmatiškesnis lingvistinis nusistatymas⁴. Mums nieko neužkliūva Žodyno darbininkai, bet jų kvalifikacijos plačiam mokslo darbui. Tokį darbą dirbdami, man rodos, mažiausiai teturėtume turėti kokių šalutinių, ne mokslo sumetimų“ (ten pat)⁵.

Kas buvo šio straipsnio autorius, nepavyko nustatyti. Nėra abejonės, kad jis buvo artimas universiteto Humanitarinių mokslų fakultetui, vienas iš jaunųjų kalbininkų Salio ir Skardžiaus aplinkos žmonių, gal net ir pats Skardžius.

Kaip žinoma, Skardžius iš studijų užsienyje, Vokietijoje, į Kauną grįžo 1928 m. pabaigoje ir nuo 1929 m. pavasario semestro Lietuvos universitete pradėjo skaityti įvairius kalbotyros kursus. Nėra abejonių, kad savo universitetinio darbo krūvį jis pirmiausia aptarė su fakulteto dekanu Krėve-Mickevičiumi, o šis dėl to kalbėjo su Švietimo ministerija. Derinant veikiausiai kalbėta ir žodyno redagavimo klausimu ir, matyt, šis bei tas buvo sutarta. Tai netiesiogiai patvirtina vienas tuometinio universiteto dėstytojo Juozo Tumo-Vaižganto laiškas Petruui Klimui, rašytas 1929 m. sausio 29 d. Jo ištrauką pravartu čia pacituoti. „Reformuojant L. Universitetą, – rašo Tumas, – aš palieku nuo rudens semestro nebe mokomajame personale. J. M.

⁴ Juozui Balčikoninui tuo metu ėjo 46-ieji metai, taigi pati kūrybinio ir mokslinio darbo branda. Kiek būta „dogmatiškesnio nusistatymo“, diskusinis klausimas, ypač turint galvoje leksikografijos darbą.

⁵ Aleksandro Žirgolio liudijimu, visuomenėje dėl Balčikonio skyrimo redaktoriumi tvyrojęs tam tikras skepticizmas: „Naujas redaktorius, kalbotyros literatūroje beveik nežinomas, rekomendavęs visuomenei vien pasakų vertimais, imąs redaguoti mokslinį lietuvių kalbos žodyną. Taigi pažiūrėsim...“ (Dėk žodį prie žodžio 2006: 200). Iš universiteto perimant žodyno kartoteką Napaliui Grigui Vincas Krėvė sakė: „Tai dabar žinosim, kas toliau dirbs žodyno redagavimo darbą, kurio po Būgos ligi šiol niekas nedrįso imtis“ (ten pat, 193).

Prezidentas jau kalbėjęs su J. M. Ministeriu Pirmininku ir jau nusprendę IX–20 d. š. m. paleisti mane su munduru į pensiją. Norima pavesti man vietovardžių rinkimo (pradžią esu padaręs dar 1903 m., žiūr. „Dirva-Žinynas“, 5000 vardų); padėt Skardžiui Liet. Žodyną redaguoti etc. “ (Vaižgantas 1998: 215).

Kitas itin svarbus dokumentas yra Krėvės (kaip pirmininko, bet nenurodyta, kokios komisijos) ir Skardžiaus (kaip sekretoriaus) 1929 m. balandžio 10 d. pasirašytas ir švietimo ministrui adresuotas „Memorandumas Lietuvių kalbos žodyno reikalui“ (NMMB RS VKM F. 9–229). Nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyriuje šioje byloje yra trys dokumentai: Skardžiaus rankraštis ir du mašinraščio egzemplioriai.

Memorandume rašoma, kad toliau leisti *Lietuvių kalbos žodyną* kaip Būgos esą neapsimoka dėl dviejų priežasčių: 1) vietovardžius ir asmenvardžius reikią išskirti, patikrinti, papildomai rinkti ir išleisti atskiru žodynu, 2) 60–70 % visos medžiagos dar reikią patikrinti, „nes ji daugelio ne visai ištikimai ir mokamai užrašyta“ (ten pat, 4). Reikėsią plačiai organizuoti naujos medžiagos rinkimą (važiuoti į užsienio archyvus, pavyzdžiui, į Karaliaučių dėl Bretkūno, Wolfenbütelio, Chylinskio biblijų ir kt., taip pat į Vilnių, Maskvą, į Lietuvos vienuolynų archyvus, į provinciją ir t. t.). Kad darbas būtų greitesnis, reikią, kad dirbtų ne vienas žmogus (ir užsienyje tokius darbus dirbančios keliolikos žmonių komisijos). „Taigi ir mūsų šiam žodynui leisti yra reikalinga mažiausiai trijų žmonių komisija. Tie komisijos nariai turi būti aukščiausių mokslinių kvalifikacijų žmonės, ir todėl jų atlyginimas turi atitikti dirbamąjį darbą“ (ten pat). Techniniam darbui (žodžiams išrašinėti, kataloguoti, naujiems žodžiams tvarkyti ir tikrinti, perrašinėti, susirašinėti ir t. t.) iš pradžių reikią dviejų vien tam atsidėjusių žmonių: aukštąjį mokslą baigusio lituanisto sekretoriaus ir bent gimnaziją baigusio sekretoriaus padėjėjo. Komisija provincijoje turinti turėti žmonių, į kuriuos būtų galima kreiptis patikrinti norimus faktus, ieškoti žodžių gyvojoje kalboje ir t. t. (1 iš Klaipėdos, 2 iš žemaičių, 1 iš dzūkų, 1 iš vakarų aukštaičių, 2 iš rytų aukštaičių, 1 iš Vilniaus krašto) ir numatyti jiems mokėti, be specialaus atlyginimo, bent po 50 litų mėnesiui.

Toliau memorandume rašoma, kad iš pradžių nebūsią galima vienu metu visus darbus pradėti. Pirmiausia reikią imtis užsienio archyvų, paskiau provincijos. Pageidautina pinigų suma artimiausiems metams būtų 10 000 litų, su kitomis išlaidomis (rašomajai mašinėlei ir kt.) 12 000. Ši sąmata būtų 1930 m., o pusę sumos pageidaujama gauti šiais metais⁶. „Šiomet būtų galima pradėti lietuvių rašomosios kalbos žodynas ruošti, kuris mūsų visuomenei, ypač mokykloms, yra tuojuo reikalingas, ir taip pat pradėti paties didžiojo žodyno jei ne leidimo, tai bent ruošimo darbas“ (ten pat, 6).

⁶ Valstybės biudžeto sąmatoje buvo numatyta žodynui skirti tam tikrą pinigų sumą. 1930 m. persvarstant biudžetą ta suma buvo smarkiai sumažinta.

Kad šie sumanymai nebuvo tuščios kalbos, rodo ir du Skardžiaus 1930 m. vasario mėn. rašyti laišakai Humanitarinių mokslų fakulteto dekanui Krėvei-Mickevičiui. Tuo metu Skardžius buvo Leipcige, rūpinosi savo disertacijos reikalais. Be kitų dalykų, vasario 10 d. laiške Skardžius teiraujasi Krėvės, ką jis patyręs iš prezidento apie žodyną, „ar jau Ministerių k-tas persvarstė žodyno sąmatą“ (NMMB RS VKM–69 F. 69). Vasario 22 d. laiško mintys dar iškalbingesnės: „Dėl žodyno aš manau taip: Bukota⁷ reikia būtinai priimti sekretorium. Iš pradžių, iki birželio mėnesio, sukatalogizuoja visą žodyno medžiagą. Vietovardžius ir asmenvardžius teišskiria skyriumi ir sukatalogizuoja. Čia galėtų šitą darbą prižiūrėti Salys. Jei Jūs tikrai sutartute su Šv. Ministerija, tai aš rašyčiau tuojau Saliui ir mudu susitartume dėl darbo: jis galėtų, ligi aš parvažiuosiu į Lietuvą, iš Bukotos sukatalogizuotos žodyno medžiagos rinkti medžiagą rašomosios kalbos žodynui; be to, jis galėtų pradėti organizuoti ir viso žodyno medžiagos rinkimą. J. Gerulis sakė, jei žodynas bus mano ir Salio vadovybėje, tai su mielu noru ir jis prisidės prie darbo“ (ten pat; paskelbta LK XVII 197; ret. A. P.).

Vis dėlto Skardžius nebuvo paskirtas *Lietuvių kalbos žodyno* redaktoriumi. Kas tai lėmė, kokie buvo svarbiausi motyvai, šiuo kartu negalima ką tiksliai pasakyti, tik aišku, kad Skardžius juo tapti tikrai norėjo, o Balčikonis į tą vietą atėjo tik kitų prikalbintas (žr. šio straipsnio 8 išnašą). Skardžiaus intencijas patvirtina daugelis faktų: tai ir visi tolesni santykiai su žodyno redaktoriumi Balčikoniu, ir po daugelio metų (1962 m.) tarsi su apmaudu išreikšta mintis, kad žodyno darbui vadovavo Smetonos paskirtasis Balčikonis⁸ (Skardžius 1997: 581).

⁷ Juozas Liudvikas Bukota (g. 1896 m. Marijampolės apskr., Krosnos vlsč., Išlandžių k.) mokėsi Rudaminoje, Marijampolėje, 1917 m. baigė Voronežo gimnaziją. Grįžęs į Lietuvą studijavo Aukštuosiuose kursuose ir Lietuvos universitete. 1922 m. dirbo Būgos žodyno redakcijoje. 1928 m. tobulinosi pas Jurgį Gerulį Leipcige, 1931 m. Paryžiaus universitete įgijo lyginamosios indoeuropiečių kalbų gramatikos licenciato laipsnį. Negavęs darbo Vytauto Didžiojo universitete dirbo Krašto apsaugos ministerijoje, rūpinosi karine terminija (NMMB RS f. 130–1460, l. 612; LE III 334).

⁸ Redaktoriumi Balčikonį savo rezoliucija paskyrė Švietimo ministras Konstantinas Šakenis, senas jo pažįstamas turbūt dar nuo studijų Peterburge laikų (vėliau jiedu sueidavo laikraščių redakcijose, abudu dirbo Lietuvių draugijoje nukentėjusiems nuo karo šelpti, kartu mokytojavo Voroneže). Nėra abejonės, kad viskas buvo derinama su šalies prezidentu (plg. liudijimą spaudoje: „[m]ūsų vyriausybė, Respublikos prezidento p. Antano Smetonos paskatinta, 1930 m. sumanė leisti a. a. prof. K. Būgos žodyną.“ – Antanaitis 1933: 503). Balčikonis su Smetona buvo pažįstami nuo 1909 m. vasaros, vėliau įdėvių keliai susiję *Vilties* laikraščio redakcijoje ir kitomis progomis. 1934 m. Balčikonis Smetonos 60-osioms gimimo metinėms paskelbė pluoštą atsiminimų (Balčikonis 1934). Dar vienas asmuo, galėjęs turėti lemiamą reikšmę Balčikonio paskyrimui, buvo ministras pirmininkas Juozas Tūbelis (1882–1939). Jiedu taip pat buvo geri pažįstami nuo Voronežo laikų; kai 1924 m. Balčikonis iš Panevėžio persikėlė į Kauną, laikinai apsigyveno Tūbelių bute. Žodyno redakcijos bendradarbiu Bronė Vosylytė rašė, kad „ministras Juozas Tūbelis prikalbėjęs to darbo [žodyno redagavimo. – A. P.] imtis docentą Juozą Balčikonį. Balčikonis pats tą yra man sakęs“ (Dėk žodį prie žodžio 2006: 195).

Taigi galima manyti, kad skiriant žodyno redaktorių galėjo kryžiuotis pirmiausia dviejų institucijų – Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto ir Švietimo ministerijos – interesai. Tarp jų stovėjo ir abiejų pretendentų – Skardžiaus ir Balčikonio – figūros. Galėjo turėti reikšmės ir tai, kad fakulteto dekanas Krėvė-Mickevičius ir valstybės prezidentas Smetona tuo metu nebuvo kokie draugai ar bičiuliai ir jų santykiai po 1926 m. gruodžio 17 d. valstybės perversmo buvo pašliję. Nereikėtų užmiršti ir ne taip seniai vykusios vadinamosios kalbininkų ir literatų diskusijos, kurioje vieni iš svarbiausių oponentų buvo kaip tik Krėvė ir Balčikonis. Taigi Krėvės palaikomas Skardžius galėjo tapti interesu ar ambicijų įkaitu dviejų įtakingų institucijų santykiuose.

ŽODYNO REDAKCIJOS DARBAS IR JO KRITIKA

Balčikoniumi perėmus vadovavimą žodynui Skardžius neliko visai nuošalyje nuo to svarbaus leksikografijos darbo. Nėra abejonės, kad žodyno dalykai jam tikrai rūpėjo. Vykstant diskusijai dėl rašybos reformos įsidėmėtinas Skardžiaus 1934 m. teiginys, kad „didysis lietuvių kalbos žodynas, kuris dabar ruošiamas spausdinti, turi būti leidžiamas sutvarkyta, ne ligšioline padrikusia rašyba“ (Skardžius 1999: 640). Dar anksčiau Skardžius ir Salys yra prisidėję prie žodyno rengimo principų nustatymo. Kaip žinoma iš amžininkų atsiminimų ir kitų šaltinių, redaktorius žodyno pobūdžio, sudėties ir kitais klausimais nuolat tardavosi su Lietuvos ir užsienio kalbininkais ir sprendimus priimdavo tik viską nuodugniai išnagrinėjęs ir apsvarstęs. Antai Balčikonis be išlygų atsisakė vokiečių kalbininko Ernsto Frenkelio (Fraenkel) pasiūlymo prie žodyno straipsnių pridėti etimologinę dalį (LKI RF LKŽ f. 5–7, l. 41). Daug tardavosi su Leipcigo (nuo 1934 m. Karaliaučiaus) universiteto profesoriumi Jurgiu Geruliu (Gerullis), 1935 m. ankstyvą pavasarį važiavo pas jį „išsikalbėti, išsiskutuoti“, „išsiginčyti“ (ten pat, 26).

Turėta ne vienas pokalbis su jauniaisiais Vytauto Didžiojo universiteto mokslininkais Saliu ir Skardžiumi. Paties Skardžiaus liudijimu, sekmadieniais Aleksote, kur buvo žodyno redakcija, jiedu kartu su redaktoriumi svarstydavo žodyno santvarką (Skardžius 1997: 601). Kitoje vietoje Skardžius rašė, kad redaktoriumi paskirtam Balčikoniumi darbą tekę pradėti beveik nuo pradžios: „visų pirma jis pats turėjo įsidirbti, surasti būdą tam žodynui redaguoti – man ir A. Saliui drauge teko ilgokai su juo dėl to diskutuoti“ (ten pat, 544). Aleksandro Žirgوليو prisiminimu, „nusistatymas – „dėlioti žodžius lizdais“ – gal dar buvo aptartas su kitais kalbininkais, pirmiausia su Skardžium ir Saliu. Tokia žodyno sandara niekad vėliau jų

nebuvo ginčijama“ (Dėk žodį prie žodžio 2006: 210). Napalys Grigas, ilgametis žodyno redakcijos sekretorius, atsiminimuose rašo, kad Skardžius ir Salys „irgi nemaža prisidėjo prie žodyno šablono sudarymo, nors dažnai su jais negalima buvo sutikti – jie vis daugiau norėdavo moksliskumo, kuris, kaip rodė praktika, buvo sunkiai pasiekiamas“ (Dėk žodį prie žodžio 2006: 194).

Balčikonio ir Skardžiaus su Saliu nuomonės iš tikrųjų skyrėsi ne vienu klausimu. Antai 1935 m. gegužės 8 d. Balčikonis pasirašė raštą Švietimo ministerijos III departamentui, kuriam tiesiogiai buvo pavaldi žodyno redakcija, ir jame nurodė, kad žodyno redakcijos ir prof. Gerulio nuomone, iš barbarizmų į žodyną reikėtų dėti tuos, kurie vartojami šių dienų raštuose, o kitiems turėtų būti išleistas atskiras žodynas. Salio ir Skardžiaus nuomone, dėti reikėtų visus gyvojoje kalboje vartojamus kultūrinius žodžius, nors jų ir vengia šių dienų raštų kalba (*dūšia, griekas, čėsas* ir pan.). Redakcijos ir Gerulio nuomone, sakiniai iš senesnių rašytojų (Mikalokaus Daukšos, Simono Daukanto ir kt.) dėtini originalo rašyba, o Salys ir Skardžius norėtų viską išversti į šių dienų rašybą. Todėl, rašo Balčikonis, redakcija, bijodama viena imtis atsakomybės, prašo departamentą sukviesti didesnę pasitarimą ar kitaip nurodyti, ką reikėtų daryti (CVA f. 391, ap. 4, b. 1035, l. 69).

1936 m. spaudoje pradėjo rodytis straipsnių, kuriuose informuojama apie rengiamą žodyną, redakcijos darbą ir I tomo leidimo perspektyvas. Visur pabrėžiama būsimo žodyno svarba mokslui ir praktikai, reiškiamas didelis noras greičiau sulaukti to tomo. Ar pernelyg geri spaudos vertinimai, ar kitos aplinkybės⁹ paskatino Skardžių 1937 m. ankstyvą rudenį *Gimtosios kalbos* žurnale paskelbti straipsnį „Pašaliečio pastabos apie žodyną“ (Skardžius 1997: 227–230). Jame pareikšti samprotavimai skatina į jo teiginius pažvelgti išsamiau ir kai ką plačiau apibūdinti.

Straipsnio autorius rašo, kad apie patį žodyną esantis daug skaitęs spaudoje, kalbėjęs su įvairiais žmonėmis, net su pačiais redakcijos nariais¹⁰, o pastaruoju metu savo rašomam [žodžių darybos] darbui peržiūrėjęs beveik visą žodyninę medžiagą. „Bet daugelio klausiamas vis dėlto negaliu pasakyti, kad tas žodynas jau visai kaip reikiant būtų paruoštas leisti“ (ten pat, 227). Taip teigiantis dėl kelių priežasčių.

Pirmoji kliūtis esantis didžiulis skirtumas tarp Būgos žodyninio nusistatymo ir dabartinės redakcijos nuomonės. Būga rūpinęsis visa kalbine medžiaga (tiek atskirais žodžiais, jų lytimis, tiek sakiniiais, tiek retenybėmis, tiek paprastybėmis), o

⁹ Pranas Skardžius rašo, kad „[b]ent kelis kartus man yra tekę laikraščiuose skaityti, kad leidžiamasis lietuvių kalbos žodynas esąs visos tautos dalykas, visi juo turį rūpintis ir prie to leidimo prisidėti. Rūpindamasis kalbos reikalais, ir aš noriu pareikšti savo nuomone“ (Skardžius 1997: 227).

¹⁰ Angažuota pirmiausia atrodo pati Skardžiaus straipsnio antraštė: juk nebuvo jiedu su Antanu Saliu visai pašaliečiai, jeigu su redaktoriumi aptarė žodyno santvarkos dalykus. Keistai skamba ir informacija, kad apie žodyną kalbėtasi su įvairiais žmonėmis, „n e t su pačiais redakcijos nariais“ [ret. A. P.].

dabartinė redakcija per spaudą visą laiką prašė rinkti tik nepaprastesnius žodžius¹¹ (vėliau straipsnyje priduriama, kad žodyne dėl to nebus matyti tikroji tų paprastų žodžių vartoseną; ir iš senųjų raštų rinkti tik nepaprastesni žodžiai). Žodžių rinkimo tvarka nebuvo iš anksto apgalvota, rinkėjai neparengti. Įdomesnius žodžius rinkę visi, kurie netingėję, keliolika juos tiesiog kalte kalę. Neparengti rinkėjai nemokėję ir kaip reikiant žodžių užrašyti, ypač didelė esanti kirčiavimo netvarka. Pagaliau sistemingai nesutvarkius rinkimo darbo, iš vienu vietų gauta daug žodžių, o iš kitų labai mažai.

Kitas trūkumas esantis neganėtinai redakcijos darbo suplanavimas. Iš pradžių užsimota rengti daugiau praktikos reikalams pritaiktą žodyną, bet ilgainiui pasirodė, kad dėl savo didumo žodynas praktikos reikalams negalės tikti. Todėl po kiek laiko buvę apsispręsta į žodyną dėti ir tokius skolinius, kurie buvo kada raštuose ar tarmėse vartojami, išskyrus atsitiktinius barbarizmus. Toks kelias esantis teisingas: tokie žodžiai yra kultūros liudytojai, be to, reikalingi kalbos istorijai. Tik esą gaila, kad iš pradžių tie žodžiai buvę išskirti iš visumos, o dabar bus sunku juos suvaidinti, todėl žodyne turėsime tik blankų jų vartosenos vaizdą.

Trečias dalykas esanti nesutvarkyta rašyba. Redakcija vadovaujasi Švietimo ministerijos įsakyta 1922 m. Jablonskio gramatikos rašyba, bet jos priešybė labai kliudančios aiškiai nusakyti daugelį gyvosios kalbos dalykų. Šio žodyno „leidimas laikine nesutvarkyta rašyba yra didelė žala visai mūsų kalbos mokslo ir gyvenimo praktikai“ (ten pat, 229).

Straipsnio pabaigoje autorius daro išvadą, kad kol dar nėra vėlu, būtina sutvarkyti rašybą ir ją leisti žodyną. Reikia sistemingai ir planingai peržiūrėti rašytinius, ypač senesniuosius šaltinius, suorganizuoti ir parengti nuolatinių ir išmaningų žodžių rinkėjų iš gyvosios kalbos įvairiose Lietuvos vietose. „[Ž]odyno redakcija turi būti padidinta; žodyno tvarkymo darbas turi būti dar patobulintas ir sugriežtintas, kad jo vaisiai būtų tikrai naudingi ne tik gyvenimo praktikai, bet ir pačiam kalbos mokslui“ (ten pat, 230).

Balčikonis į šiuos Skardžiaus priekaištus spaudoje nereagavo. Jam ir redakcijai daugelis Skardžiaus iškeltų žodyno rengimo trūkumų buvo ne mažiau žinomi negu oponentui. Daug jų išaiškėjo pradėjus rašyti žodyno tekstą ir greitai redaktorius pagal išgales tam tikrus trūkumus pradėjo šalinti (pavyzdžiui, davė iš naujo perrinkti kai kuriuos senuosius šaltinius ir kt.). O dėl rašybos Balčikonis kol kas galėjo nesukti galvos: kol žodyno redakcija buvo pavaldi Švietimo ministerijai, rašant žodyno tekstą vadovautasi tik ministerijos nurodymais.

¹¹ Palyginti anksti (1933 m.) Balčikonis pradėjo skelbti, kad tinka ir žinomi žodžiai, nes „redakcijai svarbus ne pats žodis, bet duotas prie jo gyvos kalbos sakiny“ (Balčikonis 1978: 123).

ŽODYNO REIKALAI LITUANISTIKOS INSTITUTE

Žodyno redakcijos statusas pasikeitė 1939 m. Kaune įsteigus Lituanistikos institutą. Redakcija tapo naujosios mokslo įstaigos sudedamąja dalimi (Lietuvių kalbos skyriumi, kurio nariais buvo paskirti Mykolas Biržiška, Skardžius, Balčikonis ir skyriaus vadovas Salys) ir jai derėjo paklusti bendriems instituto sprendimams.

Instituto veiklos pradžioje didžiojo žodyno rengimas paskelbtas prioritetiniu instituto darbu, sutarta prašyti valdžios skirti daugiau etatų. Platesnei visuomenei nuspręsta rengti praktinį bendrinės kalbos žodyną, sutvarkyti rašybą (1939 m. viduryje sudaryta rašybos komisija) ir parengti praktinį jos vadovą, surengti kalbos faktų rinkėjų kursus (jie vyko 1939 m. gegužės ir birželio mėn.). Didėsiu vidinių trikdžių toliau rengti žodyną ir greičiau išleisti I tomą lyg ir nebuvo. Juolab kad Balčikonis galėjo kliautis tuometinio Lituanistikos instituto direktoriaus Kazimiero Masiliūno¹² palankumu (dėl to žr. toliau). Trikdžiai šiuokart ėjo daugiau iš išorės. 1939 m. pavasarį Vokietijai atplėšus nuo Lietuvos Klaipėdos kraštą, reikėjo rūpintis žodyno tekstą renkančios spaustuvės įrenginius perkelti į Kauną. 1940 m. spalio mėn. visam institutui teko keltis į Vilnių. Ne mažiau svarbus neigiamas veiksnys buvo 1940 m. vasarą užklupusi sovietinė Lietuvos okupacija. Balčikonio globėjas Masiliūnas iškart buvo atleistas iš Lituanistikos instituto direktoriaus pareigų (jau paskirtas Biržiška). Greitai spaudoje Skardžius pradėjo vėl kelti opius žodyno „pagerinimo“ klausimus.

Įsidėmėtina, kad praėjus vos pusantro mėnesio nuo sovietinės okupacijos pradžios, Skardžius *Lietuvos žinių* dienraštyje liepos 31 d. skelbia straipsnį, kuriame kritikuoja buvusią tautininkų valdžią dėl lituanistikos dalykų žlugdymo, lieja apmaudą dėl tada klestėjusių „vadinamųjų mokslo žonglierių, spekuliantų ar šiaip visokių vėjų gaudytojų“ (Skardžius 1999: 992). Kaip vienas iš pavyzdžių prisimename Būgos žodyno istorija. Po Būgos mirties to žodyno medžiaga ilgai dūlėjusi palėpėje, kol pašaliniai žmonės pradėję judinti žodyno leidimo reikalą, bet Švietimo ministerija dėl to „nei cypt, nei krust. Kai jau pats universitetas visai rimtai pasiryžo to darbo imtis, ponio ministerija susivikravo, atėmė iš jo tą žodyninę medžiagą ir atidavė ją doroti vienam žmogui, netekusiam darbo Teologijos-Filosofijos fakultete. Bet to dar negana: vėliau, kai iš pašalio buvo nurodyti patys elementa-

¹² Kazimieras Masiliūnas (1902–1973), kalbininkas, visuomenės veikėjas. Įgijęs gerą išsilavinimą Lietuvoje ir užsienyje, nuo 1934 m. buvo Švietimo ministerijos departamento direktorius, generalinis sekretorius. Tapęs pirmuoju Lituanistikos instituto direktoriumi (1939–1940), visais atžvilgiais rėmė ir palaikė Balčikonį, pats buvo kilęs iš Balčikonio gimtojo krašto (Bistrampolio dvaro Ramygalos valsčiuje), taip pat buvo Balčikonio mokinys Panevėžio mokytojų seminarijoje.

riausi leksikografiniai reikalavimai, tai ne tik kad į tat nebuvo atsižvelgta, bet net po kelerių metų, jau įsikūrus Lituanistikos Institutui, K. Masiliūnas siūlė pačioje taryboje išskirti to žodyno leidimą iš kalbos skyriaus veiklos ir palikti jį absoliuti-
nėje vieno žmogaus žinioje: sako, jaunieji gali tik pakenkti tam darbui savo nuo-
latiniais reikalavimais ir ramybės nedavimais!“ (ten pat).

Kitas Skardžiaus duodamas pavyzdys – Lituanistikos instituto steigimo istorija, kurioje taip pat susidūrę Švietimo ministerijos ir universiteto interesai. Mokslininkų burnas esą užčiaupęs tas pats Masiliūnas ir pasirūpinęs paversti instituto įstatymą „arogantiškai smetonišku“ (ten pat, 993). Išvadoje sakoma, kad tai jau esantis praeities dalykas, ir reiškiamas viltis, kad mūsų jaunu mokslu ateityje bus nuoširdžiau rūpinamasi ir dirbama rūpestingiau, „kad iš to būtų ko daugiausia naudosis mūsų liaudžiai“ (ten pat, 995).

Balčikonis tylėjo ir dėl šio straipsnio teiginių. Nelabai žinome, kas dėjosi Lituanistikos instituto viduje, atrodo, kad daugiausia buvo ginčijamasi dėl rašybos, o Skardžius rudenį, spalio 6 d.¹³, paskelbė dar vieną straipsnį, pavadinęs jį „Ar tai tikslu?“ (Skardžius 1999: 665–666). Prie jo pridėtas redakcijos prierašas, kad tai esantis žymaus kalbininko pasisakymas ir dedamas jo atsakomybe.

Šis Skardžiaus rašinys skirtas jau vien didžiojo žodyno redakcijos kritikai. Pradžioje pakartojama, kas jau buvo jo anksčiau rašyta, apie Balčikonio paskyrimą žodyno redaktoriumi. „Naujoji redakcija, – toliau rašo autorius, – visai neprityrusi žodyniniame darbe, iš pradžios nežinojo, nuo ko pradėti: mėgino paskui tą savo nusistatymą keisti, kriteriju imti Jablonskio raštus, pradėtą darbą visai lopė, lipdė, bet reikiamo planingumo vis dėlto neparodė, ypač renkant gyvosios kalbos ir senųjų raštų medžiagą“ (ten pat, 665)¹⁴. Kiek redakcija pasinaudojusi autoriaus *Gimtojoje kalboje* (1937 m.) pasakytais dalykais, esą pamatysime, o dabar štai esantis kitas dalykas, dėl ko reikią būtinai pasisakyti: „šio didžiojo žodyno visiškai nesutvarkyta rašyba negalima leisti“ (ten pat, 665). Jei jau buvusi švietimo vadovybė neįstengusi padaryti rašybos reformos, vis dėlto (redaktoriui) buvę nurodyta žodyną leisti tinkamesne būgine rašyba, arba, jeigu to nebuvo norima paisyti, tai turėję būti laikomasi oficialiosios Jablonskio rašybos. Bet redaktorius, su niekuo nepasitaręs, neatsiklausęs Lituanistikos instituto nuomonės, „vienai vienas savavališkai

¹³ Skardžiaus *Rinktiniuose raštuose* neteisingai nurodyta jo iš *Tarybų Lietuvos* perspausdinto straipsnio pasirodymo diena – spalio 16, turi būti spalio 6 d.

¹⁴ Skardžius nuolat stengdavosi pabrėžti Balčikonio nekompetenciją vadovauti didžiojo žodyno rengimo darbui, jo net nelaikė mokslininku, o tik kalbos praktiku (plg. 1962 m. jo pareikštą nuomonę, kad Balčikonis „kalbotyros dalykais plačiau nesidomėjo“ (Skardžius 1997: 564)). Remdamasis šia suabsoliutinta grynojo kalbos mokslo ir praktikos skirtimi Skardžius mokslininku nelaikė net Jono Jablonskio (dėl to žr. Piročkinas 2010).

nusprendė ir ėmė vartoti šiek tiek savotiškai perdirbtą „Urvinio žmogaus“ rašybą, kurios niekas lig šiol daugiau kaip pats J. Jablonskis prieš mirtį nėra vartojęs“ (ten pat, 666). Tos rašybos yda esanti ta, kad vienur vartojama kilminė rašyba (*kjla, svjla, kęra, spųra*), bet kitur nepaisoma gyviausio kalbos fakto – rašyti *j* po *b*, *p* žodžio šaknyje. „Šito dalyko aš niekaip daugiau negaliu paaiškinti, kaip tik aklu užsispyrimu ir su niekuo nesiskaitymu“ (ten pat). Taigi tas redaktoriaus žygis esantis aiškiai nevykęs ir kiek galima greičiau taisytinas. „Tam iniciatyvos tuojau turi imtis Litanistikos Instituto kalbos skyriaus vadovybė ar, jei to neužtektų, net ir pats Švietimo komisarijatas“ (ten pat).

Lygiai po savaitės, spalio 13 d., tame pačiame *Tarybų Lietuvos* laikraštyje buvo išspausdintas atsakomasis žodyno redaktoriaus Balčikonio straipsnis, pavadintas „Koks Skardžiaus rašymų tikslas“ (Balčikonis 1978: 172–175). Pradžioje autorius teigia Skardžių priekaištaujant ne dėl baigto ir jau pasirodžiusi darbo, kaip paprastai visur daroma, bet remiantis matytais redakcijoje lapeliais, korektūromis ar kitu kuo. Iš tikrųjų, tikina Balčikonis, redakcija visada stengėsi laikytis oficialiosios rašybos. Kai vienu tarpu rodėsi, kad būsianti įvesta brūkšniuotoji rašyba¹⁵, redakcija net buvo davusi nurodymą spaustuvei laikinai sustabdyti žodyno teksto rinkimą ir tarėsi, kaip reikėtų jį keisti naująja rašyba. Kai toji rašyba buvo atmesta ir grįžta prie Jablonskio 1922 m. gramatikos rašybos, redakcija buvo pasiryžusi ir prie jos derintis, bet pamatė, kad iš to nieko neišeina. Tą rašybą pirmiausia suniekinęs Skardžius, jis pradėjęs rašybos chaosą, kuris ėjęs per jo redaguojamą *Gimtąją kalbą*, ministerijos Knygų leidimo komisiją ir kt. Kad išvengtų rašybos chaoso, redakcija nusprendė remtis 1929 m. *Visuomenės įnamių*, o ne *Urvinio žmogaus* rašyba, kaip teigia Skardžius. Ji buvusi artimiausia Jablonskio dvasiai ir savo šaknimis ėjusi nuo 1901 m. gramatikos rašybos.

Toliau redaktorių atsako dėl tariamo užsispyrimo nerašyti joto po priebalsių *b*, *p*. „Sveiko proto žmogus pasakytų, kad žodyno reikalui toks skirtumas nėra tušti niekai [...] Bet kol nėra paskelbta nauja ir visiems verčiama rašyba, redakcija turi teisę juk pasirinkti tą rašymą, kuris lig šiol mūsų raštams buvo įprastesnis. Redakciją labiau įtikina ne Skardžiaus, o Jablonskio išrodinėjimai“ (ten pat, 173). Toliau pripažįstama, kad ir prieš pradėdant rinkti tekstą, ir pradėjus spausdinti korektūras buvę užtenkamai kalbėta ir tartasi su daugeliu žmonių, taip pat ir su Skardžiumi. „Kodėl redakcija pasirenka tą, o ne kitą nuomonę, tai jos dalykas – ji atsa-

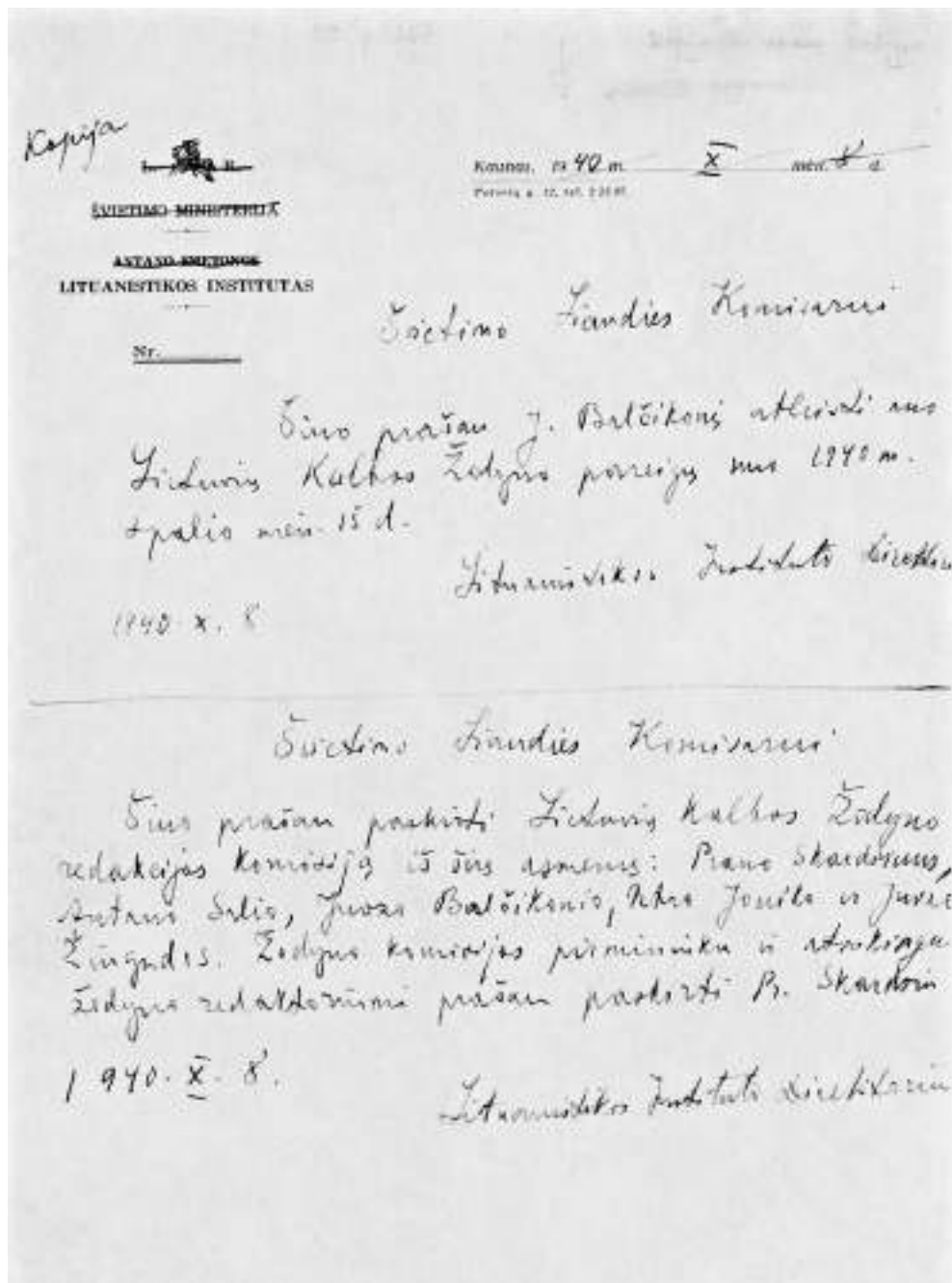
¹⁵ 1929 m. Švietimo ministerija sudarė Rašybos reformos komisiją ir ji 1933 m. išleistame *Rašybos reformos projekte* (žr. Salys 1979: 46–65) pasiūlė vartoti vadinamąją brūkšniuotąją rašybą (ilguosius balsius žymėti brūkšneliu viršum raidės, kaip latvių). Prasidėjo ilga ir karšta diskusija, ji tęsėsi kelerius metus. Visuomenei nepritarus ir dėl to atsisakius brūkšniuotosios rašybos buvo plačiai propaguojamas 1935 m. sudarytas vadinamasis kompromisinis rašybos variantas (derinami kilminės ir garsinės rašybos principai) (dėl jo žr. Salys 1979: 65–68), bet ir jis nebuvo įdiegtas į praktiką.

ko už tai ne prieš vieną žmogų, bet prieš visuomenę“ (ten pat, 174). Straipsnio pabaigoje redaktorius pasisako norintis atitaisyti dar vieną Skardžiaus rašymą, kuriuo teigiama, kad esą jam žodyno redagavimas buvęs pavestas tada, kai netekęs darbo universitete¹⁶, „tuo lyg norėdamas prikišti, jog čia kieno nors buvo padaryta ar išmaldauta malonė. Tai yra netiesa: redagavimas buvo pavestas dar tebesant man universitete. Tą dalyką gerai žino pats Skardžius, todėl nesuprantama, koks to ir kitų panašių jo rašymų tikslas“ (ten pat, 174–175).

Ilgai nelaukęs Skardžius toje pačioje *Tarybų Lietuvoje* paskelbė atsakomąjį straipsnį „Vis dėlto ne taip“ (žr. Skardžius 1999: 666–667). Pirmiausia pasisakė nenorintis veltis į didesnius ginčus, ypač dienraštinėje spaudoje, tik pastebėsiantis vieną kitą su Balčikonio atsakymu susijusį dalyką. Tarsi pasiteisindamas dėl kai kurių ankstesnių savo minčių, teigia, kad anksčiau rašęs tik medžiagą lapeliais peržiūrėjęs, o dabar jau matęs gatavai išspausdintus 16 lankų. Rašybos klausimą Balčikonis pirmiau turėjęs kelti instituto skyriaus taryboje, o ne vienas viską nuspręsti. Joto rašymas esantis ne isterijos (Balčikonio žodžiais) klausimas, o gyvosios kalbos dalykas, – daug kalbininkų tai visiškai patvirtinantys (Būga, Endzelynas, Trautmannas, Nesselmannas). „Visa bėda, kad J. Balčikonis nenori ar neįstengia matyti toliau svyruojančios J. Jablonskio rašybinės argumentacijos“ (ten pat, 667). Toliau autorius vėl pasiteisina: „Rašydamas apie žodyną, aš jokių įtariamų tikslų neturiu, kaip kad J. Balčikonis klausiamai rašo. Man svarbu, kad šio žodyno leidimas būtų ne koks labai problemiškas vieno žmogaus noro vykdymas, bet pagrįstas ir su šių dienų mokslo reikalavimais suderintas dalykas“ (ten pat). Todėl siūlo klausimą išspręsti komisijai, į kurią reikėtų kviesti Endzelyną, Otrėbskį, Salį, Joniką, Žiugždą ir kt. Visus čia iškeltus dalykus autorius pasiryžęs aprašyti specialioje vietoje ir viską pagrįsti dokumentiniais įrodymais.

Atkreiptinas dėmesys, kad tuo metu, kai vyko ši diskusija, užkulisiuose buvo imtasi iniciatyvos taisyti tą „nevykusį redaktoriaus žygį“, kaip to reikalavo Skardžius *Tarybų Lietuvos* 1940 m. spalio 6 d. išėjusiame numeryje (Skardžius 1999: 666). Įsidėmėtina, kad spalio 8 d. data buvo parašyti dokumentų projektai atleisti Balčikonį iš didžiojo žodyno redaktoriaus pareigų ir atsakingu žodyno redaktoriumi paskirti Skardžių.

¹⁶ Teisybės dėlei reikia pasakyti, kad Skardžiaus teiginys apie Balčikonio atleidimą iš universiteto nebuvo visai laužtas iš piršto, tik gal jo buvo supainioti ar pamiršti kai kurie dalykai. Mat pagal 1930 m. patvirtintą Vytauto Didžiojo universiteto statutą nuo 1930 m. rugsėjo 1 d. visa universiteto vadovybė ir mokslo personalas buvo atleisti iš pareigų. Daugelis dėstytojų tuoju pat buvo paskirti į tas pačias ar panašias pareigas, tarp jų ir Balčikonis. Bet pertvarkant Teologijos-filosofijos fakultetą pagal 1931 m. rugpjūčio 14 d. statuto pakeitimus buvo atleisti Teologijos-filosofijos fakulteto 5 profesoriai ir 4 dėstytojai, tarp jų ir Balčikonis, taigi tada, kai jis jau daugiau kaip pusmetį ėjo *Lietuvių kalbos žodyno* redaktoriaus pareigas.

1 PAV. Lituaniškos instituto direktoriaus raštų projektų švietimo liaudies komisariui
faksimilės

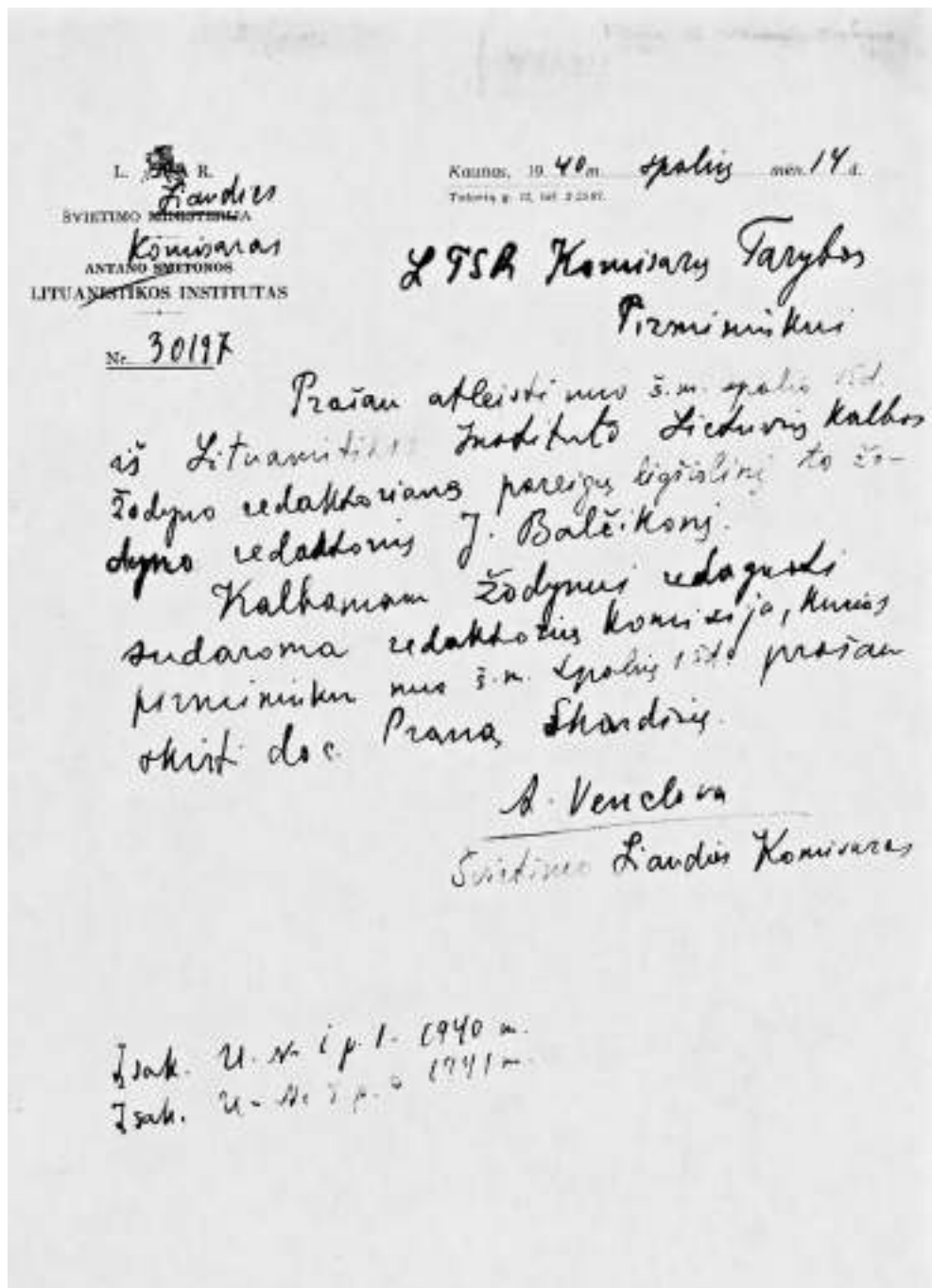
Tie raštai, adresuoti švietimo liaudies komisarui, yra išlikę Balčikonio namų archyve¹⁷ (žr. 1 pav.). Pirmasis – 1940 m. spalio 8 d. data pažymėtas rankraštinis Lituaniškos instituto direktoriaus prašymas atleisti Balčikonį iš Lietuvių kalbos žodyno (redaktoriaus) pareigų nuo 1940 m. spalio 15 d. Tokio paties turinio raštas, be jokių rekvizitų (yra tik Lituaniškos instituto antspaudas) ir parašo, perrašytas mašinėle, yra ir Mokslų akademijos archyve esančioje Lietuvių kalbos instituto siunčiamų raštų byloje (LMAA f. 2, ap. 1, b. 24, l. 339). Antrame rašte prašoma paskirti Lietuvių kalbos žodyno redakcijos komisiją iš Skardžiaus, Salio, Balčikonio, Joniko ir Žiugždos, o komisijos pirmininku ir atsakingu redaktoriumi skirti Skardžių. Šis raštas, perrašytas mašinėle ir jau pasirašytas instituto direktoriaus Krėvės-Mickevičiaus¹⁸, taip pat yra minėtame Mokslų akademijos archyve (ten pat, 341) (žr. 2 pav.). Šiame rašte turbūt tuometinio Lituaniškos instituto mokslinio sekretoriaus Simo Sužiedėlio ranka parašyta rezoliucija: „Komisarų Tarybos pirmininkas paprašytas skirti Skardžių k-jos pirmininku. 1940.X.23“.

Trečiasis raštas (juodraštis) – ta pačia rašysena rašytas dokumento projektas – Liaudies švietimo komisaro Antano Venclovos 1940 m. spalio 14 d. prašymas Nr. 30197 LTSR Komisarų tarybos pirmininkui nuo tų metų spalio 15 d. atleisti iš Lituaniškos instituto Lietuvių kalbos žodyno redaktoriaus pareigų ligtolinį redaktorių Balčikonį ir sudaromos komisijos pirmininku nuo spalio 15 d. skirti doc. Praną Skardžių (žr. 3 pav.). Šio įsakymo perrašyto teksto archyvuose neteko aptikti. Atkreiptinas dėmesys, kad rankraštiniame įsakymo tekste yra du tos pačios rašysenos perrašai: „Įsak. [...] 1940 m.“ ir „Įsak. [...] 1941 m.“. Gal jie rodytų, kad to paties turinio įsakymo nepasirašius 1940 m., vėl buvo mėginta tai padaryti 1941 m.?

Kad tai nebuvo visai slaptai rengiamas perversmas, rodo *Lietuvių kalbos žodyno redakcijos* tarnautojų prašymas švietimo liaudies komisarui (LKI RF LKŽ f. 5–17, l. 47). Jame rašoma, kad šiomis dienomis esantis atleidžiamas *Lietuvių kalbos žodyno* redaktorius Balčikonis ir žodyno redagavimas perduodamas komisijai. Senasis redaktorius visai pasitrauksiantis nuo darbo, dėl to žodyno leidimas gerokai užtruksiantis. Žodyno trečdalis jau esantis galutinai išspausdintas, taigi tektų tą dalį visai naikinti. Balčikonis esantis gerai susipažinęs su žodyno medžiaga, pamatuotai

¹⁷ Kieno ranka rašyti tie raštai (1 ir 3 pav.), šiuo kartu galima tik spėlioti. Atrodo, kad jie nepriklauso Salio, Mykolo Biržiškos, Krėvės ar Sužiedėlio plunksnai. Kol nėra atlikta įvairių tekstų grafologinė ekspertizė, sunku pasakyti, ar jie buvo rašyti Skardžiaus ar kieno kito ranka. Visa įvykių logika rodo, kad jie, nesvarbu kieno buvo rašyti, nebūtų atsiradę be Skardžiaus iniciatyvos.

¹⁸ Klausimų kelia šių ir kitų šios tematikos raštų datos, ir ypač Krėvės-Mickevičiaus parašas. Oficialiai teigiama, kad Lituaniškos instituto direktoriumi Krėvė-Mickevičius dirbo nuo 1940 m. lapkričio iki 1941 m. sausio mėn. (VLE XII 484), taigi spalio mėnesį direktoriumi turėjo būti Biržiška. 1940 m. instituto tarnautojų spalio mėn. atlyginimų lape nurodyta, kad tą mėnesį Krėvei jau mokėtas instituto direktoriaus atlyginimas (LMAA f. 2, ap. 1, b. 37, l. 96).

3 PAV. Švietimo liaudies komisaro Antano Venčlovos vardu teikiamo projekto atleisti Juozą Balčikonį faksimilė

kritiškas (kiekvieną neaiškų atvejį tikrinęs, pramanytus faktus atidėjęs į šalį). „Atsisakęs kitų kokių pareigų, J. Balčikonis tik vien žodyno darbu gyvena“ (ten pat). Ar nors vienas komisijos narys, klausiamo rašte, įstengsiantis taip greitai susipažinti su medžiaga ir ar galėsiantis taip atsidėjęs redaguoti? Nieko neturėdami prieš komisiją, redakcijos tarnautojai prašo leisti baigti žodyno I tomą. Prašymas buvo surašytas 1940 m. spalio 15 d., pasirašytas N. Grigo, E. Horodničiūtės (Samaniūtės), A. Liberio¹⁹, E. Mikalaukaitės, J. Mikeliūno, J. Senkaus, Z. Ūselio ir K. Vosylius ir tą pačią dieną perduotas švietimo liaudies komisarui.

Gali būti, kad dėl šio redakcijos tarnautojų prašymo, o gal ir dėl kitų mums nežinomų aplinkybių tuo kartu Balčikonis nebuvo atleistas iš redaktoriaus pareigų ir toliau liko redaguoti žodyną.

ŽODYNO REDAKCIJA MOKSLŲ AKADEMIJOS SISTEMOJE IR MOKSLINĖ PAGALBINĖ KOMISIJA

Naujas šios visos istorijos etapas prasidėjo marionetinei Lietuvos vyriausybei 1941 m. sausio 16 d. nutarimu įkūrus Lietuvos mokslų akademiją. Buvo įsteigti keli akademijos skyriai; Humanitarinį skyrių sudarė pertvarkytas Lituanistikos institutas, dabar pavadintas Lietuvių kalbos institutu, taip pat Lietuvių literatūros, Lietuvos istorijos ir Etnologijos institutai. Lietuvių kalbos instituto direktoriumi buvo paskirtas Skardžius.

Pirmame savo interviu spaudai (1941 m., *Gimtoji kalba*; žr. Skardžius 1999: 995–996) naujasis direktorius papasakojo apie numatomus instituto darbus, bet apie žodyną nieko neužsiminė. Tik kiek vėliau apie jį jau kalbėjo *Gimtosios kalbos* žurnale išspausdintame straipsnyje (Skardžius 1999: 996–998). Žodyno darbas būsiantis ne tik be pertraukos tęsimas toliau, bet ir gerokai gerinamas ir intensyvinamas. „Pirmasis tomas, ligšiolinės redakcijos paruoštas, netrukus pasirodys toks, koks jis jau yra; bet tolimesni tomai jau turės būti leidžiami be tų trūkumų, kurių galėjo rasti pirmąjį tomą leidžiant. Visų pirma bus stengiamasi suorganizuoti visoje Lietuvos TSR teritorijoje tam tikrą atsakingų žodyninės medžiagos rinkėjų ir tikrintojų skaičių [...] ir apskritai kiek galint daugiau pagerinti leksikografinę žodyno santvarką“ (ten pat, 998).

Iš tikrųjų žodyno I tomas, suredaguotas pagal Balčikonio principus, buvo išspausdintas 1941 m. vėlyvą pavasarį. Bet čia jį sulaikė bolševikinė cenzūra: rado ir antisemitinių, ir buržuazinio nacionalistinio pobūdžio „klaidų“. Žinoma, kad dėl to

¹⁹ Taip prieškarui buvo rašoma Antano Lyberio pavardė.

pas Kazį Preikšą²⁰ ėjo aiškintis instituto direktorius Skardžius. Tas „sutikęs nedaryti jokių represinių išvadų“, bet buvę pareikalauta tomą iš naujo redaguoti (Sabaliauskas 1999: 31).

Atrodo, kad kurį laiką pačiame Lietuvių kalbos institute vyravo normalios darbiningos nuotaikos. Buvo sudarytos kelios instituto leidžiamų leidinių komisijos, tarp kurių į žodyno komisiją paskirti Balčikonis, Salys ir Skardžius, rašomos darbo apyskaitos ir planai Mokslų akademijos vadovybei.

Antai 1941 m. Lietuvių kalbos instituto metinėje darbo apyskaitoje (nuo 1940 m. birželio 15 d.), direktoriaus Skardžiaus pasirašytoje 1941 m. birželio 14 d., rašoma, kad „[b]uržuazinės valdžios Lietuvoje nuvertimas ir Lietuvos įstojimas į TSRS buvo didžiausias laimėjimas Lietuvos mokslui – įsteigta Lietuvos TSR Mokslų Akademija“ (LKI RF f. 6–2, l. 144). Toliau pasidžiaugiama, kad dabar *Lietuvių kalbos žodyno* redakcijoje dirba jau 11 žmonių vietoj anksčiau buvusių 8, teigiama, kad „[t]arybinės valdžios dėka įsteigtasis Lietuvių kalbos institutas bolševikišku tempu dirba lietuvių kalbos mokslo darbą, prisidėdamas prie visų mūsų didžiosios socialistinės tėvynės mokslinių darbų ir laimėjimų“ (ten pat). Į apyskaitą įtrauktos visų instituto padalinių apyskaitos, tarp jų ir Balčikonio parengta žodyno redakcijos darbo apyskaita.

Vis dėlto tuo pačiu metu Lietuvių kalbos institute vyko didelė darbuotojų pareigybių pertvarka. 1941 m. birželio 16 d. instituto direktorius Skardžius pasirašė raštą Mokslų akademijos prezidiumui, kuriuo teikiama atleisti Balčikonį iš *Lietuvių kalbos žodyno* redaktoriaus pareigų ir skirti jį LKŽ redaktoriaus padėjėju (LMAA f. 1, ap. 9, b. 3579, l. 16). Remdamasis instituto direktoriaus teikimu Nr. 113–115, Mokslų akademijos prezidentas Krėvė-Mickevičius birželio 19 d. pasirašė įsakymą nuo tų metų birželio 16 d. atleisti Balčikonį iš žodyno redaktoriaus pareigų ir paskirti jį redaktoriaus padėjėju. Tuo pačiu įsakymu Jonikas atleistas iš Praktinės kalbos ir terminologijos poskyrio vadovo pareigų ir paskirtas didžiojo žodyno redaktoriumi²¹ (ten pat).

Bet viską aukštyn kojomis apvertė prasidėjęs nacistinės Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karas. Jau įsitvirtinus vokiečių valdžiai Mokslų akademijos pirmininkas Krėvė-Mickevičius liepos 26 d. pasirašė įsakymą skirti (tai yra gražinti) Balčikonį *Lietuvių kalbos žodyno* redaktoriumi, o Joniką perkelti dirbti Praktinės kalbos ir terminologijos poskyrio sekretoriumi (LKI RF LKŽ f. 5–18, l. 71).

²⁰ Kazys Preikšas (1903–1961), sovietinis veikėjas, vienas iš komunistinės ideologijos diegėjų ir propaguotojų Lietuvoje. Kalbamu metu buvo LKP CK propagandos ir agitacijos skyriaus vedėjas.

²¹ Žodyno redaktoriumi Petru Jonikui teko būti vos vieną mėnesį ir vieną savaitę. Kaip didžiojo žodyno vadovas jis spėjo išsiūsti, rodos, tik vieną raštą žodyno reikalu (plg. jo laišką žodyno talkininkui Leonui Kuodžiui: LKI RF LKŽ f. 5–18, l. 71).

Tuo lyg ir baigėsi Skardžiaus mėginimai perimti žodyno reikalus į savo žinią, bet, matyt, nebuvo pamirštas pažadas redaguoti žodyną komisijos pajėgomis ir jo tekstą nuo II tomo tvarkyti pagal vadinamosios būginės rašybos principus. Vis dėlto kurį laiką kokių susidūrimų kaip ir nebūta, juolab kad 1941 m. lapkričio 11 d. Skardžius atsistatydino iš Lietuvių kalbos instituto direktoriaus pareigų. To išėjimo priežastys nėra žinomos, nors gali būti paremtos ir noru daugiau atsidėti savo baigiamos *Lietuvių kalbos žodžių darybos* leidybos reikalams (knyga išėjo 1943 m. data).

1941 m. gruodžio 3 d. instituto direktoriaus pareigos oficialiai buvo perduotos Saliui. Atrodo, kad Salys buvo lyg ir nuosaikesnis vadovas: su Balčikoniu jis niekada nebuvo viešai konfliktavęs, nesivėlė į 1940 m. Skardžiaus ir Balčikonio diskusiją, daugiau rūpinosi savo srities darbais. Vis dėlto 1942 m. viduryje, liepos 31 d., direktorius Salys parašė raštą Mokslų akademijos pirmininkui, kuriame išdėstė nuomonę dėl tam tikros žodyno rengimo komisijos sudarymo. Rašto autorius teigė, kad dėl lėto spaustuvės darbo I tomo II leidimas²² būsiantis spausdinamas lėtai, todėl randasi proga tą leidimą pildyti ir taisyti, kad tie pakeitimai būtų taikomi ir kituose tomuose. Rašte argumentuojama tuo, kad šis didžiulis didelės svarbos darbas – didysis *Lietuvių kalbos žodynas* – „vienam vyr. redaktoriui neaprepiamas“ (LMAA f. 1, ap. 1, b. 68, l. 75), todėl turėtų būti sudaryta tam tikra komisija. „Šios komisijos uždavinys būtų spręsti bendruosius žodyno sandaro principus, rašybos dalykus ir apskritai visus pačios redakcijos ir atskirų šios komisijos narių keliamus klausimus. [...] ši komisija nebūtų atsakomoji redakcinė, bet mokslinė pagalbinė, kurios nutarimai žodyno redakcijai yra privalomi. Vyriausiojo atsakomojo direktoriaus padėtis dėl to nieku būdu nebūtų pakeičiama“ (ten pat).

Tokia darbo grupė, pavadinta Mokslinė pagalbine komisija, instituto direktoriaus teikimu Mokslų akademijos vadovybės buvo greitai patvirtinta ir pirmame jos posėdyje, įvykusiame rugsėjo 28 d., pirmininku išrinktas Salys. Į ją dar įėjo Skardžius, Balčikonis, Jonikas ir Vilniaus universiteto profesorius Otremskis (Otrębski). Kaip teigia Antanas Lyberis, Balčikonis iš komisijos tikėjosi tikrai mokslinės pagalbos (Lyberis 2009: 272), bet kai posėdyje vėl buvo iškeltas rašybos klausimas, jis griežtai pasipriešino bet kokiai rašybos reformai. Trečiame posėdyje spalio 14 d. dėl rašybos jis pareiškė savo atskirąją nuomonę ir daugiau į tuos pasitarimus nebeeidavo.

Reikia pasakyti, kad Mokslinė pagalbinė komisija per visą savo darbo laiką, 44 posėdžius (paskutinis įvyko 1943 m. liepos 2 d.), apsvarstė nemažą svarbių žodyno sandaros klausimų. Vis dėlto struktūriniai žodyno teksto dalykai nebuvo peržiūri-

²² 1941 m. išėjus žodyno I tomui, tiražas (3000 egz.) buvo greitai išpirktas ir Lietuvių kalbos instituto vadovybė su Mokslų akademijos pritarimu nusprendė rengti to tomo II leidimą. Buvo jau tvarkomas tekstas, dalis jo pataisyta, dirbami spaustuvės darbai. Jį tikėtasi išleisti 1942 m. rudenį, bet dėl sunkių karo meto sąlygų darbas ėjo lėtai, kol galų gale buvo visai nutrauktas.

mi – buvo apsibrėžiami ar tikslinami tik daliniai atvejai. Antai I posėdyje „I tomo santvarkos santykio su tolimesniais tomais požiūriu nutarta: 1. žodžių reikšmės, kur galima, skirstomos istoriniu pagrindu; 2. hibridai žymėtini tais atvejais, kur yra lietuvių kalbos žodis su niekinamos [? – A. P.] reikšmės priesaga ar priešdėliu; 3. svetimybėmis laikomi tik tiesioginiai skoliniai, bet ne išvestinės jų lytys (su lietuviškaisiais darybiniais elementais); 4. žodyno rašybai nustatyti skiriami artimiausieji Komisijos posėdžiai (pagrindu paėmus Lietuvių Kalbos Instituto sudarytąjį projektą); 5. kryžiuokais žymėti nevartojamus skolinius ir hibridus, taip pat archaizmus; 6. kilminių žodžių aiškinimų nedėti“ (LMAA f. 1, ap. 1, b. 68, l. 85).

Nesileidžiant į šio nutarimo analizę, reikia pasakyti, kad juo iš esmės buvo patvirtintas Balčikonio nusistatytasis žodyno pobūdis bei I tomo rengimo principai ir kokių esminės pertvarkos dalykų nenumatyta. Ypač reikia pabrėžti, kad į nutarimą buvo įtrauktos kartinės žodyno sandaros nuostatos nedėti kilminių žodžio aiškinimų ir žodžių reikšmes skirstyti istoriniu pagrindu. Kai kurie kiti žodyno I tomo principai buvo įtvirtinti kituose posėdžiuose, pavyzdžiui, senųjų raštų sakinius (įskaitant Kleino) pateikti dabartine rašyba. Posėdžiuose tie dalykai buvo svarstomi daugiausia remiantis parašytu II tomo tekstu (skiltimis, korektūra), o I tomo atvejai (trūkumai, kaip rašoma protokole), iš viso 29-i, svarstyti tik viename posėdyje.

Taigi Skardžiaus pastangos žodyną „pagerinti“, „sumokslinti“ nebuvo įgyvendintos, kaip jo paties ilgus metus buvo stengtasi deklaruoti. Vokiečių okupacijos metais Grigui jis prisipažino: „Pats pamačiau, kad mano teorija žodyne sunkiai suderinama su praktika“ (Dėk žodį prie žodžio 2006: 194). Kokia buvo toji teorija, vargu ar buvo iki galo suvokęs ir pats Skardžius. Daug vėliau, 1970 m. lapkričio 27 d., Zigmui Zinkevičiui jis rašė: „Šiandien gavau LKŽ VIII tomą, kurį tik paviršutiniškaiospėjau permesti akimis, bet ir iš to jau matau, koks didelis ir neapsakomai vertingas lietuvių kalbos lobynas: be jo nei vienas lietuvių ir, apskritai, baltų kalbų tyrinėtojas negalės apsieiti. Tai, žinoma, iš tikrųjų tėra tik lietuvių kalbos aiškinamasis žodynas, ne thesaurus lingue lituanicae, kuris su laiku turės dar būti ruošiamas tam tikrų specialistų ne tik kalbininkų (lingvistų), bet ir filologų. Su tuo žodynu bus daugiausia susijusi lietuvių kalbos istorija“ (cit. iš: Rosinas 2011: 144).

NESUTARIMŲ DĖL RAŠYBOS PADARINIAI

Balčikoniu nesutikus svarstyti rašybos keitimo dalykų ir nebelankant komisijos posėdžių, Mokslų akademijos prezidiumo pavedimu Lietuvių kalbos institute buvo sudaryta rašybos komisija (iš tų pačių anos komisijos narių, išskyrus Balčikonį). Ji itin greitai, 1942 m. lapkričio 11 d., patvirtino jau anksčiau Lietuvių kalbos

instituto parengtus rašybos pagrindus. Juos apsvarstė ir patvirtino Mokslų akademijos Humanitarinių, socialinių ir ekonomikos mokslų skyriaus visuotinis susirinkimas, o paskui, lapkričio 19 d., po jais pasirašė ir pats švietimo generalinis tarėjas Pranas Germantas²³.

Nuo pat Mokslinės pagalbinės komisijos darbo pradžios prasidėjo tikras karas tarp komisijos, daugiausia Skardžiaus su Saliu, ir redaktoriaus Balčikonio²⁴. Iki tol kurį laiką buvęs tarsi šešėlyje, posėdžiuose ir kitais atvejais Skardžius vėl savo reikalavimais stengėsi imti viršų (būta ir itin aštrių susikirtimų ir apsižodžiovimų) ir mėgino priversti Balčikonį paklusti administracinėmis priemonėmis. Karo vado vairą pagal pareigas perėmė instituto direktorius Salys, ir norint įdiegti naująją rašybą į didžiojo žodyno rengimo praktiką, komisijai teko ilgai ir kantriai siekti užsibrėžto tikslo²⁵.

Nesigilinant į visos tos kovos eigą, reikia pasakyti, kad komisija, tiksliau sakant Skardžius, remiamas Salio²⁶, savo tikslus kaip ir pasiekė: naujoji rašyba buvo oficialiai patvirtinta. Tačiau nei Švietimo vadybos, nei Mokslų akademijos vadovybės lygiu nebuvo patvirtintas reikalavimas pagal ją pertvarkyti žodyno tekstą. To galėjo reikalauti tik Lietuvių kalbos instituto vadovybė.

Kelis mėnesius Lietuvių kalbos institute tvyrojo visiška sumaištis. Jau iš pat pradžių, rašybos pagrindų dar nepatvirtinus, iš žodyno bendradarbių buvo pareikalauta paisyti naujosios rašybos, bet tarnautojai nesiryžo viešai stoti prieš redaktorių. Tų nesutarimų ugnyje direktoriaus nurodymu, kol paašikės rašybos reikalai, buvo sustabdyti spaustuvės darbai. O kai švietimo generalinis tarėjas pagaliau patvirtino rašybos pagrindus, Balčikonis lapkričio 24 d. parašė atsistatydinimo raštą.

²³ Pranas Germantas (iki 1940 m. Meškauskas) (1903–1945), visuomenės veikėjas, kalbininkas, mokslų daktaras. Baigė Lietuvos ir Leipcigo universitetus, dirbo Lietuvos saugumo departamente spaudos darbą, užėjęs vokiečiams – Švietimo vadybos (ministerijos) generaliniu tarėju. Dėl pastangų apsaugoti lietuvius nuo vokiečių kėslų įtraukti jaunimą į nacistinę veiklą, kitų antinacinių veiksmų 1943 m. buvo įkalintas Štuthofo koncentracijos stovykloje ir ten mirė. Parašė, be kitų, ir nemaža su kalbos praktika susijusių darbų.

²⁴ Savo dienoraštyje 1980 m. rugsėjo 19 d. esu užsirašęs įspūdžius iš Balčikonio *Rinktinių raštų* redakcinės komisijos II tomo svarstymo posėdžio: „Svarstant [Balčikonio laiško Alfredui Senui apie žodyno redagavimą teiginius] Lyberis neprieštaravo, bet visas virė. Kai išėjom, išliejo man visą tulžį. Jis buvęs prie Balčikonio ir esąs įsitikinęs, kad Skardžius su Saliu norėję pasisavinti Balčikonio darbą, būtinai šį bei tą (konkrečiai, bent rašybą) prikišti savo ir taip būti tarp žodyno autorių. Itin didelis intrigantas buvęs Skardžius“.

²⁵ Tai vienas iš įdomesnių, bet ir tamsiausių *Lietuvių kalbos žodyno* rengimo istorijos puslapių, bet ši tema atskira, speciali, nagrinėtina kokiomis kitomis progomis.

²⁶ Komisijoje Jonikas buvo kaip ir statistas, o Janas Otrembskis į rašybos ginčus nesikišo; jis daugiau stengėsi taikyti abi puses, negu kuriai vienai aiškiau pritarti. Beje, Otrembskio nuomonę Balčikonis ypač vertino ir kartais ją net nekritiškai remdavosi.

Prasidėjo susirašinėjimo tarp direktoriaus Salio, redaktoriaus Balčikonio ir Mokslų akademijos bei Švietimo vadybos vadovybės maratonas. Čia, neminint abiejų pusių argumentų, būtų galima nurodyti tik atskirai pareikštą Skardžiaus nuomonę, perduotą akademijos pirmininkui 1942 m. gruodžio 7 d. rašte rašoma, kad ir patvirtintus rašybos pagrindus atsirandą žmonių²⁷, kurie norėtų dar kai ką keisti. Esą motyvuojama tuo, kad Balčikonis esantis Jablonskio testamentu vykdytojas ir todėl jam turį būti leista toliau žodyne vartoti tokią rašybą, kokią jis jame jau pradėjęs vartoti. Skardžius dėl to rašo, kad *Lietuvių kalbos žodynas* esantis ne Jablonskio, o Būgos testamentas ir Būga nesantis savo žodyne vartojęs Jablonskio rašybos. „Dabartinė rašyba, vartojama J. Balčikonio lietuvių kalbos žodyne, iš tikrųjų yra ne jablonskinė, bet balčikoninė“ (LMAA f. 1, ap. 1, b. 68, l. 106). Tačiau rašyba dar nesanti viskas. Iš Balčikonio elgesio ir kalbų esą matyti, kad jis su komisija nenorintis turėti jokio reikalo ir buvęs iš anksto prieš ją nusiteikęs. Iš tikrųjų trumpai dirbusi komisija „yra tiek daug suradus taisytinių dalykų, jog tai gali kiekvienas objektyvus žmogus pastebėti“ (ten pat, 107). Taigi, daro išvadą Skardžius, didysis *Lietuvių kalbos žodynas* „būtinai turi ir tegali būti leidžiamas tik naujai patvirtintą rašybą“ (ten pat, 108), o visa kita tepasilieką kaip buvę. Bet jeigu nepavyks susitarti, „tada nedelsdami to darbo ryžtingai tuojau turi imtis kiti ir jį toliau tęsti“ (ten pat). Pabaigoje Skardžius pareiškia, kad jeigu viską imtų tvarkyti ne specialistai iš pašalio, jis pats negalėtų prisidėti prie *Lietuvių kalbos žodyno* ir „tuo patim jausčiausi atsipalaidavęs nuo bet kokių ryšių su Lietuvos Mokslų Akademija“ (ten pat) (žr. 4 pav.).

Nepaisant ultimatyvaus Skardžiaus pareiškimo Balčikonis nebuvo atstatydas iš žodyno redaktoriaus pareigų, o atgaline data išleistas atostogų „sveikatai pataisyti“ (nuo 1942 m. gruodžio 1 d. iki 1943 m. sausio 1 d.). Ir nors vėliau buvo dedama daug pastangų konfliktą nors kiek sušvelninti, Balčikonis į redakciją negrįžo.

Ši čia pateikta apžvalga, nežinant visų arba bent svarbiausių Balčikonio argumentų, gali būti vertinama vienpusiškai ir šališkai. Tie redaktoriaus argumentai geriausiai išdėstyti karo metais paskelbtuose straipsniuose, tad apie kai kuriuos jų teiginius reikia tarti nors kelis paaiškinamuosius žodžius.

1942 m. gruodžio 31 d. *Panevėžio apygardos balse* buvo išspausdintas Balčikonio straipsnis „Lopyta rašyba“ (Balčikonis 1978: 183–187). Jame autorius rašo, kad esą svarbu žinoti, kodėl redaktorius nenorėjęs naudotis naujosios rašybos pagrindais. Primenama, kad redakcija nuo pat darbo pradžios stengusis prisiderinti prie oficialiosios rašybos, aiškinama, kodėl buvusi pasirinkta *Visuomenės įnamių* rašyba. Re-

²⁷ Kokių ir kur tai būta žmonių, nepasisekė nustatyti, bet vėliau, jau pasirodžius Balčikonio straipsniui *Panevėžio apygardos balse* (Balčikonis 1978: 183–187), spaudoje paskelbta straipsnių (buvo siunčiama ir institutui panašaus turinio laišku), kuriuose nepritariama rašybos reformai ir remiama Balčikonio pozicija (žr. Raila 1943, Kronika 1943).

1065.

Tarpi remdamasis tuo, kas ausšėian pasakojta, ai
 šiai pareikšti štai ką: didysis lietuvių kalbos žodynas tol-
 kiau pat pirmųjų knygų butiniai būri ir legal, bet, kad
 mes tik naujas patvirtintąja sąjyba; redaksi komisijs
 turi pasiūlyti; J. Baticionis, kaip įlgameto žodyno dar-
 kininkas neturėję nuo darbo paritrauklė; visi paskeršė-
 jusiai arba netaktinai išvėikomi turi būti laikiuoti tar-
 pinijs arba ankites akroindijs; bet jeigu ir šai pasiro-
 fty neįmanoma, tada nedelsdami to darbo ryštingas buje
 šai metu, kiti ir jį toliau leisti. Priešingai abujis ai neį-
 manoma, kaip šitais kas darbas galėty būti daromas.
 Jeigu vis dėlto respicjalotai iš pasaulio visa šai rasy
 šitais tvarkyti, tada ai nelegaliiau pasidėti prie lito-
 rų kalbos žodyno ar kito kurio lietuvių kalbos instituto
 darbo ir tuo patim įausšėianis akropalaidovys nuo ket
 kokių sąjies su lietuvių mokslų akademija. Šiaipjau nuo
 šitais netaktinai tvarkomo lietuvių kalbos mokslu dar-
 ba netu linkis akrosotyti.

Su pagarba

Prof. Dr. P. Skardžius

1942. XII. 7.

4 PAV. Prano Skardžiaus 1942 m. gruodžio 7 d. rašto Mokslų akademijos
 pirmininkui fragmento faksimilė (LMAA f. 1, ap. 1, b. 68, l. 108)

daktorius nenorėjęs, kad pradėtame redaguoti tome atsirastų dvi rašybos arba dėl rašybos būtų perdirbinėjimas beveik visas tomas. „Iš kitos pusės, – rašo autorius, – kol naujos rašybos nevartoja kiti mūsų raštai ir nėra žinios, ar panorės ją vartoti, ypač kai po karo susirinks visa tauta į krūvą ir pradės ramiai dirbti kultūros darbą, tai kokia prasmė šokti ją vartoti žodynui pirmam? Argi žodyno esmę sudaro rašyba?“ (ten pat, 185).

Toliau autorius parodo, kad rašybos pagrinduose sumišai vartojami kilminės ir garsinės rašybos principai: vienur teikiama rašyti iš kilmės, kitur iš garsų (*baigštus*, nes esą *baigus*, *baiginti*, nors tų žodžių dabartiniuose raštuose ir gyvoje kalboje netenka matyti ar girdėti, bet *žymus*, nors iš kilmės turėtų būti *žimus*). „Rašyba nesivaiko tolimesnių kilmių, jos paskirtis nėra mokyti etimologijos“ (ten pat). Didžiausias kriminalas pasidaręs dėl joto rašymo, nes autoriai vėl pamiršę savo išsikelto kilminį rašybos principą (rašyti *bjaurus*, *pjauti* ir *kiaulė*, *šiaudas*, kaip teisingai yra parodęs Jablonskis, „tėra dviejų rašybų mišinys“ (ten pat, 186)). „Jei „rašybos pagrindai“ nėra vykęs bandymas duoti tinkamesnę rašybą, tai kokia išeitis?“ (ten pat). Išeitis esanti kilminiu principu sudaryta Jablonskio rašyba.

Kitame straipsnyje, parašytame 1944 m. diskutuojant jau su Saliu (Balčikonis 1978: 187–188), pabrėžiama, kad redaktorius nesutikęs priimti komisijos siūlomos rašybos dėl to, kad nereikėtų redakcijai tekstą peržiūrėti, spaustuvei pertaisyti, redakcijai koreguoti ir t. t. „Juk žodynas nuo to netunka! Žodynui reikalingi žodžiai, o ne raidžių kaitaliojimai! [...] Bet komisijos užsispyrimas buvo didesnis už tuos argumentus“ (ten pat, 187). Redaktoriaus nuomone, žodyno II tomas turėjęs pasirodyti 1943 m. pavasarį, vėliausiai vasarą. „Buvau nuomonės, kad rašybos kaitaliojimas karo metu apskritai yra nesąmonė. Daug kur kalbėjau, kad karo metu beveik vertėtų žodyną leisti net su korektūros klaidomis; korektūros klaidas vėliau galima būtų ištaisyti, o jei žūtų lapeliai su žodžiais, tai už jokių pinigų jų nebeatgautum. Bet mokslo įstaigos nuėjo kitu keliu“ (ten pat, 188).

APIBENDRINAMOSIOS PASTABOS

1. Straipsnyje analizuojamos 1930 m. pabaigoje atnaujinto rengti didžiojo *Lietuvių kalbos žodyno* redaktoriaus skyrimo aplinkybės, koreguojama ligšiolinė nuomonė, kad vienintelis kandidatas į žodyno redaktoriaus pareigas buvęs kalbininkas Balčikonis. Naujai surastų archyvinių dokumentų duomenimis, pirmasis kandidatas buvo ką tik mokslus užsienyje baigęs kalbininkas Skardžius. Galima manyti, kad kaip tik jis inicijavo žodyno redakcijos atgaivinimo darbą, rūpinosi finansais, bendradarbiais ir kitais žodyno reikalais ir pagrįstai pretendavo būti paskirtas žodyno redaktoriumi. Priežastis, kodėl Skardžius nebuvo paskirtas į didžiojo žodyno re-

daktoriaus vietą, galėjo būti sena priešprieša tarp smetoninės valdžios bei ypač prezidento Smetonos ir Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto dekaną Krėvės-Mickevičiaus, kurio globotinis buvo Skardžius. Taigi Skardžius galėjo tapti dviejų institucijų ambicijų ar interesų auka.

2. Skardžiaus norą ir pastangas tapti didžiojo žodyno redaktoriumi rodo daugelis faktų ir vėliau įvairiais pavidalais išlendanti nuoskauda, kad redaktoriumi buvo paskirtas Balčikonis. Santykiai su Balčikoniu darėsi vis šaltesni, kol galų gale virto atviru karu ir pasireiškė ne visada švariais veiksmais siekiant pašalinti Balčikonį iš redaktoriaus pareigų ir pačiam užimti jo vietą. Skardžiaus veiksmy motyvus galėjo lemti pirmiausia suabsoliutinta kalbos mokslo ir kalbos praktikos atskirtis. Ne laikydamas mokslininku net Jablonskio, Balčikonį jis juo labiau vadino tik paprastu kalbos praktiku, kuris esą net „kalbotyros dalykais plačiau nesidomėjo“. Skardžius į žodyno rengimą žiūrėjo kaip į išimtinai grynojo kalbos mokslo darbą ir viešai propagavo mintį pagerinti žodyno rengimą moksliniais pagrindais. Antra vertus, Skardžius buvo tikras kalbos mokslo darbo aistringas ir jo pastangos įsitraukti į labai perspektyvaus žodyno rengimo darbą gali būti aiškinamos ir perdėtomis mokslininko ambicijomis.

3. Skardžius ar ne pirmasis spaudoje 1937 m. paleido daug kritikos strėlių dėl žodyno kartotekos kokybės ir redakcijos darbo planavimo. Bet tik įsteigus Lituanistikos institutą 1939 m., savo kritiką jis jau galėjo reikšti tiesiogiai žodyno rengėjams, o susidarius sąlygoms ir mėginti perimti žodyno rengimą į savo rankas. Vienas iš pačių nešvariausių žodyno rengimo tarpsnių buvo 1940 m. vasara ir ant-rasis pusmetis, kai Skardžius, nuo okupacijos pradžios praėjus vos pusantro mėnesio, pradėjo diskusiją su redaktoriumi Balčikoniu, kurioje puolė senąją valdžią ir Balčikonį dėl žodyno. Tuo metu ne be Skardžiaus iniciatyvos buvo mėginta administraciniu būdu vietoj Balčikonio redaktoriumi paskirti Skardžių. Ne ką garbingesnę poziciją Skardžius užėmė ir 1942 m. sudarius vadinamąją Mokslinę pagalbinę komisiją, kuriai buvo keliamas uždavinys spręsti bendruosius žodyno sudarymo principus, rašybos dalykus ir kt. Skardžiaus su Saliu ir Balčikonio diskusija nuo bendrųjų žodyno dalykų greitai virto ambicijų karu dėl kelių rašybos atvejų, ypač dėl *j* rašymo kelių žodžių šaknyse.

4. Skardžiaus skelbiama žodyno ir Balčikonio kritika ne visada buvo gerai apgalvota, ne visur pagrįsta tikrais faktais ir jų chronologija. Jos teiginiai kartais būdavo gana įžeidūs, neretai grįsti ne argumentais, bet emocijomis. Daug daugiau argumentuotų žodyno tikslinimo atvejų buvo suformuluota Mokslinės pagalbinės komisijos posėdžiuose. Kai kuriais iš jų buvo pasinaudota tolesniame žodyno rengimo darbe paties Balčikonio ir vėlesnių redaktorių. Būtina pabrėžti, kad nei Skardžius, nei komisija neteikė kokių kardinalių, struktūrinių žodyno pertvarkos projektų, o komisija tik įtvirtino svarbiausius Balčikonio redaguojamo žodyno suda-

rymo principus. Taigi visos Skardžiaus pastangos „pagerinti žodyną“ tebuvo retorikos lygio, ką vėliau yra pripažinęs ir pats kalbininkas. Jo įsivaizduotoji leksikografijos teorija niekur nebuvo išsamiau atskleista ar aprašyta ir liko miglota bei neaiški. Bendro pobūdžio mintys apie žodyno „istoriškumą“, „moksliškumą“ neatskleidė Skardžiaus teorijos esmės ir lieka tik spėlioti, koks būtų buvęs didysis *Lietuvių kalbos žodynas*, jeigu visiems jo rengimo darbams būtų vadovavęs ne Balčikonis, o kitas žymus to meto kalbininkas Skardžius.

LITERATŪRA

Antanaitis J. 1933: *Lietuvių kalbos žodynas*. Netrukus sulauksime pirmojo lietuvių kalbos žodyno tomo. – *Naujoji romuva* 125, 503–504.

Balčikonis Juozas 1934: Keletas atsiminimų apie Antaną Smetoną. – *Vairas* 8–9, 109–113.

Balčikonis Juozas 1978: *Rinktiniai raštai* 1, sud. Aldonas Pupkis. Vilnius: Mokslas. CVA – Lietuvos centrinis valstybės archyvas.

Dėk žodį prie žodžio 2006: *Dėk žodį prie žodžio – turėsi žodyną*: Atsiminimai apie kalbininką Juozą Balčikonį, sud. Birutė Goberienė ir Aldonas Pupkis. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.

Kronika 1943: *Varpai*. Šiauliai, 322.

Lyberis Antanas 2009: *Leksikografijos teorija ir praktika*, sud. Zita Šimėnaitė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

LE – *Lietuvių enciklopedija* 1–37. Bostonas: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1953–1985.

LK – *Literatūra ir kalba* 1–22. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1956–1995.

LKI RF – Lietuvių kalbos instituto Rankraščių fondas.

LMMA – Lietuvos mokslų akademijos archyvas.

NMMB RS – Nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius.

Piročkinas Arnoldas 2010: Dėl kurių ne kurių samprotavimų apie Jono Jablonskio kalbinę veiklą. – *Mokslo Lietuva*, spalio 7 d.

Pupkis Aldonas 2010: *Lietuvių kalbos normintojai ir puoselėtojai*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.

Raila Bronys 1943: Ir vėl nauja rašyba. – *Tėviškė*, sausio 8 d.

Rosinas Albertas 2001: *Pranas Skardžius*: Gyvenimas ir darbai. Vilnius: Vilniaus universitetas.

- Sabaliauskas Algirdas 1999: Lietuvių kalbotyra ir kalbininkai 1940–1945 metais. – *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1940–1945*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Salys Antanas 1944: Paaiškinimas Lietuvių kalbos žodyno reikalu. – *Ateitis*, balandžio 11 d.
- Salys Antanas 1979: *Raštai 1*: Bendrinė kalba, red. Petras Jonikas. Roma: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija.
- Salys Antanas 1985: *Raštai 3*: Įvairūs straipsniai, red. Petras Jonikas. Roma: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija.
- Skardžius Pranas 1943: *Lietuvių kalbos žodžių daryba*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Skardžius Pranas 1997: *Rinktiniai raštai 2*: Bendrinės kalbos dalykai, sud. Albertas Rosinas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Skardžius Pranas 1999: *Rinktiniai raštai 5*: Akcentologija. Bendrinės kalbos kultūra. Publicistika, sud. Albertas Rosinas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Ulvydas Kazys 1987: J. Balčikonio mokslinė, literatūrinė ir pedagoginė veikla. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 26, 4–12.
- Vaižgantas 1998: *Laiškai Klimams*, par. Petras Klimas jn. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Valys Ant. 1930: Dėl lietuvių kalbos žodyno. – *Lietuvos žinios*, lapkričio 27 d.
- Vitkauskas Vytautas 1986: Juozas Balčikonis (100-ąsias gimimo metines minint). – *Ženklas ir prasmė*. Vilnius: Mokslas.
- VLE – *Visuotinė lietuvių enciklopedija* 1–22. Vilnius: MELC, 2001–2012.

Pranas Skardžius and the grand *Dictionary of the Lithuanian Language*

SUMMARY

The article addresses the relationship of the well-known Lithuanian linguist Pranas Skardžius with the compilation of the grand *Dictionary of the Lithuanian Language* and the discussions with its editor Juozas Balčikonis. It corrects the idea expressed in the history of Lithuanian linguistics to this day that in 1930, when the work of compilation of the dictionary of Kazimieras Būga was resumed, Balčikonis was the only candidate for the editor's position. The data from the new archival documents show that a young linguist Pranas Skardžius, who had just

made his return from the studies in Germany, was the first candidate. New sources lead to a conclusion that it was most likely him who initiated the revival of the dictionary's compilation and took care of the staff and finances. His non-appointment as the editor could have been determined by the conflict of interests and ambitions of the government of that time and the dean of the faculty of Vytautas Magnus University Vincas Krėvė-Mickevičius.

Even if he was not elected the editor of the dictionary, Skardžius always showed his interest in the work of compilation of the dictionary and contributed to the determination of the type of the dictionary and the principles of its compilation along with Salys, even though the opinions of the editor and the young linguists did not always coincide. Whenever possible, he did not hesitate to criticise Balčikonis in the press and often brought up the editor's incompetence in directing the work of such significance. His continuous requests focused on the improvement of the compilation of the dictionary on scientific grounds and its publishing only after making the necessary spelling corrections. Such requests gradually evolved into a one-sided requirement to introduce the spelling promoted by him and turned into an ill-favoured war of personal whims and ambitions. This war witnessed Skardžius' attempts to remove Balčikonis from the office of the editor of the grand dictionary by administrative means and to take up his position.

Įteikta 2012 m. gegužės 18 d.

ALDONAS PUPKIS

Lietuvių kalbos institutas

Petro Vileišio g. 5, Vilnius LT-10308, Lietuva

aldonas.pupkis@gmail.com

DAIVA VAIŠNIENĖ

Lietuvos edukologijos universitetas

Mokslinių tyrimų kryptys: dialektologija, baltų filologija.

JUOZO ALEKSANDRAVIČIAUS KRETINGOS TARMĖS ŽODYNAS: TRANSPONAVIMO PRINCIPAI IR KEBLESNI ATVEJAI

The Dictionary of the Kretinga Dialect
by Juozas Aleksandravičius: Principles
of transposition and problematic cases

ANOTACIJA

Tarminio žodyno rengimas susijęs ne tik su žodžių pateikimo, iliustracijų, bet ir su gana kebliais tarmės ir bendrinės kalbos garsyno ar prozodijos elementų atitikties problemomis, nevienareikšme tarminių reiškinių interpretacija. Patikimas ir lingvistiškai pagrįstas antraštinių formų ar iliustracinių pavyzdžių transponavimas lemia tikslų tarminės leksikos pateikimą žodynuose, autentiškumą ir sąveikumą su bendrinės kalbos formomis. Tai itin aktualu rengiant visą lietuvių kalbos erdvę aprėpiančius leksikos išteklius, tokius kaip *Lietuvių kalbos žodynas*. Vis dėlto tie patys fonetiniai reiškiniai tomis pačiomis sąlygomis gali būti įvairiai transponuoti, nors ir taikomas bendrasis principas – transponuoti griežtai dėsningai, pagal kokį visuotinę garsų atliepimo dėsnį.

Straipsnyje pateikiamos kelios šio principo taikymo schemas, lemiančios skirtingus transponavimo rezultatus, taip pat aptariami antraštinių žodžių ir pagrindinių jų formų transponavimo principai, taikyti rengiant Juozo Aleksandravičiaus *Kretingos tarmės žodyną*, pateikiama probleminių transponavimo atvejų.

ANNOTATION

The compilation of a dialect dictionary is not only related with the problems of presentation of words and illustrations but also with rather delicate problems of equivalence of the

ESMINIAI ŽODŽIAI: tarmė, šiaurės žemaičiai kretingiškiei, tarminis žodynas, transponavimas.

KEYWORDS: dialect, Northern Samogitian dialect of Kretinga, dialect dictionary, transposition.

sound system or prosodic elements of the dialect and the standard language, as well as ambiguous interpretation of dialectal phenomena. A reliable and linguistically grounded transposition of headword forms or illustrative examples determines an accurate presentation of dialectal lexis in dictionaries, authenticity and correlation with the forms of the standard language. It is especially relevant in compiling the lexical resources covering the overall Lithuanian language domain, such as *The Dictionary of the Lithuanian Language*. Nevertheless, the same phonetic phenomena can be variously transposed under the same conditions, even though the general principle is applied – the transposition in strict compliance with the consistent patterns, following a universal law of equivalence of sounds.

The article presents several schemes of application of this principle determining varying transposition results; the principles of transposition of headwords and their principal forms applied in the compilation of *The Dictionary of the Kretinga Dialect* by Juozas Aleksandravičius are discussed; the cases of problematic transposition are addressed.

Lietuvių kalbos leksikos lobynas šiandien turtėja tarmių duomenimis iš kasmet pasirodančių tarminių žodynų, kuriuose užfiksuojamos ne tik naujos žodžių reikšmės, bet pasitaiko ir naujų žodžių ar žodžių formų. Tarminės leksikos tikslus pateikimas žodynuose, autentiškumas ir sąveikumas su bendrinės kalbos formomis ypač aktualus kaupiant visą lietuvių kalbos erdvę aprėpiančius leksikos išteklius, tokius kaip *Lietuvių kalbos žodynas* (toliau – LKŽ). Rengiant šį žodyną išgrynintos transponavimo nuostatos¹ perkeliamos į pastaruosiu metu sparčiai gausėjančius atskirų tarmių ar šnektų žodynus.

Patikimas ir lingvistiškai pagrįstas tarmės fonetinių reiškinių transponavimas sprendžia ne tik žodžių pateikimo, iliustracijų, bet ir kartais gana keblias tarmės ir bendrinės kalbos garsyno ar prozodijos elementų atitikties problemas, nevienareikšmę tarminių reiškinių interpretaciją ir pan. Tai ne tik techninė tarminio žodyno rengimo ar mokslinio redagavimo užduotis, bet ir mokslinės problemos sprendimas – kaip pateikti kiek įmanomą tikslesnį tarminių formų transponavimą, kad būtų tinkamai atliepiamos tarminės ypatybės ir išvengta vadinamųjų žodžių nebuvėlių ir nesamų formų (tokie netikslumai pasitaiką nuo pat LKŽ rengimo pradžios, plg. Būga 1959: 724), iškreipiančių tarmių fonetinės, akcentinės ir morfologinės sąrangos vaizdą. Taigi rašant tarmės žodyną leksikografinė kompetencija turi derėti su itin geru tarmės išmanymu ir dialektologinio darbo patirtimi, kad koks abejotinas žodžio transponavimas nesukurtų nesamų formų ir tokie atvejai, perkeltami iš vieno leksikografinio šaltinio į kitą, neiškreiptų tarmės faktų ar jų interpretacijos.

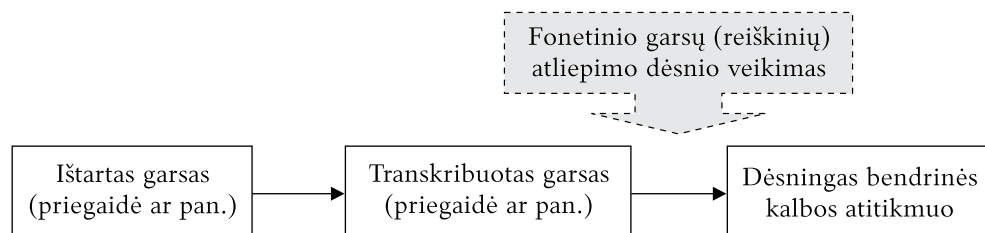
Transponavimo principai paprastai aptariami pristatant žodyną ir iš esmės skiriasi tik fonetinių reiškinių interpretacija, moksliniu pagrindu bei transponavimo

¹ Plg. 1963 metų *Lietuvių kalbos žodyno* instrukcijoje transponavimui aptarti skiriama vos pusėšto puslapio (LKŽI 1963: 87–92), o 1980 metais šis skyrius jau kelis kartus didesnis (LKŽI 1980: 88–104).

taisyklių šaltiniais². Pagrindinis principas, deklaruojamas LKŽ ir įprastai taikomas tarminiuose žodynuose, – žodžiai transponuoti griežtai dėsningai, atsižvelgiant į tarmių fonetikos (ir morfologijos) ypatumus, paisant kokio visuotino garsų atitikimo bendrinėje kalboje pavyzdžių (Vitkauskas 2006: 35, 38) – remiasi bendrinės kalbos atliepimu³, t. y. laikomasi nuostatos, kad transponuotos formos fonetiškai maksimaliai dera su bendrinės kalbos sistema. Žinoma, išskirtini atvejai, kai fonetinis kitimas nedėsningas ir jis tiesiogiai perkeltinas į transponuotą formą, t. y. neveikia joks fonetinis garsų (reiškinių) atliepimo dėsnis.

Valstybinė lietuvių kalbos komisija 2006 m. gruodžio 21 d. posėdžio protokoliniu nutarimu (rekomendacija R-4; Inf. pran., 2007-12-29, Nr. 100) patvirtintuose Tarmių (šnektų) žodynų rengimo bendruosiuose reikalavimuose taip pat nustačiusi bendruosius transponavimo principus, paremtus bendrinės kalbos atliepimu, t. y. dėsningos garsinės tarmės (šnektos) ypatybės ir atitrauktinio kirčio atvejai perrašomi laikantis bendrinės lietuvių kalbos garsų ir kirčiavimo sistemos, netransponuojamos nedėsningos morfologinės žodžio ir žodžio sandaros ypatybės (žr. 10 punktą⁴).

Pagal aptartą bendrąjį transponavimo principą, tarminio reiškinių atliepimą bendrinėje kalboje būtų galima suvokti kaip nuoseklų tiesinį procesą. Išstartas garsas ar koks prozodinis reiškinytis kiek įmanoma tiksliau užrašomas transkripcijos ženklais, tada pagal nustatytą fonetinį dėsningumą transponuojamas į bendrinės kalbos atitikmenį – garsą, priegaidę ir pan.

1 SCHEMA

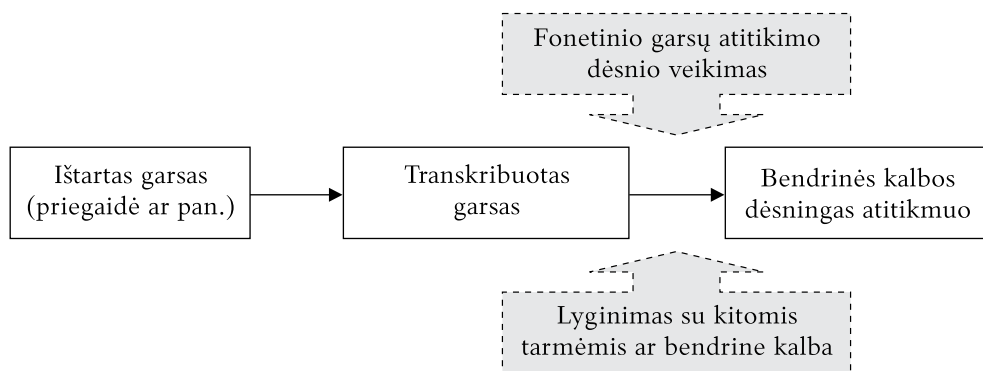
² Nuo šaltinių įvairovės, t. y. naujų dialektologinių tyrimų ir tarminių reiškinių mokslinių interpretacijų, labai priklauso transponavimo tikslumas ir kokybė, plg., 1980 metų *Lietuvių kalbos žodyno instrukcijoje* transponuojant rekomenduojama remtis tik Zigmo Zinkevičiaus *Lietuvių dialektologijos* pagrindinių ypatybių žemėlapių izoglosomis (LKŽI 1980: 88), o *Lietuvių kalbos žodyno taisy muose* nurodomi gausnes ir įvairesni šaltiniai, pavyzdžiui, *Lietuvių kalbos atlasas*, kiti tarmėtyriniai darbai (Vitkauskas 2006: 20).

³ 1963 metų LKŽ instrukcijoje vartojama sąvoka „išversti tarmybes į bendrinę kalbą“ (plg. LKŽI 1963: 87).

⁴ Interneto prieiga: <http://www.vlkk.lt/lit/programos/zodynu-reikalavimai.html#tarmes>, žiūrėta 2012-04-22.

Žinoma, išskirtini pavieniai nedėsningi pakitimai, kai garsų atitikimo dėsnis negali būti pritaikomas, tačiau tokių atvejų tikrai nėra gausu, tarkime, galėtume kalbėti apie kai kurių skolinių adaptavimą, naujų žodžių neprisitaikymą prie dėsningų fonetikos ypatybių, sporadišką fonetinį kitimą ir pan.⁵

Vis dėlto bendrojo principo taikymo rezultatas ne visada toks aiškus ir paprastas, t. y. tie patys fonetiniai reiškiniai tomis pačiomis sąlygomis gali būti įvairiai transponuoti pritaikant tą pačią bendrąją atliepimo taisyklę. Sudėtingesniais atvejais, kai pateiktinos tarminės formos neturi kokių ypatingų požymių, padedančių nustatyti tikslius atitikmenis, Vytautas Vitkauskas siūlo imti faktus iš tų šnektų, kuriose atitikmuo yra aiškus ir nekelia abejonių (Vitkauskas 2001: 36). Taip vienos tarmės faktai nėra interpretuojami kaip atskiros tarminės sistemos vienetai, bet įtraukiami į tarminių atitikmenų visumą ir paprastai būna derinami su bendrinės kalbos sistema. Vadinas, kartais nepakanka vien tik nustatyti dėsningą atitikmenį, reikia atsižvelgti, kaip tas atitikmuo funkcionuos bendrinės kalbos sistemoje ir derės su kitų tarmių atitikmenimis.

2 SCHEMA

Dviejų aptartųjų požiūrių skirtumus gerai iliustruoja *a* ir *e* transponavimas kirčiuotus trumpuosius balsius ilginančių patarmių žodynuose, plg.: *Kupiškėnų žodyne* žodis *lėmá.na*. – transponuojamas **liemènė**, *nó.mas* – transponuojamas **nàmas**. Šiuo atveju laikomasi dėsningo atliepimo atsižvelgiant į tarmės ilgumų sistemą ir turint galvoje, kad kupiškėnai iki pusilgių ilgina iš prigimties trumpuosius balsius, o tokie istoriškai ir buvę *a*, *e*. Tačiau toks transponavimas nėra įprastas – bendrinėje kalboje prigimtiniai trumpieji *a* ir *e* paprastai ilgėja dėl kirčio, todėl LKŽ pateikiamos formos **liemènė** ir **nàmas**, neatsižvelgiant į galimą skirtingą šių bal-

⁵ Daugiau atvejų žr. Vitkauskas 2001: 17–20.

sių raidos interpretavimą tarmėse. Plg. Aleksas Girdenis pripažindamas, kad šioje pozicijoje ir žemaičiams trumpojo balsio transponavimas būtų tikslesnis, pats irgi jo nesirenka, nes tai per daug prieštarauja mūsų dialektologijos tradicijoms (Girdenis 2008: 23, 12 išn.).

Šie pavyzdžiai nėra kokie sporadiški pavieniai kitimai, vadinasi, tarminės ir transponuotos formų sąveika yra gerokai sudėtingesnė nei tiesioginis garsų ar reiškinų atliepimas ir atitiktis su bendrinės kalbos forma. Iš dalies tai gali būti susiję ir su subjektyvia autoriaus interpretacija, pavyzdžiui, koks jo požiūris į tradiciškai dėsningais laikomus atvejus, turinčius aiškius bendrinės kalbos atitikmenis, plg. *Daukšių krašto žodyne* transponuojami ilgieji tvirtapradžiai **gýrnos**, **múrgdyti** ir pan. rodytų autoriaus nuostatą, kad šis kitimas nesąs dėsningas⁶.

Taigi transponuojamų formų skirtumus daugiausia lemia pasirinktas požiūris į tarmės ir bendrinės kalbos formų santykį. Kitaip sakant, ar forma bus tiesiog transponuojama bendrinės kalbos atitikmenimis, suvokiant tarmę kaip atskirą kalbinę sistemą, vertinant tik garsų kilmę bei istorinę raidą (žr. 1 schemą), ar bus atsižvelgiama ir į kitų tarmių atitikmenis bei bendrinę kalbą, tai yra, esant dviem tarminio reiškinio interpretavimo galimybėms, bus pasirinkta toji, kuri geriau atitinka bendrinės kalbos sistemą (žr. 2 schemą).

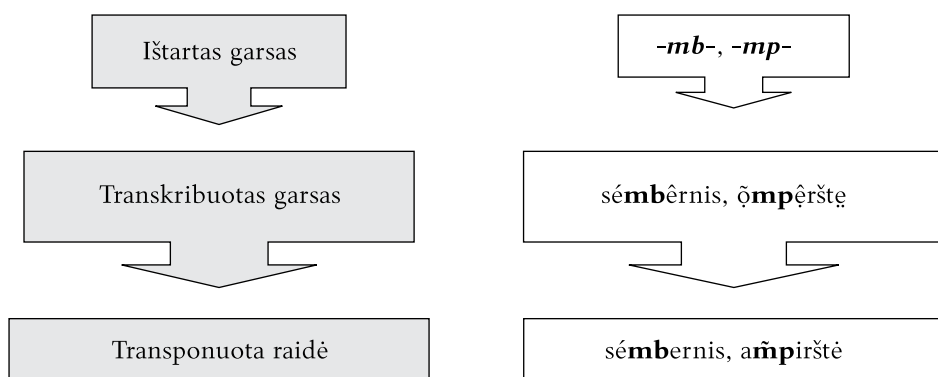
Kaip šios schemos taikomos viename iš naujausių žemaičių tarmės leksikos šaltinių – Juozo Aleksandravičiaus *Kretingos tarmės žodyne*? Kokius antraštinių žodžių ir pagrindinių jų formų transponavimo principus buvo numatęs autorius ir kas pasikeitė suredagavus žodyną? Atkreiptinas dėmesys, kad dauguma transponavimo ypatumų ir praktiniai redagavimo aspektai čia nebus minimi, nes jau yra aptarti įvardiniame žodyno straipsnyje (Vaišnienė 2011: XXIX–XXXIII). Toliau tekste bus remiamasi žodyne teiktais pavyzdžiais.

Žodyno autorius Juozas Aleksandravičius, atidavęs rengti rankraštį spaudai, nebesuspėjo perskaityti nuo pradžios iki galo, suvienodinti ir apsispręsti dėl svarstytinų žodžių ar formų pateikimo. Kai kurios problemos spėtos aptarti su autoriumi, tačiau dar liko nemažai spręstinių lingvistinių klausimų, į kuriuos atsakymų ieškota remiantis naujesniais šiaurės žemaičių, ypač kretingiškių, tarmės tyrimais bei šaltiniais. Tenka pripažinti, kad ne visada pakakdavo patikimų duomenų sprendžiant probleminius kamienų mišimo, kirčiavimo dalykus, tad tokiais atvejais redaguojant labiau atsižvelgta į autoriaus nuomonę. Kita vertus, ir paties autoriaus požiūris į kai kuriuos svarstytinus fonetikos ir morfologijos reiškinius yra keitęsis, o kai kur taip ir likę tvirtai neapsispręsta, tai rodo skliausteliuose palikti alternatyvūs galimi variantai, klaustukai ar pastabos parašėse.

⁶ Nors galima numanyti, kad toks neįprastas sprendimas pasirinktas tik dėl to, kad ši garsyno ypatybė tiesiog itin ryški ir specifiška (plg. Labutis 2002: 6).

Apžvelgus transponavimo netolygumus rankraštyje ir redaguotinus atvejus galima konstatuoti, kad rengdamas *Kretingos tarmės žodyną* Aleksandravičius taikęs du ištarto garso ir transponuotos raidės sąveikos principus, sukurdamas ne visai tiksliai transponuotas formas. Tiesa, šių principų ne visada nuosekliai laikėsis, taigi greičiausiai sau jų nebuvo suformulavęs, o apsisprendęs kiekvienu konkrečiu atveju.

I principas. Tarminės fonetinės lyties tiesioginis perkėlimas į bendrinę kalbą atsižvelgiant tik į tarminius dėsningumus. Transponuoto garso pagrindas – ištartas tarminis garsas, transkribuojamas ir tiesiogiai perkeliamas į transponuotą bendrinės kalbos formą, jei nėra kokio dėsningo fonetinio garso kitimo, plg.:

Šis principas iš dalies derėtų su 1 transponavimo schema, kai atsižvelgiama tik į dėsningus tarminius atliepimus. Esminis skirtumas, kad tradiciškai transponuojant įprasta atsižvelgti į universaliuosius fonetinius garsų pokyčius – asimiliaciją, akomodaciją, degeminaciją ir pan. – juos vertinant kaip dėsningus, nors ir ne tarminius. Regis, Aleksandravičius fonetiniais kitimais, kuriuos derėtų transponuoti bendrinės kalbos atitikmenimis, bus laikęs tik dėsningus tarminius atliepimus.

Kaip netinkamus aptartojo principo taikymo pavyzdžius galima minėti šiuos atvejus:

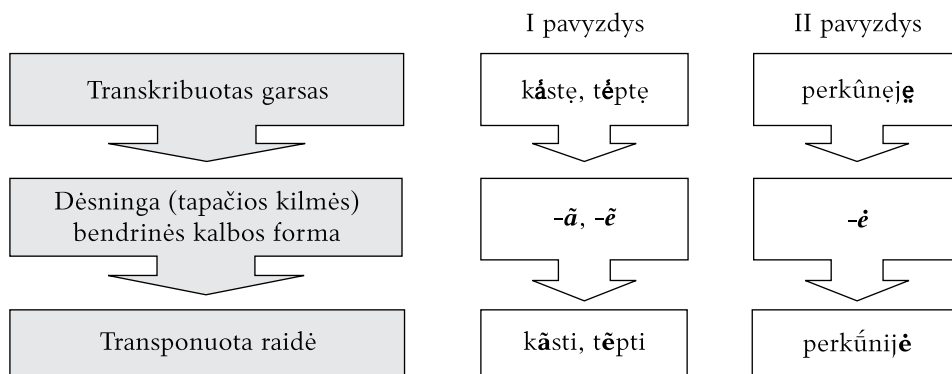
- Nors autorius transkribuodamas buvo pasirinkęs morfologinį priebalsių pateikimo būdą, tačiau šio principo nesilaikė junginiuose *nb*, *np*, kurie transkripcijoje pateikiami pagal fonetinį tarimą – dėl akomodacijos pakitę į *mb*, *mp*. Kadangi tai universalusis fonetinis, o ne dėsningas tarminis kitimas, taikydamas tiesioginio atliepimo bendrinės kalbos atitikmenimis principą Aleksandravičius transkribuotų pavyzdžių *m* nuosekliai perkelia į transponuotus antraštinius žodžius, pvz.: *sémbernis*, *šĩempjũtė* ir pan.

Beje, atkreiptinas dėmesys, kad priebalsių asimiliacijos pagal balso stygų veiklą atveju transponavimo netikslumų išvengta, nes autorius transkripcijoje

nuosekliai laikėsi morfologinio priebalsių rašybos principo. Belineka tik spėlioti, kodėl aptariamuoju akomodacijos atveju pasirinkta kitokia priebalsių sąveikos interpretacija.

- Taip pat atsitikę ir geminatų atveju – transkribuotuose pavyzdžiuose nesilaikoma morfologinio priebalsių rašymo principo ir rašomas tik vienas iš dviejų tapačių priebalsių. Tai perkelta ir į antraštinius žodžius, pvz.: **ādaras, ādrėkis, dālkotis, saūšakė** ir pan.⁷

II principas. Atliepinio konstravimas pagal tapačios kilmės garso funkcionavimo bendrinėje kalboje dėsningumą. Šiuo principu transponuotos formos sukėlė bene daugiausia svarstymų, nes atliepinio pasirinkimas, kai kuriais atvejais netgi teorinis konstravimas, susijęs su subjektyvia interpretacija ir gali priklausyti nuo to, kaip bendrinėje kalboje funkcionuoja dėsningas arba, autoriaus nuomone, tapačios kilmės atitinkmuo (plg. 2 transponavimo schemą). Pavyzdžiui, atsižvelgiant į dėsningumą, kad bendrinės kalbos kirčiuoti *a* ir *e* paprastai ilgėja iki ilgųjų, šio principo laikomasi be išimčių, net tais atvejais, kai bendrinės kalbos *a*, *e* išlaikomi trumpieji, žr. pirmą pavyzdį:

Antrasis pavyzdys sudėtingesnis – kretingiškių moteriškosios giminės **iā* kamieno žodžiai linkę pereiti į **ē* kamieną, taigi Aleksandravičius savo disertacijoje *Kretingos tarmė* nurodo, kad abiejų kamienų paradigmos iš esmės sutampančios (Aleksandravičius 1967: 195). Regis, taip autoriaus ir interpretuojama, kad bendrinės kalbos sistemoje jos turėtų funkcionuoti kaip tapačios formos. Autorius nuosekliai laikėsis nuostatos, kad atvirojo žodžio galo garsas, sutrumpėjęs iš **ē* ir bendrinėje kalboje atliepiamas *ė*, transkripcijoje žymėtinas specialiu ženklu – *ę*.

⁷ Daugiau pavyzdžių žr. Vaišniene 2011: XXX–XXXI.

Vadinasi, visais atvejais tokį garsą transponuoti bendrine kalba derėtų kaip *é*, pvz.: *sâuję* > **sáujė**, *kûoje* > **kóje**, *mėlninčę* > **mėlninčė**, *dešinûoje* > **dešinójė** ir pan.

Keblumų kyla tada, kai ši galūnė kirčiuota, nes galūnės balsis yra trumpasis, taigi kirčiuotoje pozicijoje negali būti transponuojamas kaip *é*, pvz.: *aldabėjė*, *dvàsę*. Pagal aptartąjį principą tapatus transkribuotas garsas turėtų būti transponuojamas tuo pačiu bendrinės kalbos atitikmeniu – visais atvejais *ę* atlieptų *ė*, pvz., **aldabijė**, **dvasė** ir pan. Tačiau kaip suderinti ilgojo *é* kiekybę ir kirčiavimą, nes žodžio galo skiemuo yra trumpasis? Rankraštyje autorius bandė rasti kompromisinį sprendimą – palikęs antraštinio žodžio galūnę *-ià*, greta skliaustuose nurodo, kad žodis *é*-kamienis, pvz., **aldabijà** (*é*-kam.), **dvasià** (*é*-kam.). Rengiant žodyną spaudai šiais atvejais atsižvelgta į iliustracinius pavyzdžius, nes kai kurie linksniai, pavyzdžiui, vienaskaitos vietininkas, aiškiai rodo žodžio kamieną. Jei iliustracinių pavyzdžių, tiksliai parodančių kamieną, nėra, laikytasi principo, kad nekirčiuotų žodžių galūnė yra *-é*, o kirčiuota galūnė – *-ià* (skirtingą **iā* kamieno linksniavimo raidą pabrėžia ir Vladas Grinaveckis: šakninio kirčiavimo žodžiai perėję į **ē* kamieną, o galūninio – išlikę (Grinaveckis, 1973: 141)⁸.

Čia pateikti tik keli nuoseklesni keblesnio transponavimo pavyzdžiai, kuriuos galima paaiškinti kaip aptartųjų principų taikymo rezultatą. Pažymėtina, kad redaguojant panašius atvejus *Kretingos tarmės žodyno* transponuoti antraštiniai žodžiai tikslinti laikantis šių nuostatų:

- 1) kur įmanoma remtasi iliustraciniais pavyzdžiais ir analogijos principu;
- 2) jei nėra aiškių iliustracinių pavyzdžių, palikta autoriaus užrašyta forma, tačiau akivaizdu, kad sprendžiant kai kurių svarstytinų atvejų pateikimo problemas reikėtų papildomo tyrimo.

Atkreiptinas dėmesys, kad straipsnyje pateikti principai formuluoti remiantis tik vieno šaltinio – *Kretingos tarmės žodyno* – duomenimis, tačiau akivaizdu, kad jie bent iš dalies gali būti pritaikomi ir analizuojant probleminius kitų tarminių žodyno transponavimo atvejus. Atkreiptinas dėmesys, kad naujesniuose žodynuose beveik nepasitaiko tarminės fonetinės lyties tiesioginio perkėlimo į bendrinę kalbą atvejų (nebent, kaip minėtu *Daukšių krašto žodyno* atveju, tarminis reiškiny s vertinamas kitaip nei įprasta). Kebliausi transponavimo atvejai susiję su teoriniu atliepinio pasirinkimu, atsižvelgiant į tai, kaip bendrinėje kalboje funkcionuoja dėsningas arba tapačios kilmės atitikmuo. Jei reiškinių prigimtis nėra pakankamai iširta, mokslinis transponavimo pagrindimas labai priklauso nuo subjektyvios autoriaus interpretacijos.

⁸ Nebent čia matytume naują *e* kamieną, kurį, pasak Alekso Girdenio, žemaičių tarmėje suponuotų tokie pasakymai kaip *jaunyste* : *durnyste* (Girdenis, 1996, 83). Vytauto Vitkausko nuomone, kažin ar verta čia ieškoti naujo kamieno, reikėtų interpretuoti tai kaip kamienų maišymą (Vitkauskas, 2001, 76, 7 išnaša).

LITERATŪRA

- Aleksandravičius Juozas 1967: *Kretingos tarmė*. Filologijos mokslų kandidato laipsnio disertacija. Vilnius.
- Aleksandravičius Juozas 2011: *Kretingos tarmės žodynas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Babickienė Zofija, Birutė Jasiūnaitė, Angelė Pečeliūnaitė, Rūta Bagužytė 2007: *Centrinė šiaurės žemaičių kretingiškių tarmė*: Tarmės tekstai su komentarais ir žodynėliu. Vilnius: Baltos lankos.
- Būga Kazimieras 1959: *Rinktiniai raštai 2*. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Girdenis Aleksas 1996: *Taip šneka tirkšliškiai*: Šiaurės žemaičių telšiškių tekstai su komentarais. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Girdenis Aleksas 2008: *Žemaičių dzūkai*: Tekstai su komentarais. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Grinaveckis Vladas 1973: *Žemaičių tarmių istorija*. Vilnius: Mintis.
- Labutis Vitas 2002: *Daukšių krašto žodynas*. Vilnius: Alma littera.
- LKŽI 1963 (II leidimas 1980) – „Lietuvių kalbos žodyno“ instrukcija. Vilnius: Lietuvių kalbos ir literatūros institutas.
- Tarmių (šnektų) žodynų rengimo bendrieji reikalavimai*. Interneto prieiga: <http://www.vlkk.lt/lit/programos/zodynu-reikalavimai.html#tarmes>.
- Vaišnienė Daiva 2011: „Kretingos tarmės žodynas“: pagrindiniai medžiagos pateikimo principai. – *Kretingos tarmės žodynas*, XX–XXXVII.
- Vitkauskas Vytautas 2001: *Lietuvių kalbos tarmių morfoneminiai reiškiniai*. Vilnius: Žara.
- Vitkauskas Vytautas 2006: „Lietuvių kalbos žodyno“ taisymai. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Vosylytė Klementina 2010: *Kupiškėnų tarmės žodynas I–O*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Juozo Aleksandravičiaus *Kretingos tarmės žodynas*:
transponavimo principai ir keblesni atvejai

The Dictionary of the Kretinga Dialect
by Juozas Aleksandravičius: Principles
of transposition and problematic cases

SUMMARY

The compilation of a dialect dictionary is not only related with the problems of presentation of words and illustrations but also with rather delicate problems of equivalence of the sound system or prosodic elements of the dialect and the standard language, as well as ambiguous interpretation of dialectal phenomena. Nevertheless, in dialectal dictionaries the same phonetic phenomena can be variously transposed under the same conditions, even though the general principle is applied – the transposition in strict compliance with consistent patterns, following a universal law of equivalence of sounds. The article presents several schemes of application of this principle determining varying transposition results; the problematic principles of transposition of headwords and their principal forms applied in the compilation of the dictionary of the Northern Samogitian dialect *The Dictionary of the Kretinga Dialect* by Juozas Aleksandravičius are also discussed; the cases of problematic transposition are addressed: a) a dialectal phonetic form is directly transposed to the standard language taking into account the dialectal consistent patterns exclusively, with no regard to the universal phonetic sound changes – assimilation, accommodation, degemination, etc.; b) the choice of equivalence of a dialectal form depends on the functioning of a regular equivalent or, according to the author, an equivalent of identical origin, in the standard language.

Įteikta 2012 m. rugsėjo 14 d.

DAIVA VAIŠNIENĖ

Lietuvos edukologijos universitetas

Taraso Ševčenkos g. 31, LT-03111 Vilnius, Lietuva

daiva.vaisniene@vlkk.lt

AURIMAS MARKEVIČIUS
Lietuvos edukologijos universitetas

Mokslinių tyrimų kryptys: morfologija, dialektologija, istorinė gramatika.

KALBOS DALIŲ PARIBIO PROBLEMOS

Issues Related to Periphery of Parts of Speech

ANOTACIJA

Straipsnyje nagrinėjama neapibrėžta kai kurių kalbos dalių ir morfologinių formų situacija, nevienareikšmė jų interpretacija mokslinėse, praktinėse gramatikose ir pagrindiniuose lietuvių kalbos žodynuose. Dar plačiai vartojama iliatyvo forma dažnai nepagrįstai ignoruojama, t. y. paprasčiausiai nutylima. Rasta daug atvejų, kur labai panašios struktūros ir semantikos žodžiai laikomi ne ta pačia kalbos dalimi. Prieštarigai vertinamas kai kurių būdvardžių daiktavardėjimas. Dar nevienodesnis požiūris į dalyvių būdvardėjimą. Pavyzdžiui, žodžiai *karpýtas*, *-a*, *prakéiktas*, *-à*, *prìslégtas*, *-à* vienių kalbininkų laikomi būdvardžiais, kitų – dalyviais. Trumpai aptariama įvardinės kilmėsrieveiksmių padėtis – vienių jie laikomi tikrieveiksmiais, kitų – irrieveiksmiais, ir jungtukais.

ANNOTATION

The article is devoted to analysis of the undefined situation typical of some parts of speech and morphological forms, their ambivalent interpretation in scientific and practical grammars as well as in the main dictionaries of Lithuanian. The illative-case form, which is still widely used, is often ignored without reason, i.e., it is simply suppressed. Numerous cases have been found where words having a very similar language structure and semantics are treated as different parts of speech. Ambivalence also exists in interpretation related to nominalisation of some adjectives. Different attitudes also exist towards participle adjectivisation. E.g., the words *karpýtas*, *-a* 'trimmed', *prakéiktas*, *-à* 'damned', *prìslégtas*, *-à* 'depressed' are considered to be adjectives by some linguists and participles by others. The article also embraces a brief overview on the status of adverbs having a pronominal origin – they are interpreted as adverbs by some, as well as both adverbs and conjunctions by others.

ESMINIAI ŽODŽIAI: kalbos dalys, iliatyvas, būdvardžio daiktavardėjimas, dalyvio būdvardėjimas.

KEYWORDS: parts of speech, illative case, adjective nominalisation, participle adjectivisation.

ĮVADINĖS PASTABOS

Kalbos dalių paribiu laikomi atvejai, kai žodžiai turi ryškių dviejų kalbos dalių požymių ir dėl šių žodžių skyrimo vienai ar kitai kalbos daliai kartais kyla abejonų. Paribiu skiriami ir tokie žodžiai, kurių statusas kinta dėl kalbos raidos.

Yra nemaža žodžių, kurie, turėdami vienodą fonologinį pavidalą, priklauso skirtingoms kalbos dalims. Išskyrus ne per dažnus homonimijos atvejus (pavyzdžiui, *girtas* – būdvardis ir dalyvis, *be* – prielinksnis ir dalelytė), žodžiai skirtingoms kalbos dalims ima priklausyti dėl semantinių, morfologinių ar kitokių kitimų.

Žodžių migracija iš vienos kalbos dalies į kitą lietuvių kalboje yra senas reiškinys. Esminių pakitimų įvyksta nykstant kai kurioms gramatinėms formoms. Pavyzdžiui, išnykus senajam vietininkui lokatyvui, jo likučiai *namiē*, *pusiáu*, dalies rytų aukštaičių vartojami *artiē* ‘arti’, *tolīē* ‘toli’, *oriē* ‘lauke’, žemaičių *dvījau* arba *dvīėjau* ‘dviese’ taporieveiksmiais. Toks pat likimas ištiko ir postpozicinio vietininko aliatyvo liekanas: *galóp*, *myrióp*, *namóp*, *pavakarióp*, *pavasarióp*, *rudenióp*, *vakaróp*, *velnióp*. Dabar šie žodžiai laikomirieveiksmiais. Iliatyvas išsilaikė daug geriau, bet jo padėtis gramatikose neapibrėžta.

Šiame straipsnyje dar nagrinėjami gausūs atvejai, kai net kalbininkai nesutaria dėl žodžių priklausomybės vienai ar kitai kalbos daliai. Problema jau šiek tiek tyrinėta. Rita Šepetytė yra rašiusi apie daiktavardžių linksnių adverbializaciją ir apie dažnus nesutapimus *Lietuvių kalbos žodyne* ir *Lietuvių kalbos gramatikoje*, kai tas pats žodis vienur dar laikomas daiktavardžiu, kitur –rieveiksmiu (Šepetytė 1995: 142–147).

Gramatikose tokių atvejų įmanoma neminėti arba pateikti juos kaip probleminius. Bet vienokį ar kitokį sprendimą privalo rasti žodynininkai – sudarant žodynus, kiekvienas žodis turi būti tiksliai apibūdintas.

NEAPIBRĖŽTA ILIATYVO PADĖTIS

Iliatyvo likimas palankesnis negu senojo vietininko lokatyvo ir postpozicinių pašalio vietininkų. Jis iki šiol pietų ir rytų aukštaičių tarmėse (išskyrus šiaurės panevėžiškius ir vakarinę pietų panevėžiškių dalį), rytinėje vakarų aukštaičių tarmės dalyje (Birštonas, Jieznas, Kaišiadorys, Žiezmariai, Jonava ir kt.) tebėra sisteminis aštuntasis linksnis. Vadinasi, bent jau pusė Lietuvos jį vartoja. Ir ta pusė, Rasuolės Vladarskienės pastebėjimu, „[...] per daug nesusimąstydama apie kalbininkų teikimus šį linksnį vartoja ne tik buitinėje kalboje, bet ir viešai pateikiamuose tekstuose“ (Vladarskienė 2003: 48). Deja, kalbinėje literatūroje iliatyvo padėtis neapibrėžta. Pirmajame *Lietuvių kalbos gramatikos* tome visi postpoziciniai vietininkai dar laikomi linksniais. Iliatyvas laikomas konstrukcijos *į* + galininkas pakaitu, tam tikra stilistine priemone. Nurodytos jo reikšmės (LKG I 207–209). Pateikiama ir iliaty-

vo kilmėsrieveiksmių: *dešinėn, kairėn, laukañ, namõn¹, orañ, priekin, viršun, žemėn* (LKG II 447–448). *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* iliatyvas nurodomas kaip rytų ir pietų aukštaičių tarmių linksnis, bet apie jo vartojimą bendrinėje kalboje nebeužsimenama (DLKG 2006: 68). Nurodomi keli sustabarėję iliatyvo kilmėsrieveiksmiai: *laukañ, namõn, šaliñ, viduñ, viršun* (DLKG 2006: 412).

Visų iliatyvo formųrieveiksmiais laikyti neįmanoma dėl kelių priežasčių: 1. Iliatyvas gali turėti pažyminį, pvz.: *Nuėjo t a m s i a ñ miškañ; Išk k a i r ė n rañkon; Sùk š i t õ n pùsėn*. Suprieveiksmėti gali tik tos iliatyvo formos, kurios neturi pažyminio, pvz.: *sùk d e š i n ė n, tráukis š a l i ñ, eĩk v i d u ñ, iškeliãvo a m ž i n ý b ė n²*. *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* teigiama, kad negali būti jokios kalbos apierieveiksmiškumą, jei konstrukcijos ar žodžiai pavartojami su pažyminiais (DLKG 2006: 411). Todėl vargu ar galimarieveiksmiu laikyti formą *viršun*, nes bent šnekamojoje kalboje ji vartojama ir su pažyminiu, pvz.: *Ir mán lĩpt t a ñ b j a u r i a ñ viršun?* (Alanta). Nerieveiksmiu, o daiktavardžiu ji laikoma ir *Lietuvių kalbos žodyne*, pvz.: *Tada padarysi ratq, ažmausi viršun ir važinėsi* (Apsas); *Įdedi [sūrį] tuos spąstuos, kokį akmeniokq uždedi viršun* (Palėvenė) (LKŽe; plg. dar KltŽ 408). 2. Iliatyvą gali turėti tikriniai daiktavardžiai, pvz.: *Kaunañ, Rõkiškin, Panevėžiñ, Varėnõn, Ukmergėn, Alytuñ, Vilniun, Parýziun*. Tikriniairieveiksmiai būtų anomalija. 3. Įtraukus iliatyvą,rieveiksmis pernelyg išsiplėstų. 4. Neįmanomarieveiksmiais laikyti būdvardžių (pvz.: *baltañ, baltõn*), skaitvardžių (pvz.: *vienañ, antrõn*), įvardžių (pvz.: *šitañ, kuriõn*), dalyvių (pvz.: *atidarýtan, atneštõn*) iliatyvo formų.

Dabartinį požiūrį į iliatyvą galbūt tiksliausiai yra nusakiusi Aldona Paulauskienė. Pripažįstama, kad nors iliatyvas ir neįrašytas į norminamąsias gramatikas, bet yra kalbos faktas (Paulauskienė 2001: 198). Kalbininkės teigimu, „Jeigu tai yra laisvas kalbėjimas, publicistika su grožinio stiliaus bruožais, šį vietininką paliekame“ (Paulauskienė 2001: 199).

Mokslinėse ir norminamosiose gramatikose iliatyvo padėtis turėtų būti tiksliai nusakyta. Dauguma žmonių neišvengiamai susiduria su iliatyvu ir turi žinoti, kas tai yra. Dar du motyvus nurodė Erika Rimkutė. Lietuvių kalbos mokąsi užsieniečiai nesupranta, kokia tai forma, kaip ji vartojama ir sudaroma. Iliatyvas gramatikose neįtraukiamas į linksnių sistemą, todėl jo neatpažįsta automatinės morfologinės analizės programa (Rimkutė 2004: 126).

Labai negerai, kad praktinėse (ypač mokyklinėse) gramatikose iliatyvas tiesiog nutylimas. Esminius gimtosios kalbos gramatinės sistemos dalykus žmonės išmoks-

¹ Forma *namõn* iš tikrųjų nėra kilusi iš iliatyvo, nes tikrasis iliatyvas yra *namañ*. Šiuo atveju yra vykęs priešingas procesas –rieveiksmis *namõ* įgijo iliatyvo formantą *-n*.

² Irieveiksmis (o gal dar iliatyvas) *amžinýbėn* neretai vartojamas užuojautose mirusiųjų giminėms ir artimiesiems.

ta būtent mokykliniais metais. Tik Jono Šukio vienuoliktos klasės lietuvių kalbos vadovėlyje yra pastaba, kad einamąjį vidaus vietininką galima vartoti laisvuosiuose stiliuose (Šukys 2001: 111). Kituose mokykliniuose vadovėliuose šis linksnis nebe-minimas. Dėl to daugelis neįsivaizduoja, kokia tai kalbos dalis ar forma, nežino, ar ją galima vartoti. Trisdešimties informantų (įvairių specialybių studentų) buvo paklausta, kokia kalbos dalis yra žodžiai *vandeniñ* ir *sp̃inton* sakiniuose *Žiedas įkrito vandeniñ* ir *Dáiktus sukroviau senõn sp̃inton*. Keturiolika jų pateiktas iliatyvo formas laikė prieveiksmiu, penki – „kitu vietininku“, o likusieji nežinojo, kokia tai morfologinė forma. Vienuolika manė, kad šios formos vartoti negalima. Todėl praktinėse gramatikose iliatyvas neturėtų būti nutylimas. Reikėtų pasakyti, kad tai nesis-teminis linksnis, antrasis vietininkas, vartojamas rytų ir pietų Lietuvoje, o kitur pasitaikantis retai. Apie jį turi žinoti ir tie, kurie patys jo nevartoja. Kiekvienas žmogus ras daugybę iliatyvo pavyzdžių tautosakoje, grožinėje literatūroje, girdės, ne vienas ir pats vartos šnekamojoje kalboje. Ypač dažnai pavartojamas suprielin-knėjęs iliatyvas *vardañ*: žegnojantis, krikšto formulėje, Lietuvos himne ir kt.

Paulauskienė teigia, kad iliatyvo vartojimas beveik ribojasi buitine šnekamąja kalba ir grožine literatūra (Paulauskienė 1994: 104; Paulauskienė 2006: 84). Bet juk tai ir yra pagrindinės bet kurios kalbos vartojimo sferos. Būtų labai blogai, jei žmogus taisyklingai kalbėti mokytųsi tik iš mokslinės, kanceliarinės ar kitos griež-tojo stiliaus kalbos. Grožinės literatūros kalba nėra žemesnė, periferinė kalbos atmaina, ir joje dažnai vartojamos formos neturėtų būti ignoruojamos.

Grožinėje literatūroje iliatyvo formų iš tikrųjų pasitaiko labai dažnai. Jį vartojo ir dabar vartoja ne tik rytų, bet ir vakarų Lietuvos rašytojai: Kristijonas Donelaitis, Dionizas Poška, Silvestras Valiūnas, Simonas Daukantas, Simonas Stanevičius, Motiejus Valančius, Žemaitė, Vincas Kudirka, Maironis, Lazdynų Pelėda, Pranas Vaičaitis, Šatrijos Ragana, Jurgis Savickis, Vincas Mykolaitis-Putinas, Jonas Aistis, Salomėja Nėris, Kazys Boruta, Antanas Vaičiulaitis, Petras Cvirka, Marius Katiliš-kis, Vytautas Mačernis, Kazys Saja, Juozas Aputis, Juozas Erlickas ir kt. Šią formą vartoja ir netarminėje aplinkoje gimę rašytojai, pavyzdžiui, iš Kauno kilę Vytautė Žilinskaitė, Judita Vaičiūnaitė, Leonardas Gutauskas ir kt. Daugeliu atvejų taip buvo greičiausiai todėl, kad Jonas Jablonskis savo *Lietuviškos kalbos gramatikoje* (1901) pripažino *netikrąjį* (arba *antrąjį*) vietininką, kuris atsako į klausimus *kuñ, kañ, kuriõn viẽton?* (Jablonskis 1957: 71). Nemaža iliatyvo formų esama net ir ne-seniai verstuose grožinės literatūros kūriniuose: Oscaro Wilde'o *Doriano Grėjaus portretas* (vertė Lilija Vanagienė), Michailo Bulgakovo *Meistras ir Margarita* (vertė Algimantas Mikuta), Josteino Gaarderio *Sofijos pasaulis* (vertė Eglė Išganaitytė), Marko Twaino *Tomo Sojerio nuotykių* (vertė Valentina Churginaitė) ir kt. Šio linksnio formų nevengiama dabartiniuose Šventojo Rašto vertimuose (Česlovo Kava-liausko, Antano Rubšio, Kosto Burbulio). Čia jos ypač tinkamos, nes religiniams

tekstams būdingas tam tikras archajiškumas (Markevičienė 2012: 119). Iliatyvas neretai vartojamas ir administracinėje kalboje (Vladarskienė 2003: 47–56), ir kitų stilių tekstuose³.

Paulauskienė taip pat teigia, kad iliatyvo niekas specialiai iš kalbos negena (Paulauskienė 1994: 105). Bet toks sąmoningas ar nesąmoningas jo nutylėjimas vis tiek yra savotiška šios formos ir ją vartojančių žmonių diskriminacija, kartu ir lietuvių kalbos morfologijos skurdinimas. Iliatyvo izoliacija labai siaurina grožinės (ypač poetinės) ir šnekamosios kalbos galimybes. Todėl praktinėse gramatikose turėtų būti aiškiai pasakyta, kad iliatyvas nėra nei svetimybė, nei kalbos normas pažeidžianti forma. Žinoma, reikia pabrėžti, kad tai galima, o ne privaloma forma, nes didelė lietuvių dalis jo iš tikrųjų nevartoja.

Gramatikose nutylimos formos sparčiai nyksta. Bent jau grožinėje literatūroje ir šnekamojoje kalboje tikriausiai ilgiau būtų išsilaikiusi dviskaita, siekinys, jei mokyklinėse gramatikose būtų paminėta, kad tai tarminės, bet kalbos normų nepažeidžiančios formos. Aiškiai matyti, kad įvairių mokslinių ir praktinių gramatikų autorių globojamas žemaičių reikiamybės dalyvis neblogai laikosi ir dabar, nors jis vartojamas siauresniame plote ir daug rečiau negu iliatyvas. Bet reikiamybės dalyvis įtrauktas į mokyklų vadovėlius⁴ (Palubinskienė, Čepaitienė 2008: 73 ir kt.). Dėl šios žemaitiškos formos vartojimo lietuvių kalbos morfologija nesuprastėja. Į gramatikas vis dar įtraukiamos formos *teesiė*, *teateiniė*, *tebūniė*, nors jos vartojamos labai retai (pirmosios dvi – dažniausiai poteriuose)⁵.

PAINESNI BŪDVARDŽIŲ DAIKTAVARDĖJIMO ATVEJAI

Dažniausiai migruoja linksniuojamosios kalbos dalys ir jų formos. Ypač dažnai būdvardis pereina į daiktavardį, dalyvis – į būdvardį.

Yra trys pagrindiniai kalbos dalių atpažinimo ir skyrimo kriterijai: leksinis (reikšmė), morfologinis (forma) ir sintaksinis (sintaksinė funkcija, derinimas). Žodžiui perėjus į kitą kalbos dalį, neretai vyksta jo formos konfliktas su priėmusios kalbos dalies kaitymo sistema. Pavyzdžiui, daiktavardžio sistemoje atsiranda įvardžiuotinių formų: *jaunàsis*, *jaunóji*, *nelabàsis*, *paskutinioji*, *piktàsis*, *prakeiktàsis*, *šventàsis*, *šven-*

³ Smarkiai apnykęs daugiskaitos iliatyvas, bet tai dar nėra mirusi forma. Vytauto Didžiojo universiteto tekstyne užfiksuotos 136 daiktavardžių daugiskaitos iliatyvo formos (Vladarskienė 2003: 52).

⁴ Deja, anaipol ne į visus.

⁵ Šios formos seniau laikytos geidžiamąja nuosaka (LKG II 63), dabar – liepiamąja nuosaka (DLKG 2006: 343, 345).

tóji, válgomasis ir kt. *Lietuvių kalbos žodyne* netgi vartojama santrumpa *emph.*, kuria apibūdinamos įvardžiuotinės daiktavardžio formos. Santrumpa *sm. emph.* yra prie žodžių *válgomasis, vỹkdomasis; sf. emph.* – prie žodžių *mirtinóji, paskutinióji*, o *smob. emph.* – prie žodžių *paláimintasis, -oji, prakeiktàsis, -óji, tikintỹsis, -čioji* ir kt. (LKŽe). Šnekamojoje kalboje ir tarmėse daiktavardis gali įgyti net laipsnių formų (pvz., *vargšėsnis, asiliausias, nabagiausias, vėpličiausias*). Pranas Skardžius apie daiktavardžių laipsniavimą parašė net du straipsnius vienodu pavadinimu – „Daiktavardžių laipsniavimas“ (Skardžius 1997a: 431–433; Skardžius 1997b: 433–439). Plg. jo pateiktus pavyzdžius: *jis už visus yra šunesnis; jis ir už tave ponesnis* (Skardžius 1997a: 432); *jis už visus šuniausias, tinginesnis* (Skardžius 1997b: 434, 437) ir kt. Taigi iš daiktavardžių pasidaroma aukštesniojo ir aukščiausiojo laipsnio būdvardžių irrieveksmių. Iš daiktavardžio *vyras* kitados pasidarytos būdvardžio laipsnių formos *vyrėsnis* ir *vyrčiausias* (plg. Skardžius 1997b: 437–438; LEW II 1260; SEJL 757–758). Skardžius dar pateikia pavyzdžius *piečiaũ, ryčiaũ, vakariaũ, pakalniaũ* ir kt. (Skardžius 1997b: 435–436), *galiausiai*, būdvardį *galiausias* (Skardžius 1997a: 433). Tokios darybos aukštesniojo ir aukščiausiojo laipsnio būdvardžiai irrieveksmiai neturi nelyginamosios formos. Iš daiktavardžio padarytos laipsnių formos pavartojamos tada, kai tame daiktavardyje labai išryškinama ypatybės sėma, ypač kai daiktavardis yra tam tikros ypatybės metafora, pavyzdžiui, asilas simbolizuoja kvailumą, ūso – piktumą ir pan.

Migravęs žodis linksniuojamas ne pagal tai kalbos daliai būdingą linksniavimo tipą. Sudaiktavardėję būdvardžiai ir dalyviai išlaiko būdvardžio vienaskaitos naudininko linksnio formos galūnę *-(i)am* (pvz.: *kũrsiniam, pažįstamam*), vienaskaitos vietininko linksnio formos galūnę *-(i)ame* (pvz.: *keturnỹčiame, kũrsiniame*) ir pan.

Šnekamojoje kalboje ir tarmėse ūi konfliktą bandoma likviduoti ar bent sušvelninti. Sistemos neatitinkančių linksnių formų galūnės gali būti keičiamos, pvz.: *baltakãkliui, kũrsiniui, laukiniui, pažįstamui, juodaspãlvyje, kũrsinyje*. Paulauskienė siũlo nebũti griežtiems ir toleruoti daiktavardiškas galũnes, kai būdvardis sudaiktavardėja (Paulauskienė 2004: 219).

Esama daug atvejų, kai sudaiktavardėjęs būdvardis ar dalyvis be išlygũ laikytinas daiktavardžiu, pvz.: *jaunãsis, jaunóji, pažįstamas, stiklinė, girtuoklė* ‘vaivoras’, *ilgalũpė* ‘gegužraibiniũ ūeimos drėgnũ miškũ augalas’, *ilgapiřštis* ‘vãgis’, *Šventóji, Įlgas* (ežeras prie Dubingiũ), *Juodsnũkis* (pavardė). Šnekamojoje kalboje tokie sudaiktavardėję būdvardžiai yra *gãisrinė, greitóji* ‘skubios medicinos pagalbos automobilis ir aptarnaujantis personalas’, *keleivinė* ir kt.

Yra labai plati daiktavardžio ir būdvardžio paribio sritis, kurioje dažnai „pasi-klysta“ net kalbininkai. Būdvardžių daiktavardėjimas plačiausiai nagrinėtas pirmajame *Lietuvių kalbos gramatikos* tome (LKG I 529–534). Dažniausiai daiktavardėja *ia*, ir *ē* kamienų būdvardžiai: dũriniai (pvz.: *antramėtis, -ė, bendraámžis, -ė, keturnỹ-*

tis, -ė, nepilnamėtis, -ė, skeltalūpis, -ė), kai kurie priešdėlių ir priesagų vediniai (pvz.: *begaļvis, -ė, jauniklis, -ė, laukinis, -ė, mažėlis, -ė, mažiukas, -ė, vilniėtis, -ė*) ir kt.

Paprastai gramatikose ir žodynuose tokių kalbos dalių skyrimo kriterijai nenurodomi. *Lietuvių kalbos gramatikoje* bent jau yra aiškus patarimas: tokio tipo žodžiai gali būti laikomi ir daiktavardžiais, ir būdvardžiais, pvz.: *auliniai* 'batai su aulais' (daiktavardis) ir *auliniai batai* (būdvardis) (LKG I 533). Iš *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* pateikiamų pavyzdžių galima spręsti, kad laikomasi tos pačios pozicijos: būdvardžiai kiekvienu atveju pateikiami su pažymimaisiais žodžiais (pvz.: *baltakāklė antis*) (DLKG 2006: 229), o daiktavardžiai – be pažymimųjų žodžių (pvz.: *geltonplaūkis, -ė*) (DLKG 2006: 155). Ši pozicija logiška ir patogi. Bet problemiškų atvejų netrūksta.

Dėl aiškių būdvardžio ir daiktavardžio skyrimo kriterijų nebuvimo įvairiuose žodynuose yra nemaža painiavos. *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* didžioji dalis minėtų tipų *ia*₂ ir *ė* kamienams priklausančių žodžių laikomi būdvardžiais. Šiame žodyne būdvardžių daiktavardėjimas parodytas menkai. Dėl mažesnės žodyno apimties, matyt, šio proceso išsamiau parodyti ir neįmanoma. *Lietuvių kalbos žodyne* sudaiktavardėjusių būdvardžių pateikta daug daugiau. Tačiau vis tiek lieka neaišku, kodėl šio žodyno elektroniniame variante žodis *bemarškėnis, -ė* laikomas būdvardžiu, *bekėlnis, -ė, bekepūris, -ė* – daiktavardžiais, o *bešvařkis, -ė* – ir būdvardžiu, ir daiktavardžiu (LKŽė). *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* dūrinys *trumparėgis, -ė* laikomas būdvardžiu, o *žemažiūris, -ė* – daiktavardžiu; *juod(a)plaūkis, -ė* – būdvardžiu, o *juodavėdis, -ė* – daiktavardžiu; *juodmařgis, -ė* laikomas būdvardžiu, *juodbėris, -ė* – daiktavardžiu, o *žalmařgis, -ė* – ir būdvardžiu, ir daiktavardžiu. Žodis *beveidis, -ė* laikomas būdvardžiu, o *beširdis, -ė* – būdvardžiu ir daiktavardžiu (DLKŽė 2006), nors abiejų reikšmės yra perkeltinės. Tokių nevienodumų galima rasti tarmių ir šnektų žodynuose, pavyzdžiui, *baltaplaukis, -ė* – adj. (DrskŽ 28), o *raudonabařzdis, -ė* – smob., adj. (DrskŽ 297); *greitūlis, -ė* – smob. (DrskŽ 111), o *gražūlis, -ė* – adj., smob. (DrskŽ 108); *baltpūkis, -ė* – adj. (ZnŽ 1 106), o *juodākis, -ė* – adj., smob. (ZnŽ 1 575); *juodaplaukys, -ė* – adj. (KpŽ 2 87), o *baltabařzdys* – sm. (KpŽ 1 144); *ilganōsis, -ė* – adj., o *ilgakāsė* – sf. (KzRŽ I 271).

Lietuvių kalbos žodyne prie tokio tipo žodžių (pvz.: *plačiapėtis, -ė, plikagaļvis, -ė, trumparėgis, -ė*) kartais pateikiamos dvi nuorodos – *adj., smob.* (LKŽė). Tokia dviguba pažyma dažnai vartojama *Druskininkų tarmės žodyne, Kupiškėnų žodyne, Kaltanėnų šnektos žodyne*. *Lietuvių kalbos žodyne* yra ir kitoks variantas – daiktavardis ir būdvardis pateikiami atskiruose straipsniuose, pvz.: *baltaplūksnis, -ė, liepsnabařzdis, -ė* 'rausvabarzdis', *liepsnagaļvis, -ė* 'rausvaplaukis' (LKŽė). Žodynuose vienos ar kitos pozicijos laikantis nuosekliai, minėtos painiavos būtų galima išvengti. Ekonomijos požiūriu, žinoma, patogesnis pirmasis variantas, bet logiškiau būtų juos pateikti atskiruose straipsniuose. Šios žodžių poros turi skirtingas morfologines kategorijas, atlieka nevienodas sintaksines funkcijas.

BŪDWARDŽIO IR DALYVIO PARIBYS

Labai paini sritis yra pažyminio funkcijas atliekančių dalyvių būdvardėjimas. Vytautas Ambrazas teigia, kad daugelio dalyvių būdvardiškos vartosenos būdvardėjimu paaiškinti negalima, nes tokia jų vartosena yra pirminė, t. y. paveldėta iš tų laikų, kai dalyvis dar nebuvo įtrauktas į veiksmažodžio kategorijų sistemą. Bet apskritai Ambrazas dalyvio būdvardėjimą pripažįsta, pvz.: *suaukęs vyras, atsākantis darbas, pasitūrintis žmogus* (LKE 96).

Pagrindinėse lietuvių kalbos gramatikose dalyvių būdvardėjimas vertinamas santūriai. *Lietuvių kalbos gramatikoje* pastovią ypatybę reiškiantys vediniai laikomi būdvardiškos vartosenos dalyviais, pvz.: *pagalinti Severja, dedančią vištą, suverdančią žirnių, netikęs peilis, suaukęs vyras, sukalbamąs žmogus, suprantama kalba* (LKG II 334–338). Būdvardžiais laikomas tik vienas kitas dalyvio formą turintis žodis, pvz.: *druūstas, -à, glaūstas, -à, riēstas, -à, skiaūstas, -à, sūktas, -à, àtmestas darbas* 'prastas darbas', *patėnkintas žmogus* (LKG II 345). *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* ir žodžiai *àtmestas, patėnkintas* laikomi dalyviais (DLKG 2006: 372). Šioje gramatikoje randama labai nedaug būdvardžių, sutampančių su dalyvio forma, pvz.: *druūstas, glaūstas, riēstas, sūktas, skiaūstas* (DLKG 2006: 372), *gaūbtas, skēstas* (DLKG 2006: 223). Čia jie laikomi ne subūdvardėjusiais dalyviais, o būdvardžiais, padarytais iš nepriešdėlinių veiksmažodžių su formantu *-t-* ir galūnėmis (DLKG 2006: 223).

Daugiau subūdvardėjusių dalyvių pateikia Paulauskienė, pvz.: *skalbiamąsis muilas, gėlbėjamoji valtis, siuвамoji mašina, gyvėnamasis namas, liūpama liga, druūstas vanduo, atvėrtas langas, virtos bulvės, lenktà nosis, pašėlęs noras, netikęs vaikas* (Paulauskienė 2006: 52).

Kitokia pagrindinių lietuvių kalbos žodynų autorių pozicija. Čia dalyvių būdvardėjimas pripažįstamas daug dažniau. Paprastai autorių požiūriai į šią problemą sutampa. Pavyzdžiui, rasti 102 atvejai, kurie ir *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* (DLKŽ 2000), ir *Lietuvių kalbos žodyne* (LKŽ), ir jų abiejų elektroniniuose variantuose (DLKŽe 2006; LKŽe), ir *Atgaliniame dabartinės lietuvių kalbos žodyne* (ADLKŽ) laikomi būdvardžiais, pvz.: *atitiūnkamas, -à, drēbtas, -à, druūstas, -à, glaūstas, -à, įgimtas, -à, kiūntamas, -à, maišýtas, -a, mókytas, -a, neapsākomas, -a, negirdėtas, -a, neišvėngiamas, -à, nepakáltinamas, -a, nepriklaūsomas, -a, neraliúotas, -a, netašýtas, -a, paláimintas, -a, tiūnkamas, -à, žymėtas, -a*. Dar 23 tokio tipo žodžiai būdvardžiais laikomi tik *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne*, jo elektroniniame variante ir *Atgaliniame dabartinės lietuvių kalbos žodyne*.

Panašiai kaip žodynuose dalyvių būdvardėjimas vertinamas Antano Pakerio knygos *Akcentologija* pirmojoje dalyje (Pakerys 1994, 390–395).

Dalyvių būdvardėjimas pripažįstamas ir tarminiuose žodynuose. Pavyzdžiui, *Ku-piškėnų žodyne* žodžiai *druūstas, -à* (KpŽ 1 455), *karpýtas, -a* (KpŽ 2 191), *nema-*

týtas, -a (KpŽ 2 999), *Zanavykų šnektos žodyne* žodžiai *būtinai*, -à (ZnŽ 1 202), *gimtas*, -à (ZnŽ 1 450), *Kaltanėnų šnektos žodyne* žodžiai *mókytas*, -a (KltŽ 177), *nematýtas*, -a, *neraliúotas*, -a (KltŽ 185) laikomi būdvardžiais.

Vis dėlto kartais nelengva suvokti kai kurių žodžių priskyrimo būdvardžiui arba dalyviui motyvus. Nelabai aišku, kodėl tie patys žodžiai viename žodyne laikomi būdvardžiais, kitame – dalyviais. Pavyzdžiui, *atliėkamas*, -à, *įperkamas*, -à, *įtariamas*, -à, *mātomas*, -a, *pamókomas*, -a, *pāstebimas*, -à, *pavėldimas*, -à, *sūkalbamas*, -à, *suprañtamas*, -à, *vālgomas*, -a, *dėtas*, -à, *karpýtas*, -a, *pavėliúotas*, -a, *prakėiktas*, -à, *prislėgtas*, -a, *užimtas*, -à *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* laikomi būdvardžiais (DLKŽe 2006), o *Lietuvių kalbos žodyne* – dalyviais (jie visai nepateikiami kaip būdvardžiai, o daug jų yra tik atitinkamų veiksmazodžių straipsniuose) (LKŽe). Ir atvirkščiai: žodžiai *suáugeš*, -usi, *patėnkintas*, -a *Lietuvių kalbos žodyne* laikomi būdvardžiais (LKŽe), o *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* – dalyviais (DLKŽe 2006).

Net tame pačiame žodyne labai panašią reikšmę ir struktūrą turintys leksiniai vienetai skiriami ne toms pačioms kalbos dalims. Plg.: *Lietuvių kalbos žodyne* žodis *ėdamas*, -à 'tinkamas ėsti' yra būdvardis, o *vālgomas*, -a 'tinkamas valgyti' – dalyvis; *sūšnekamas*, -à yra būdvardis, o *sūkalbamas*, -à – dalyvis; *padūkęš*, -usi – būdvardis, o *pašėlėš*, -usi – dalyvis; *suáugeš*, -usi – būdvardis, o *pagyvėnėš*, -usi ir *subrėndėš*, -usi – dalyviai (LKŽe). *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* žodis *užkrečiamóji* (liga) yra būdvardis, o *limpamóji* (liga) – dalyvis (DLKŽ 2000: 885, 370); *tikėš*, -usi – būdvardis, o *výkėš*, -usi – dalyvis (DLKŽ 2000: 844, 932).

Lietuvių kalbos žodyne rasta ir tokių atvejų, kur tą pačią reikšmę turintis žodis pateikiamas ir kaip būdvardis, ir kaip dalyvis (pateikiamas atitinkamame veiksmazodžio straipsnyje). Dviem kalbos dalims priskirti žodžiai *nepaláužiamas*, -à, *nepaleñkiamas*, -à, *nepataišomas*, -a, *nepėrmaldaujamas*, -a, *pakáltinamas*, -a, *pakeñčiamas*, -à, *žinomai*, -a ir kt. (LKŽe). Tai geriausiai realią padėtį atitinkantis būdas, nes aptarti žodžiai gali subūdvardėti, bet gali likti ir dalyviai.

Ir *Lietuvių kalbos žodyne*, ir *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* kai kurie žodžiai pateikiami atskiruose straipsniuose su pažyma *part.*, pvz.: *netikėš*, -usi, *pasilėidėš*, -usi, *pasiūtėš*, -usi, *pašėlėš*, -usi (LKŽe), arba *dlv.*, pvz.: *nemitėš*, -usi, *pasilėidėš*, -usi, *suáugeš*, -usi (DLKŽe 2006). Taip pateikti vargu ar vertėjo. Dalyvis nėra kalbos dalis. Kita vertus, tokių žodžių yra labai mažai. *Atgaliniame dabartinės lietuvių kalbos žodyne* jų pateikta tik 18 (ADLKŽ 848). Dėl tokio mažo kiekio tikrai nereikėtų atskirų pažymų *dlv.* arba *part.*⁶ Juos būtų daug paprasčiau dėti į

⁶ Nebūtinos ir kitos labai retos santrumpos. Pavyzdžiui, elektroniniame *Lietuvių kalbos žodyno* variante tik prie vieno žodžio *įsidėmėtinai*, -a yra santrumpa *neces.* (reikiamybės dalyvis) (LKŽe).

atitinkamų veiksmažodžių straipsnius. Bet šiais atvejais jie labiau tiktų į būdvardžių straipsnius.

Reikiamybės dalyvių būdvardėjimas dažniau nurodomas elektroniniame *Lietuvių kalbos žodyno* variante. Čia jų rasta 42, o elektroniniame *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* variante – 18.

Labai retai pripažįstamas įvardžiuotinių dalyvių būdvardėjimas. Elektroniniame *Lietuvių kalbos žodyno* variante tik prie 5 tokio tipo žodžių yra santrumpa *adj.*, o elektroniniame *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* variante būdvardžiais laikomi 9 šio tipo žodžiai.

Tačiau plačiai pripažįstamas įvardžiuotinių dalyvių daiktavardėjimas, pvz.: *išrinktąsis, -oji, káltinamasis, -oji, meldžiamąsis, -oji, mylimąsis, -oji, teisiąmąsis, -oji, miegamąsis, priimamąsis, válgomasis, kertamóji, kuliámóji, pakeliámóji, pjaunámóji, sėjámóji, sodinámóji, tręšiamóji, mokamíjeji* ‘pinigai’, *báltosios* ‘tokia moterų liga’, *lýgiosios* (DLKŽe 2006).

Šiais samprotavimais nenorima nieko kaltinti. Aptarta padėtis rodo, kad problema paini. Net patyrusių kalbininkų požiūriai prieštaringi ir nenuoseklūs. Dar sunkiau susigaudyti į kalbos problemas neįsigilinusiam žmogui. Todėl sistemą reikėtų supaprastinti – visus ar bent daugelį tokių žodžių laikyti arba dalyviais, arba būdvardžiais.

Nebūtų nieko bloga, jei pastovią ypatybę reiškiantys žodžiai būtų laikomi būdvardžiais, kaip dažniausiai daroma *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne*. Laiko kategorija pasidaro neaktuali arba labai nusilpsta. Junginiuose *pakáltinamas / prieinamas / sùkalbamas / mókytas / prakéiktas* žmogùs, *nepàkeliamas gyvėnimas, prideramas atlýginimas, karpýtas lāpas* pakeitus dalyvių laiką (*pakáltintas / prieitas / sukalbėtas / mókomas / prakéikiamas* žmogùs, *nepakéltas gyvėnimas, priderėtas atlýginimas, kařpomas lāpas*), pastovios ypatybės reikšmė išnyktų. Šiais atvejais neaktuali ir rūšies kategorija. Jei ypatybė susijusi su vienkartinio veiksmu (pavyzdžiui, *apgalvótas dárbas*), geriau žodį laikyti dalyviu.

PRIEVEIKSMIS AR JUNGtukas?

Nevienodai vertinamirieveiksmiai *kuř, kadà, kól, kaĩp, kíek, kodėl*, kai jie atlieka jungimo funkciją – prijungia šalutinius dėmenis. *Lietuvių kalbos žodyne* tokiais atvejais skiriamos dvi kalbos dalys – jie laikomi irrieveiksmiais, ir jungtukais. Tik žodis *kodėl* laikomas vienrieveiksmiu. *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* jie laikomi tikrieveiksmiais. Bet neaišku, kodėl išskirtas žodis *kaĩp*, kuris laikomas irrieveiksmiu, ir jungtuku (DLKŽe 2006). Matyt, neapsižiūrėta. *Dabartinės lietuvių*

kalbos gramatikoje šalutinius dėmenis jungiantys žodžiai *kaip* (tik lyginamasis), *kadà* ir *kòl* laikomi prijungiamaisiais jungtukais, o *kuř*, *kíek*, *kodėl* jungtukų sąrašė ir lentelėje nėra (DLKG 2006: 457–461). Prieveiksmiais laikomi žodžiai *kuř*, *kadà*, *kaip*, o *kíek* ir *kodėl* čia taip pat nėra (DLKG 2006: 412). Nuosekliausias atrodo *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* pateikimo būdas.

Gintarė Judžentytė, naujoviškai aprašiusi latvių kalbos vietosrieveiksmius, mano, kad latvių kalbos žodžiai *kur*, *kurp*, *kurpu* yra klausiamiejirieveiksmiai. Jeigu jie prijungia šalutinius sakinius, laikomi reliatyviniais (šalutinis klausiamųjųrieveiksmių poskyris) (Judžentytė 2009: 20–22). Toks požiūris visai tiktų ir vertinant lietuvių kalbos įvardinės kilmėsrieveiksmius. Tik, derinantis prie lietuvių kalbos gramatikų tradicijos, juos, kaip ir įvardžius, galima skirti dviem skyriams. Tada įvardžiai *kàs*, *kurìs*, *kurì*, *katràs*, *katrà*, *kóks*, *kokià*, *keliñtas*, *kelintà* ir įvardinės kilmėsrieveiksmiai *kuř*, *kadà*, *kòl*, *kaip*, *kíek*, *kodėl* sudarytų gražų paritetą: būtų ir klausiamieji, ir santykiniai (reliatyviniai).

DAR KELIOS PASTABOS

Atrodo, prieštariniausiai vertinami vadinamieji bevardės giminės būdvardžiai. Adelė Valeckienė nurodo esant keturias jų interpretacijas (Valeckienė 1984: 174–175): 1. Jie įtraukiami į būdvardžio giminės kategoriją – laikomi trečiaja būdvardžio gimine (plg. dar Valeckienė 1998: 244, 247–250; Holvoet, Vaičiulytė–Semėnienė 2006: 115–118; LKG I 478; DLKG 2006: 168). 2. Jie laikomi negiminėmis būdvardžio formomis (Jakaitienė, Laigonaitė, Paulauskienė 1976: 63–64; plg. dar Paulauskienė 1994: 211–219 ir kt.). 3. Šio tipo formas siūloma laikytirieveiksmiais (Kazlauskas 1968: 324). 4. Tokios formos skiriamos visai atskirai būsenos kategorijai (Мустейкис 1972: 241–249). Tatjana Bulygina laikosi dar kitokio požiūrio. Šiuos būdvardžius ji taip pat įtraukia į giminės kategoriją, bet jai priskiria ir būdvardiniusrieveiksmius (Булгыгина 1970: 36; plg. dar Girdenis, Žulys 1973: 208).

Žodžio skyrimas vienai ar kitai kalbos daliai gali priklausyti ir nuo susitarimo. Pavyzdžiui, būdinys, ilgai laikytas veiksmažodžio forma, *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* laikomasrieveiksmiu (DLKG 2006: 413). Tačiau net elektroniniame *Lietuvių kalbos žodyno* variante būdinys tebelaikomas veiksmažodžio forma. Pavyzdžiui, prie veiksmažodžio *žinti*, *žįsta*, *-o* pateikiama nemaža sakinių su būdinio forma *žinte* (LKŽe).

Žodynuose kartais atstatomas nepilną (defektyvią) linksniavimo paradigmą turinčių daiktavardžių vardininkas, nors apskritai kalboje jis nevertojamas, pvz.: *mažumė*, *pakarpà*, *pérstojis*, *piršlės* (DLKŽe 2006). Neretai tokie daiktavardžiai turi tik vieną linksnį, kuris suprieveiksmėja, pvz.: *vařgsta iš mažumės*, *pašėlęs nuo*

mažumės, lėja be pėrstojo, atvažiavo piršlėmīs (plg. Markevičius 2009: 43). Dažnai tokio tipo žodžiai ir laikomirieveiksmiais, pvz.: *užsūko prabėgōm, prōtarpiais lėja, gyvėna pūsbadžiu* (DLKŽe 2006). *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* prielinksninės konstrukcijos *nuo mažumės* ir *iš mažumės* pateikiamos daiktavardžio *mažumė* straipsnyje, o visai tos pačios reikšmės ir atitinkamos struktūros junginys *iš mažėns* laikomasrieveiksmiu (DLKŽe 2006). Tokiais atvejais žodynuose reikėtų teikti realų, egzistuojantį linksnį (vieną arba su prielinksniu) ir laikyti jįrieveiksmiu.

Žodžiai *abū, abī, abūdu, abīdvi* žodynuose laikomi skaitvardžiais (LKŽe; DLKŽe 2006), o Albertas Rosinas juos laiko bendrumo įvardžiais (Rosinas 2001: 101–103).

Esama ir kitokių neatitikimų. Pavyzdžiui, *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne* žodis *vienōks* laikomas įvardžiu, o *antrōks* ir *abejōks* – būdvardžiais, šė ‘štai, va, imk’ laikomas dalelyte, o *tė* ‘imk’ – jaustuku (DLKŽe 2006).

Žodynuose yra labai nedaug žodžių su pažyma *modal*. Šiuos žodžius taip pat būtų galima priskirti kurioms nors kalbos dalims. Pavyzdžiui, žodį *palýginti* vertėtų laikyti veiksmažodžiu, *tikriáusiai* –rieveiksmiu, turinčiu specifinę modalumo reikšmę, ir pan.

Žodžio priskyrimą kuriai nors kalbos daliai gali sunkinti neįprasta sintaksinė funkcija, pvz.: *Reikia kiekvieną minutę galvot apie t e n a i* (aną pasaulį); *Tu vis rytoj, rytoj padarysi, o tas ryt o j kaip neateina, taip neateina; Išaugę taip, pripratę prie t a i p – prieš poną nusilenkt, prieš poną kepurę kelt* (Vidiškiai).

Kartais dėl neįprastos struktūros žodį nelabai yra kam priskirti. Pavyzdžiui, žodžiai *alió, eĩkš, labānakt, stōp* laikomi jaustukais (DLKŽe 2006), nors tipiškos jaustukų ypatybės jiems nebūdingos.

Šiek tiek nepatogumų gali sukelti tai, kad į norminį *Dabartinės lietuvių kalbos žodyną neįtrauktos* kai kurios periferinės leksikos grupės: refrenai (pvz.: *lýlia, lingo, rito*), aidai (rimo) žodžiai (pvz.: *kiškis p i š k i s, lāpė s n ā p ė, meškà l e p e š k à*). Ribotai pateikiami išstiktukai, kuriais pamėgdžiojami gyvūnų balsai. Nėra garsažodžių nusakyti arklio žvengimui (*ýgaga, ýhaha*), avies bliovimui (*bė*), ožkos mekenimui (*mekekė*), kiaulės kriuksėjimui (*kriù*), šuns lojimui (*aū, ám*), katės miaukimui (*miáu*), žąsų gagenimui (*gà*), vištų kudakavimui (*kūt kudā*), viščiukų cypsėjimui (*cìp, cýp*) ir kt. Bet yra žodžiai *burkū, giř, kakaríeku, kár, kùkū, mū* ir kt. (DLKŽe 2006). Yra nedaug jaustukų, kuriais šaukiami arba varomi gyvūnai, pvz., *cibà, ciù, čiùk, kàc, kùzi, pùt, sà, šiù, škàc, štiš, ùis* (DLKŽe 2006). Bet nėra žodžių šaukti karvei (*tprukà*), avims (*burì*), žąsimis (*ziù, ziulia*), antims (*ùt*), varyti šuniui (*sciùc*), žąsimis (*ziuliùkš*), vilkui (*tulė*) ir kt. Beveik visi šie periferiniai žodžiai užfiksuoti *Lietuvių kalbos žodyne* (LKŽe).

Paribio srities žodžiai morfologiniu požiūriu kartais sunkiai identifikuojami. Todėl kai kuriais atvejais galima laikytis liberalesnio požiūrio. Tik tas požiūris turėtų būti vienodesnis, labiau suderintas.

IŠVADOS

1. Nykstant morfologinėms formoms, jų likučiai pereina į kitas kalbos dalis, pavyzdžiui, senojo lokatyvo, aliatyvo liekanos tapo prieveiksmiais.

2. Susiaurėjus kai kurių formų vartosenos sferai (pavyzdžiui, iliatyvo), kartais gramatikose jos nepagrįstai ignoruojamos. Ypač tai būdinga mokykliniams vadovėliams. Dar dažnai girdėdami ir net patys vartodami iliatyvą, žmonės nepajėgia identifikuoti šios formos, nežino, ar ją galima vartoti.

3. Lietuvių kalbotyroje nemaža painiavos kelia būdvardžių daiktavardėjimo procesas. Tie patys žodžiai vienu autorių laikomi daiktavardžiais, kitų – būdvardžiais. *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* elektroniniame variante labai panašios semantikos ir struktūros žodžiai neretai skiriami ne tai pačiais kalbos daliais, pvz., *juodaplaūkis*, *-ė* laikomas būdvardžiu, o *juodavėdis*, *-ė* – daiktavardžiu.

4. Ypač paini sritis yra pažyminio funkcijas atliekančių dalyvių būdvardėjimas. Šiuo požiūriu labai skiriasi pagrindinių lietuvių kalbos gramatikų ir žodynų interpretacija. *Lietuvių kalbos gramatikoje* ir *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje* dalyvių būdvardėjimas pripažįstamas labai menkai, o *Lietuvių kalbos žodyne*, *Dabartinės lietuvių kalbos žodyne*, *Atgaliniame dabartinės lietuvių kalbos žodyne*, įvairiuose tarminiuose žodynuose labai daug pastovią ypatybę reiškiančių dalyvių laikomi būdvardžiais.

5. Nevienodai interpretuojama būdvardžio bevardė giminė (penkios interpretacijos), šalutinius sakinius prijungiantys įvardinės kilmės prieveiksmiai. Lietuvių kalbos morfologijos ir leksikografijos veikaluose skiriasi ir kai kurių kitų kalbos elementų padėtis.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

ADLKŽ – *Atgalinis dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, sud. Vida Žilinskienė. Vilnius: Matematikos ir informatikos institutas, Lietuvių kalbos institutas, 1995.

DLKG 2006 – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, red. Vytautas Ambrazas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

DLKŽ 2000 – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, vyr. red. Stasys Keinys. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

DLKŽe 2006 – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, elektroninis variantas, vyr. red. Stasys Keinys. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

DrskŽ – Naktinienė Gertrūda, Paulauskienė Aldona, Vitkauskas Vytautas, *Druskininkų tarmės žodynas*. Vilnius: Mokslas, 1988.

- Girdenis Aleksas, Žulys Vladas 1973 (rec.): Lietuvių kalbos gramatika, I–II. – *Baltistica* 9(2), 203–214.
- Holvoet Axel, Vaičiulytė-Semėnienė Loreta 2006: Giminės kategorija. – *Daiktavardinio junginio tyrimai*, red. Axel Holvoet, Rolandas Mikulskas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 101–120.
- Jablonskis Jonas 1957: *Rinkiniai raštai* 1. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Jakaitienė Evalda, Laigonaitė Adelė, Paulauskienė Aldona 1976: *Lietuvių kalbos morfologija*. Vilnius: Mokslas.
- Judžentytė Gintarė 2009: *Latvių kalbos vietos prieveiksmiai: sinchronija ir diachronija*. Daktaro disertacija. Vilniaus universitetas.
- Kazlauskas Jonas 1968 (rec.): Lietuvių kalba tarybiniais metais. – *Baltistica* 4(2), 322–327.
- KltŽ – Vilutytė Angelė 2008: *Kaltanėnų šnektos žodynas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- KpŽ 1 – Vosylytė Klementina 2007: *Kupiškėnų žodynas 1: A–H*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- KpŽ 2 – Vosylytė Klementina 2010: *Kupiškėnų žodynas 2: I–O*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- KzRŽ I – Pupkis Aldonas 2008: *Kazlų Rūdos šnektos žodynas 1: A–M*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- LEW II – Fraenkel Ernst 1962: *Litauisches etymologisches Wörterbuch* 2. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- LKE – *Lietuvių kalbos enciklopedija*, sud. Kazys Morkūnas, red. Vytautas Ambrazas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2008.
- LKG I – *Lietuvių kalbos gramatika* 1, red. Kazys Ulvydas. Vilnius: Mintis, 1965.
- LKG II – *Lietuvių kalbos gramatika* 2, red. Kazys Ulvydas. Vilnius: Mintis, 1971.
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–20. Vilnius, 1968–2002.
- LKŽe – *Lietuvių kalbos žodynas*, elektroninis variantas, vyr. red. Gertrūda Naktinienė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008. Interneto prieiga www.lkz.lt.
- Markevičienė Žaneta 2012: Keli XIX–XX amžiaus katalikiškų giesmių tekstų ypatumai. – *Soter* 42(70), 111–125.
- Markevičius Aurimas 2009: *Šiaurinių širvintiškių daiktavardžio linksniaivimas ir jo istorija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

- Pakerys Antanas 1994: *Akcentologija* 1. Kaunas: Šviesa.
- Palubinskienė Elena, Čepaitienė Giedrė 2008: *Lietuvių kalba: Vadovėlis VII klasei*. Antroji knyga. Kaunas: Šviesa.
- Paulauskienė Aldona 1994: *Lietuvių kalbos morfologija: Paskaitos lituanistams*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Paulauskienė Aldona 2001: *Lietuvių kalbos kultūra*. Kaunas: Technologija.
- Paulauskienė Aldona 2004: *Teisininkų kalba ir bendrosios normos*. Vilnius: Justitia.
- Paulauskienė Aldona 2006: *Lietuvių kalbos morfologijos pagrindai: Vadovėlis*. Kaunas: Technologija.
- Rimkutė Erika 2004: Dar kartą apie iliatyvą. – *Kalbos kultūra* 77, 124–128.
- Rosinas Albertas 2001: *Mikalojaus Daukšos tekstų įvardžių semantinė ir morfologinė struktūra*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- SEJL – Smoczyński Wojciech 2007: *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno: Wydawnictwo Uniwersytetu Wileńskiego.
- Skardžius Pranas 1997a [1961]: Daiktavardžių laipsniavimas. – *Rinktiniai raštai* 2. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1961, 431–433.
- Skardžius Pranas 1997b [1961], Daiktavardžių laipsniavimas. – *Rinktiniai raštai* 2. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1961, 433–439.
- Šepetytė Rita 1995: Daiktavardžių linksnių adverbializacija ir jų pateikimas „Lietuvių kalbos žodyne“. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 35, 142–147.
- Šukys Jonas 2001: *Lietuvių kalba. Kalbos kultūra: Vadovėlis XI klasei*. Kaunas: Šviesa.
- Valeckienė Adelė 1984: *Lietuvių kalbos gramatinė sistema: Giminės kategorija*. Vilnius: Mokslas.
- Valeckienė Adelė 1998: *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Vladarskienė Rasuolė 2003: Iliatyvo vartojimas dabartinėje lietuvių kalboje. – *Kalbos kultūra* 76, 47–57.
- ZnŽ 1 – Švambarytė Janina, Čepaitienė Giedrė 2003: *Zanavykų šnektos žodynas* 1. A–K. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Булыгина Татьяна Вячеславовна 1970: Морфологическая структура слова в современном литовском литературном языке (в его письменной форме). – *Морфологическая структура слова в индоевропейских языках*, отв. ред. Виктор Максимович Жирмунский, Нина Давидовна Арутюнова. Москва: Наука, 7–70.
- Мустейкис Казимерас 1972: *Сопоставительная морфология русского и литовского языков*. Вильнюс: Минтис.

Issues Related to Periphery of Parts of Speech

SUMMARY

The article is devoted to analysis of the undefined situation typical of some parts of speech and morphological forms, their ambivalent interpretation in different linguists' works, dictionaries and practical grammars (especially in school grammars).

Words usually acquire the status of another part of speech due to disappearance of some grammatical forms. Following extinction of the old locative case and the postpositional locative called the allative, their remains (e.g., *namiē* 'at home', *pusiáu* 'semi-', *vakaróp* 'towards evening', etc.) became adverbs. Such cases do not raise any discussions.

Yet the illative case, which is not extinct by far and used quite often, is ignored without any reason in some works related to morphology – it is simply omitted. Therefore, both Lithuanians themselves and people from other countries learning Lithuanian oftentimes do not know what kind of form it is, how it is derived and whether it is proper to use it.

Nominalisation of adjectives is not expected to cause great problems. Nevertheless, words having similar structures and semantics are often attributed to different parts of speech. E.g., the words *beveĩdis*, *-ė* 'faceless', *juodaplaũkis*, *-ė* 'black-haired' are called adjectives, whereas *juodaveĩdis*, *-ė* 'black-faced' is treated as noun (Dictionary of Modern Lithuanian).

Great uncertainty is characteristic of the limit separating true participles and adjectivised participles. Adjectivisation of the participle is almost not recognised in Lithuanian language grammars, yet it is widely reflected in the main dictionaries of Lithuanian. Nevertheless, quite a number of cases of disagreement exists here, as well. E.g., the words *pavėldimas*, *-à* 'inheritable', *prakėiktas*, *-à* 'damned' are called adjectives in some publications yet participles in others.

The article also embraces a brief overview on the ambivalent treatment of adverbs serving the function of subordinate conjunctions (e.g., *kuř* 'where', *kadà* 'when', *kaĩp* 'how', *kėek* 'how many/much', etc.). The most rational way would be treating them as relative adverbs.

Įteikta 2012 m. gegužės 21 d.

AURIMAS MARKEVIČIUS

Lietuvos edukologijos universitetas

Taraso Ševčenkos g. 31, LT-03111 Vilnius, Lietuva

paversmis@hotmail.com

LAURA GERŽOTAITĖ
Lietuvių kalbos institutas

Mokslinių tyrimų kryptys: arealiniai baltų kalbų tyrimai, geolingvistika, dialektologija.

PIETINĖS VAKARŲ AUKŠTAIČIŲ ŠIAULIŠKIŲ ŠNEKTOS: GEOLINGVISTINIS ASPEKTAS IR JO INTERPRETACIJOS¹

The Southern Subdialects of the Western
Aukštaitian of Šiauliai: The Geolinguistic
Aspect and its Interpretations

ANOTACIJA

Straipsnyje pristatomas geolingvistinis pietinių vakarų aukštaičių šiauliškių patarmės ploto šnektų (Jonavės ir jos apylinkių) tyrimas. Tiriamoji medžiaga – Zigmo Zinkevičiaus ir Alekso Girdenio tarmių klasifikacijos vakarų aukštaičiai šiauliškiai, Kazimiero Jauniaus ir Antano Saliū – aukštaičiai viduriečiai, Antano Baranausko – rytiečiai pirmieji.

Minėtų plotų sugretinimas kompiuterinės kartografijos būdu išryškino tarpinę vakarų aukštaičių šiauliškių padėtį kaimyninių patarmių atžvilgiu. Pietinės šios patarmės šnektos išsiskiria tuo, kad visose klasifikacijose atsiduria pačiame pakraštyje ir kontaktuoja su šių vietų slavų kalbomis, todėl gali būti vertinamos kaip periferinės.

ANNOTATION

The article presents a geolinguistic study of *the Southern area (with Jonava and its environs) of the Šiauliai subdialect of the Western Aukštaitian. The studied material is the Western Aukštaitian of Šiauliai from the classification by Zigmantas Zinkevičius and Aleksas Girdenis, the*

¹ Už pasiūlytą straipsnio temą ir vertingas pastabas nuoširdžiai dėkoju prof. dr. Danguolei Mikulėnienei.

ESMINIAI ŽODŽIAI: vakarų aukštaičiai šiauliškiai, lietuvių tarmių klasifikacija, geolingvistika, lingvistinis žemėlapis, Jonava, periferinės šnektos.

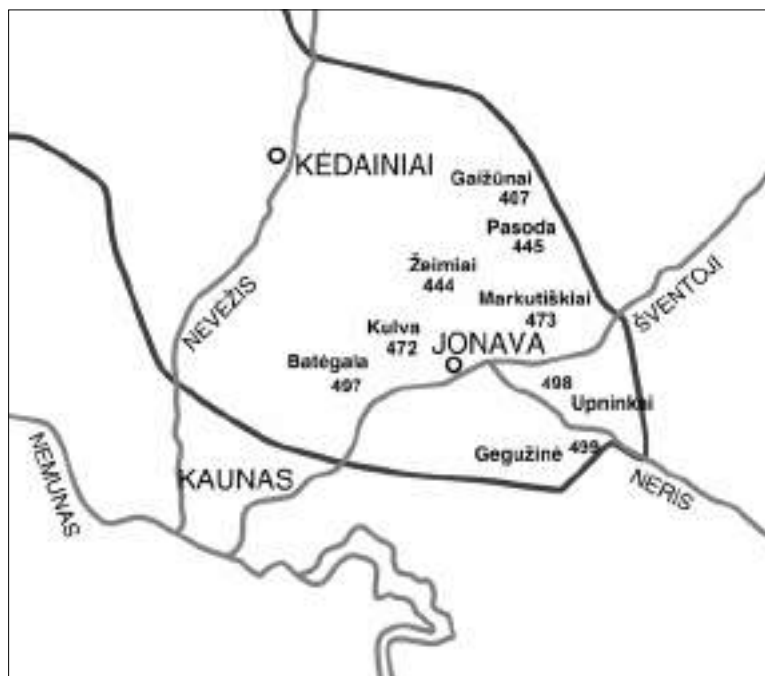
KEYWORDS: Western Aukštaitian of Šiauliai, classification of Lithuanian dialects, geolinguistics, linguistic map, Jonava, peripheral subdialects.

Middle Aukštaitian from Kazimieras Jaunius and Antanas Salys' classification as well as Antanas Baranauskas' First Eastern.

The comparison of the mentioned areas applying a method of computer cartography demonstrated the intermediate situation of the Western Aukštaitian of Šiauliai with regard to neighbouring subdialects. Jonava and its environs are distinguished by the fact that in all classifications they are on the edge of the area and have contacts with the Slav languages of this area; they can be considered to be peripheral.

Lietuvių dialektologijoje beįsigalintis geolingvistinis metodas leidžia kitaip pažvelgti į kalbininkų darbus, įvairių laikotarpių lietuvių tarmių klasifikacijas, įvairiais aspektais lyginti ir apibendrinti tuo pačiu arba skirtingu metu surinktus tarmių duomenis (Mikulėnienė, Stafecka 2009: 141–163; Mikulėnienė, Trumpa 2008: 128–146; Geržotaitė 2009: 98; 2011: 13–23; 2011a).

Šio straipsnio objektas – iki šiol mažai tyrinėtos Jonavos ir jos apylinkių šnektos, kurios lietuvių tarmių klasifikacijoje priskirtos pačiai pietinei vakarų aukštaičių šiauliškių daliai (žr. 1 pav.).

1 PAV. Pietinės vakarų aukštaičių šiauliškių šnektos²

² Skaičiais pažymėtos nurodytos vietovės yra ir *Lietuvių kalbos atlaso* (toliau – LKA) punktai (žr. LKA I 21–30).

Straipsnio tikslas – parodyti šios patarmės, ypač pietinės jos dalies, raidą taikant geolingvistinį metodą³.

APTARIAMASIS PLOTAS

Apie kalbamo ploto šnektas, esančias į rytus nuo linijos Baisógala–Dotnuvė–Kėdėdėiniai–Jonavė, trumpai užsiminta daugelio dialektologų darbuose (Salys 1935: 68; 1992: 304; Zinkevičius 1966: 15; 2002 [1969]: 377; 2006: 205; Morkūnas 1993: 7; Kazlauskaitė ir kt. 2007: 85–86). Dabartinėje lietuvių tarmių klasifikacijoje Jonavė ir jos apylinkės priskirtos didesniai teritoriniam kalbiniam vienetui – vakarų aukštaičiams šiauliškiams (Girdenis, Zinkevičius 1966: 139–147).

Šios apylinkės priklauso vakarų aukštaičiams, nes nosiniai balsiai *q*, *ę* ir dvigarsiai *an*, *am*, *en*, *em* išlaikomi sveiki. Nuo vakarų aukštaičių kauniškių šiauliškiai skiriasi šiomis ypatybėmis: 1) atitraukia kirtį iš galūnės; 2) trumpina nekirčiuotus ilguosius balsius ir ilgina kirčiuotus trumpuosius balsius; 3) trumpina nekirčiuotas galūnes (Zinkevičius 2006: 203–205; LKTCh 60–63; Kazlauskaitė ir kt. 2007: 25–28)⁴. Be to, šnektos dar skiriasi tuo, kad kontaktuoja su šių vietų slavų kalbomis.

Vakarų aukštaičių šiauliškių plotas, į kurį įeina Žagārės, Jōniškio, Kruopių, Šakėynos, Stupurų, Šiaulių, Ąukštelkės, Pakapės, Šaūkoto, Šiluvos, Betėgalos, Baisėgalos, Dotnuvės, Kėdėdėinių, Šėtos, Jonavės apylinkės, sudaro ilgą, neplatų ir tik žemiau Šiaulių susiaurėjusį ruožą⁵. Iš vakarų pusės vakarų aukštaičiai šiauliškiai ribojasi su žemaičiais, o iš rytų – su rytų aukštaičiais panevėžiškiais ir širvintiškiais. Pietiniai šiauliškiai įsiterpia tarp vakarų aukštaičių kauniškių ir pietų aukštaičių (žr. LKA I, žemėl. Nr. 1; www.tarmes.lt).

³ Geolingvistinių tyrimų pradžia pasaulyje susijusi su vokiečių dialektologo Georgo Wenkerio, o Lietuvoje su Kazimiero Būgos, Antano Salio darbais (LKE 32–33; Salys 1985: 73–76; Morkūnas 1977: 7–8; 1980: 41–52). Vietoje anksčiau vartotų sąvokų *kalbos geografija*, *lingvistinė geografija* dabar vis labiau įsigali *geolingvistika* (Mikulėnienė 2012; Mikulėnienė, Stafecka 2009: 40–42; www.tarmes.lt). Kito ir tebekinta pati metodika, be tradicinių uždavinių išsikeldama vis naujus (Kalėdienė 2011; Aliūkaitė 2011: 257–259).

⁴ Plg. Rimos Bakšienės, Astos Leskauskaitės, Daivos Vaišnienės 2011 m. projektui *Šiuolaikiniai geolingvistikos tyrimai Lietuvoje: punktų tinklo optimizacija ir interaktyvioji tarminės informacijos sklaida* (Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-01-028) sudarytą vakarų aukštaičių šiauliškių skiriamųjų tarminių ypatybių anketą (www.tarmes.lt).

⁵ Rūta Kazlauskaitė, remdamasi kitų kalbininkų darbais, *Lietuvių kalbos atlaso*, *Lietuvių kalbos enciklopedijos* žemėlapiais ir vakarų aukštaičių šiauliškių tekstais, minėtam plotui priskiria daugiau vietovių, žr. žemėlapi (Kazlauskaitė ir kt. 2007: 24). Taip į jį įeina tradiciškai, t. y. pagal LKA I (žemėl. Nr. 1), pietų žemaičiams varniškiams priskirti Džiūikiai (132 punktas), vakarų aukštaičiams kauniškiams – Girkalnis (399), Ariógala (400), Leńčiai (401) ir Daugėliškiei (439), rytų aukštaičiams panevėžiškiams – Surviliškis (335). Į autorės nurodytą vakarų aukštaičių šiauliškių plotą nepatenka iš seno jam priskirta Gegužinė (499) ir Pociūnėliai (265).

Šiame straipsnyje lyginti dabartiniai vakarų aukštaičiai šiauliškiai su Kazimiero Jauniaus ir Antano Salio skirstymo aukštaičiais viduriečiais ir Antano Baranausko skirstymo rytiečiais pirmaisiais.

TYRIMO APŽVALGA

Šioms šnektoms skirtų stambesnių darbų beveik nėra. Pirmasis apie šio ploto kalbą rašė Viktoras Poržezinskis (Поржезинский 1896: 1–28), aptaręs rytų lietuvių tarmės šnektų, įėjusių į to meto Kaūno gubernijos Šiaulių, Kaūno ir Pānevėžio apskritis, fonetiką. Jo paminėta Kaūno apskričiai priklausiusi Žeimių ir jų aplinkinių kaimų šnektą, tačiau atskirai neaparta. Iš šiai šnektai, kaip ir artimoms Šiaulių apskrities šnektoms, būdingų ypatybių minėtinos: nosinių balsių *q*, *ę* ir dvigarsių *an*, *am*, *en*, *em* išlaikymas, pvz.: *žāsīs* (su *ā*), *tā^esiu* (plg. vidurio lietuvių pietiečių tarmėje *žāsīs*, *ta^esiu*), *rañka*, *āmžias* (Поржезинский 1896: 8, 12); priebalsis *l* čia ir visoje rytų lietuvių tarmėje tariamas kietai, pvz.: *lasu* ‘lesu’, *ladas* (plg. vidurio lietuvių tarmėje *lesù*, *lėdas*), *langvas*, *paniala* (Поржезинский 1896: 24).

Kulvės šnektos (Ručiūnų kaimo, buvusio apie du kilometrus nuo Kulvės, kalbos pagrindu) aprašą sudarė Jurgis Gerulis (Gerullis 1930: 48–51). Remdamasis Baranausku šią šnektą jis priskyrė rytiečiams pirmiesiems pietiečiams ir aptarė jos kirčiavimo, balsyno ir priebalsyno ypatybes.

Kiekybės požiūriu balsiai yra trumpi, pusilgiai ir ilgi. Pusilgiais, jo nuomone, gali būti trumpieji kirčiuoti *i*, *u* ir mišriųjų dvigarsių *i*, *u* + *r*, *l*, *m*, *n* pirmieji dėmenys, pvz.: *bū.βa* ‘buvo’, *prapú.ĺf* ‘prapulti’, *mú.m* ‘mum’. Trumpasis balsis *e* žodžio pradžioje, tvirtagalys arba tvirtapradis *e*, einantis mišriųjų dvigarsių pirmuoju dėmeniu, verčiamas *a*, pvz.: *ažĩs* ‘ežys’, *paukšfā.ĺis* ‘paukštelis’, *gā.řf* ‘geriti’. Tarmėje trumpinami prieškirtiniai, pokirtiniai ir galūnių ilgieji balsiai, vienbalsinami dvibalsiai *ie*, *uo*, pvz.: *grudā.ĺi* ‘grūdelį’, *nūtūpē* ‘nutūpė’, *baltadonĩ.ře* ‘Baltaduonytė’, *ōerō* ‘vieroje’. Redukuojami pirmieji dvibalsių (*i*)*ai*, *ei*, *au* dėmenys, pvz.: *vaĩ.ka* ‘vaiko’, *akū.ľō.řei* ‘akulioriai’, *paukšfā.ĺis* ‘paukštelis’. Kitaip atliepiami žodžio gale esantys balsiai, pvz.: *dugnĩ* ‘dugne’⁶, *maĩ.řis* ‘mamytės’ (Gerullis 1930: 49–50).

Nurodomos net penkios priegaidės: trumpinė (*Kurzton*), stumtinė (*Stoßton*), tęstinė (*Dehnton*), vidurinė (*Mittelton*) ir kirstinė (*geschnittenem Dehnton*). Paskutiniosios dvi aptartos plačiau (Gerullis 1930: 48–49).

Iš priebalsyno ypatybių minimos: *l* kietinimas, pvz.: *dĩ.dęla* ‘didelę’, *galę.tume* ‘galėtume’; *j* keitimas neskiemeniniu *i* (žymima *ĩ*), pvz., *ĩncaĩ*. (Gerullis 1930: 51).

⁶ Plg.: „7. Auslaut: a) Schriftlit. betontes -è > -i: *dugnè* > *dugnĩ*, *dievè* > *diėβ*, i“ (Gerullis 1930: 50).

Visos šios ypatybės iliustruojamos penkiais trumpais transkribuotais tekstais (Gerullis 1930: 52–53)⁷, pridėta sutranskribuota Abraomo Kulviečio versta giesmė „Gott sey gelobet und gebenedeiet“ arba „Pagarbints buki ir paczestawotas“ (Gerullis 1930: 53).

Pakraštinės aukštaičių viduriečių Kulvės, Vėprių, Surviliškio, Baisógalos vietoves, kuriose redukuojami galūniniai dvibalsiai *ai*, *au*, taip pat minėjo Salys, tačiau plačiau šių vietų kalbos neaptarė (1935: 68; 1992: 304).

Vakarų aukštaičių šiauliškių šnektas apie Šėtą ir Jōnavą, kaip turinčias periferinėms šnektoms būdingų bruožų, t. y. stiprią sąveiką su slavų kalbomis, nurodė Kazys Morkūnas, tačiau plačiau jų neaptarė (1993: 7).

Apie Ūpninkų ir jų apylinkių kalbos kirčiavimą, balsyną ir priebalsyną, kai kurias morfologijos ypatybes rašė Bonifacas Stundžia (1980: 98–100; 1988: 111–114). Ši šneкта skirstoma į dvi pašnektas, besiskiriančias fonetinėmis ypatybėmis (žodžio galo *a* atliepimais, galūninių *a*, *e* (< *-*án*, *-*én*) ir *q*, *ę* atitikmenimis).

Vienoje pašnektėje, kuriai priskirti Dagiliónių, Vareikių, Aukštākaimio, Ūpninkų, Kunigiškių, Saleniņkų kaimai, galūninis *a* verčiamas *u* tipo balsiu, žymimu *v*, pvz.: *vásaru*, *dvkrvs*, o vietoje galūninių *a*, *e* (< *-*án*, *-*én*) ir *q*, *ę* tariami *u*, *i*, žymimi *v*, *ι*, pvz.: *kárū* ‘karą’, *šilkini* ‘šilkinę’, *gwėnumi*. Antrojoje pašnektėje, į kurią įeina Vānagiškio, Padaigų, Keižonių⁸ kaimai, nekirčiuotas galūninis *a* tariamas be *u* atspalvio, bet irgi redukuotas, pvz.: *vėžā*, *višvs*, *tvártvs* (ir *tvártvis*), o vietoje galūninių *a*, *e* (< *-*án*, *-*én*) ir *q*, *ę* tariami *a*, *e*, pvz.: *vargā*, *raįka* ‘ranką’. Kamieno dvigarsiai *an*, *en* ir nosiniai *q*, *ę* išlaikyti visame plote (Stundžia 1980: 98; 1988: 112).

Kitos ypatybės, Stundžios teigimu, bendros visai Ūpninkų šnektai. Balsiai *é*, o kaimuose prie ribos su rytų aukštaičiais širvintiškiais dvibalsinami, pvz.: *nepad'ėje* ‘nepadėjo’, *r "šovem* ‘rovėm’, dvibalsis *uo* verčiamas *ʷ* ar *ɔ*, pvz., *d"ódā* (ir *dódā*). Redukuojamas tvirtagalis ir nekirčiuotas dvibalsis *ai*, pvz., *krúmyj*. Kirtis, išskyrus tuos, kuriems lietuvių kalba yra antroji, atitraukiamas iš trumpos galūnės į priešpaskutinį skiemenį, turintį ilgąjį balsį arba dvibalsį *ie*, *uo* (Stundžia 1980: 99–100). Stundžios pastebėjimu (1980: 99), tų vietinių žmonių, kuriems lietuvių kalba yra gimtoji, kalboje balsių ir dvibalsių priegaidės skiriasi, bet silpnai.

Iš morfologijos ypatybių minėtinos veiksmažodžio esamojo laiko pirmojo asmens formos su *t*, *d*, pvz.: *áudiau* ‘audžiau’, *statiāū* ‘stačiau’, iteratyviniai veiksmažodžiai, pvz.: *apardinēja* ‘aparia’; prielinksnis *iž* ‘iš’, pvz.: *iž ryto* (Stundžia 1980: 100).

Kai kurias Jonavės šnektos kirčiavimo ir balsyno, priebalsyno ypatybes, atsiradusias dėl kontaktų su slavų kalbomis, aptarė Rūta Kazlauskaitė (2008: 600–609). Autorės liudijimu, šioje šnektoje nestipriai dvibalsinami kirčiuoti *é*, *o*, pvz.: *stuv'ėf*

⁷ Tokiais pačiais tekstais pristatomos visos vienuolika Baranausko išskirtų tarmių.

⁸ Stundžia (1980: 98) nurodo Keižionių kaimo pavadinimą ir išnašoje paaiškina, kad kaimų pavadinimai jo teikiami tokie, kokie buvo užrašyti iš vietinių gyventojų.

‘stovėti’, žm^onis ‘žmonės’; vienbalsinami dvibalsiai *ie*, *uo*, pvz.: *d'ēnas* ‘dienos’, *pard^ooda* ‘parduoda’. Mišriose šeimose augę taria taip: *jāunesnė.m* ‘jaunesniems’, *atvaž.ī* ‘atvažiuoti’. Iš mažens mokantys kelias kalbas šių vietų gyventojai nevar-toja kai kurių minkštųjų priebalsių. Po nesuminkštėjusių priebalsių pakinta prieš-kiniai balsiai, pvz.: *pū.seseres* ‘pusseserės’, *žā.mes* ‘žemės’, *grvi.čē* ‘gryčia’. Redukuojami nekirčiuotų galūnių balsiai, iš trumposios galūnės kirtis atitraukiamas ne tik į priešpaskutinį skiemenį, turintį ilgąjį balsį arba dvibalsį *ie*, *uo*, bet ir į dvigarsinį skiemenį. Linkstama išlyginti kirčio vietą žodžio paradigmoje.

Paskelbta šių šnektų tekstų, užrašytų iš Akmenių ir Trakų (LT II 238–239, 246–248; Kazlauskaitė 2005: 66–67): *v'ír rvs t'ei_pà(t) tur'ė ju p'en.'k'is; bú.va labvī. suñ.ku* Akmeniai (LT II 239), *turė dawom sėklī čē↑ vadī.nama // givā.namys ná.mys↑* Akmeniai (Kazlauskaitė 2005: 66), *i_vāř.ks t'eī. kō'l'ij pacū.ks vviikaī.* Trakai (LT II 247); Reniūnų (Panoterių parapijos) (Markevičienė 2001: 169–170): *añtra diēna v'rai aīdava lā istīf m^oōteris; būr dava gav'ēne* (Markevičienė 2001: 169), *labāī būr dava gegū.žes m'ēnesi ažulī.ñu vabalū. // kařkvabalių; viēnus vaiki.nvs* (Markevičienė 2001: 170); Ūpninkų, Markutiškių ir Gaižūnų⁹ (Kazlauskaitė ir kt. 2007: 87–93, 95–97; LKT 223): *taš_vīēnvs / viri.škis givānv* Ūpninkai (Kazlauskaitė ir kt. 2007: 90), *mā ma būr dava kal'ėdom / klečkē ls kē pa / dā pirā ga i.šēpa* Markutiškiai (Kazlauskaitė ir kt. 2007: 91), *ī ra trīs ježeraī: juódvvs jē žervs, ā pskritvs jūr bā ltvs* Markutiškiai (LKT 223), *tīe g'í de g'í de / lig^ooninę gulė je / tō ku st^oórv k^oje i.lī.[ka]* Gaižūnai (Kazlauskaitė ir kt. 2007: 96); Jaugeliškių (Kazlauskaitė 2005: 68–69): *paskuī dar↑ t^ooke šunī be buūāū padā.ris* (Kazlauskaitė 2005: 69); Žeimių¹⁰, Pasódos, Batėgalos¹¹ ir Gegužinės (LKT 221–222, 224–225): *tuk^os vuógvvs ā sti rūr kšč^ous* Žeimiai (LKT 221), *aīnv aīnv jisai, ž'ūr ri – pirtē la apā ugu(s) žō lv* Pasoda (LKT 221), *pāc šenā uja sē nis: kō k'a s'veikatā, tō ks šenā vimas* Batėgala (LKT 224), *lakštiņgela labāī gražēī čī.lba; nusipiřka gelažini plūrgu* Gegužinė (LKT 225).

Pateiktos ištraukos akivaizdžiai atspindi aptartąsias nagrinėjamojo šnektų ploto ypatybes.

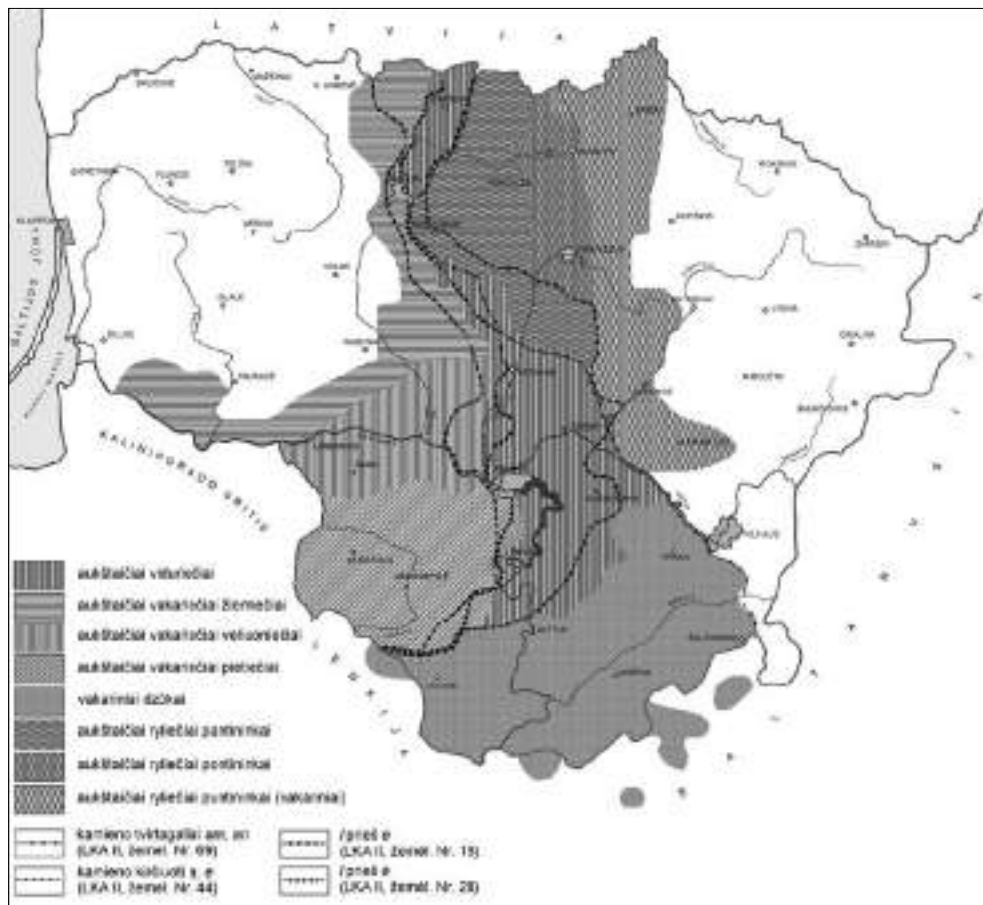
ŠNEKTŲ APTARIMAS GEOLINGVISTINIŲ POŽIŪRIU

Senajoje Jauniau ir Salio tarmių klasifikacijoje (Salys 1933: 21–34; 1935: 1–87; 1946: 1–67; 1992: 3–140) dabartinius šiauliškius sudaro dalis aukštaičių vakariečių žemiečių ir aukštaičių viduriečių (žr. 2 pav.).

⁹ Laikomasi oficialiosios, LKA I 26 nurodytos formos.

¹⁰ Užrašyta Žeimis.

¹¹ Užrašyta Betėgala.

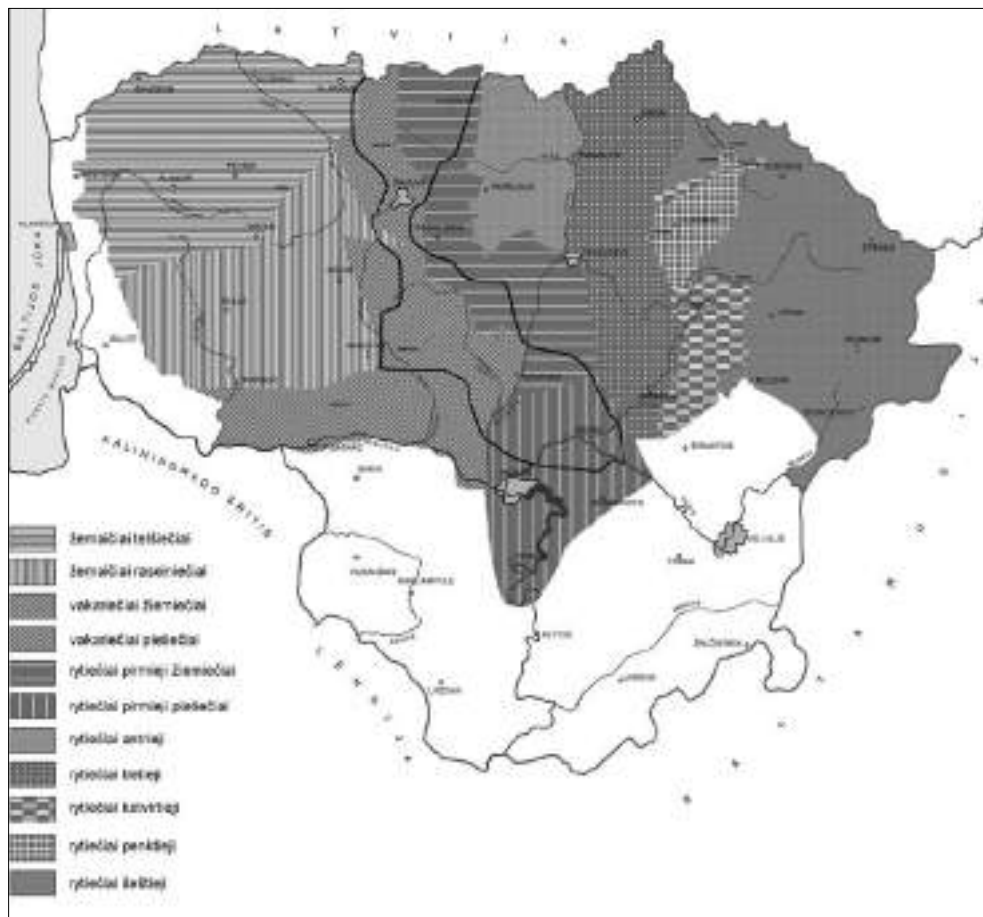

2 PAV. Kazimiero Jauniaus ir Antano Salio tarmių klasifikacija

Aukštaičiai viduriečiai dvigarsius *am*, *an*, *em*, *en* ir nosinius balsius *q*, *ę* išlaikė sveikus, kaip ir vakariečiai, tačiau kietojo *l* prieš *ė* tarimu artimi rytiečiams (Salys 1946: 53; 1992: 109). Iš pateikto žemėlapio matyti, kad Salio aukštaičiai viduriečiai tarsi suskilę į du plotus: šiaurinį (žemiau Šiaulių šis plotas visiškai nutrūksta) ir ties Legečiais prasidedantį pietinį¹².

Šie plotai skiriasi ne tik kalbinėmis ypatybėmis. Ryški ir gamtinė šių dalių riba: „[...] nuo Šiaulių iki pat Bėržės ir Šušvės santakio driekiasi ilgas pelkių ir retai gyvenamų miškų ruožas“ (Salys 1992: 111). Iš tikrųjų šiose vietose gausu pelkių,

¹² Iš Salio aukštaičių viduriečių ploto aprašo (1946: 38, 54; 1992: 77, 111) ir pridėto lietuvių tarmių žemėlapiu matyti, kad šių aukštaičių plotas šiek tiek žemiau Šiaulių susiaurėja, bet visiškai nutrūksta.

4 PAV. Vakarų aukštaičiai šiauliškiai Antano Baranausko tarmių klasifikacijoje¹³

Pateiktasis žemėlapis rodo, kad dabartinių vakarų aukštaičių šiauliškių ir senojo skirstymo aukštaičių viduriečių plotų rytinė riba sutampa. Be to, rytinė senojo skirstymo aukštaičių viduriečių riba beveik sutampa su kamieno kirčiuotų *q*, *ę* (žr. LKA II, žemėl. Nr. 44) ir kamieno tvirtagalių *am*, *an* (žr. LKA II, žemėl. Nr. 69) izofonomis. Nuo šių izofonų į rytus nosiniai *q*, *ę* ir dvigarsių pirmieji dėmenys pradedami siaurinti (žr. 2 pav.).

Vakarinė aukštaičių viduriečių riba beveik sutampa su *l* prieš *e* ir ypač *ė* (žr. LKA II, žemėl. Nr. 15, 28) izofonomis, nuo kurių į rytus (taigi ir beveik visame aukštaičių viduriečių plote) *l* tariamas kietai (žr. 2 pav.). Šių dviejų klasifikacijų sugretini-

¹³ Sud. Laura Geržotaitė (2011).

mas rodo tarpinę vakarų aukštaičių šiauliškių padėtį kaimyninių patarmių atžvilgiu. Taigi Jonavà ir jos apylinkės atsiduria lyginamų patarmių plotų pakraščiuose.

Iš sudaryto apytikslio Baranausko lietuvių kalbos tarmių žemėlapiu (žr. 4 pav.) matyti, kad į rytiečių pirmųjų plotą įėjo Jōniškio, Radvilīškio, Šeduvōs, Smilgių, Kėdāinių, Jonavōs, Kaūno apylinkės.

Taip pat šios patarmės plotas šiek tiek įėjo į Suvālkų ir Vīlniaus gubernijas. Gali būti, kad rytiečiai pirmieji pietiečiai pietuose, pietryčiuose užėmė kiek kitokį (didesnį) plotą, negu nurodyta žemėlapyje. Remiantis Baranausko aprašais (Барановский 1898: 49–51), kurie nėra tikslūs, žemėlapyje šios patarmės plotas irgi gali būti tik apytikslis.

Baranausko klasifikacijoje rytiečiai pirmieji, kurių plotui buvo priskirti Salio minėti aukštaičiai viduriečiai, iš vakarų pusės ribojosi su vakariečiais žiemiečiais ir pietiečiais, o iš rytų – su rytiečiais antraisiais ir trečiaisiais.

Palyginus dabartinio skirstymo vakarų aukštaičių šiauliškių ir Baranausko klasifikacijos rytiečių pirmųjų (žiemiečių ir pietiečių) plotus, matyti didelių skirtumų (žr. 4 pav.)¹⁴. Vakarų aukštaičių šiauliškių atžvilgiu rytiečiai pirmieji gerokai pasislinkę į rytus ir įeina į nemažą dabartinių rytų aukštaičių panevėžiškių ploto dalį. Nevienalytis pats vakarų aukštaičių šiauliškių plotas. Jį sudaro didelė dalis Baranausko vakariečių žiemiečių ir šiek tiek pietiečių, taip pat į šį plotą patenka nedidelis rytiečių pirmųjų žiemiečių plotelis su Jōniškiu ir jo apylinkėmis ir pietiečių su Jōnava bei jos apylinkėmis.

Šioje klasifikacijoje Jonavà ir jos apylinkės atsiduria rytiečių pirmųjų pietiečių pakraštyje. Be to, šios vietovės priklausė Kaūno gubernijos pakraščiui, netoli Kaūno ir Vīlniaus gubernijų ribų, žr. žemėlapi (Mikulėnienė, Trumpa 2008: 129). Pačia me pakraštyje buvę ir Ūpninkai: „Ūpninkai (Ukm. apskr.) stovi prie pat Vīlniaus gub. sienos, todėl žmonės čia yra sulenkinti ir tamsesni, negu kitur [...]“ (Augš-taitis¹⁵ 1914: 2).

Tiesa, apie ilgu ir siauru ruožu beveik per visą lietuvių kalbos plotą nusitęsusių aukštaičių viduriečių (arba dalies dabartinių vakarų aukštaičių šiauliškių) išskirtinę padėtį rašė tik Salys (1992: 303: „pats plotas siaurėje siaurutė juosta, vietomis tarmiškai mišri. Plačiau jo pietuose“).

Aukštaičių viduriečių, kaip atskiros patarmės, neskyrė Baranauskas (Барановский 1898: 49–51; www.tarmes.lt)¹⁶. Jaunius šią patarmę išskyrė tik *Lietuvių kalbos gra-*

¹⁴ Jaunius ir Salio klasifikacijos aukštaičių viduriečių ir Baranausko rytiečių pirmųjų plotai, „užkloti“ vienas ant kito, skirtingai mažiau.

¹⁵ Šio teksto autorius kol kas neidentifikuotas.

¹⁶ Pažymėtina tai, kad rytiečius pirmuosius Baranauskas siejo su vakariečiais, nors vadino rytiečiais (Барановский 1898: 56).

matikoje (Явнис 1911: 23), o Kaūno gubernijos tarmių aprašuose, kaip ir Baranauskas, aukštaičius skyrė tik į vakariečius ir rytiečius (Явнис 1894: 175; 1897: 178). Būga kalbamąjį plotą priskyrė prie rytiečių (1961: 85–97). Taigi aukštaičiai viduriečiai tėra pereinamasis plotas tarp vakarų ir rytų aukštaičių, arba „[...] sudaro tik pereiginę tarmę iš rytiečių aukštaičių į vakariečius“ (Salys 1992: 303). Negalėdamas nurodyti ryškių skiriamųjų ypatybių (vieninteliu aukštaičių vakariečių ir aukštaičių viduriečių skiriamuoju požymiu kalbininkas laikė kieto *l* prieš *é* tarimą žodžio pradžioje), kuriomis aukštaičiai viduriečiai skiriasi nuo aukštaičių vakariečių ir aukštaičių rytiečių, Salys rašė: „šitame skirstyme kokio griežtumo negali būti. Atskiros ryškios tarmės nesudaro“ (1946: 53; 1992: 109).

Dėl tokios geografinės padėties šis plotas ir kitomis kalbinėmis ypatybėmis šliejasi prie kaimyninių tarmių, pavyzdžiui, Kulvės, Vėprių, Šėtos, Surviliškio ir Baisógalos apylinkėse pastebima redukcija, kuri būdinga gretimoms rytiečiams (dabartiniams rytų aukštaičiams) (Salys 1992: 304). Aiškios redukcijos būta senuosiuose Kulvės šnektą (Gerullis 1930: 52–53), taip pat Baisógalos (Вольтеръ 1904: 336–338) apylinkėse užrašytuose tarminiuose tekstuose. Juose trumpasis *u* galūnėse žymimas neryškiu, „išblėsusiu“ balsio *u* variantu (*u*), pvz.: *gražùs* (Gerullis 1930: 52), *àdatùs* (Gerullis 1930: 52), *suprantùs várnas* (Gerullis 1930: 52); kirčiuotas ir nekirčiuotas trumpasis *a* – „išblėsusiu“ balsio *a* variantu (*a*, *ə*), pvz.: *užkéiktəs dvārəs* (Вольтеръ 1904: 337), *viēnə panə* (Вольтеръ 1904: 337), *kūnigəs* (Вольтеръ 1904: 337), *uzbōnas* (Gerullis 1930: 52); redukuojami pirmieji dvibalsių dėmenys, pvz.: *kailīnėi*. (Gerullis 1930: 52), *jiisai*. (Gerullis 1930: 52).

Vėliau, kalbininkams ištyrus šį plotą, prieita prie Salio išvados – aukštaičiai viduriečiai atskiros tarmės nesudaro (Zinkevičius 2002 [1969]: 366), nes: 1) „jie neturi nė vienos tik jiems vieniems būdingos kalbinės ypatybės“; 2) jų teritorija nėra vientisa ir ties Šiauliais vakarų ir rytų aukštaičiai susisiečia; 3) jiems „priskiriamas plotas tarmės požiūriu aiškiai skyla į pietinę ir šiaurinę dalis, kurios kur kas artimesnės kiekviena savo kaimynų tarmei, negu viena kitai tarpusavyje“ (Zinkevičius 2002 [1969]: 366).

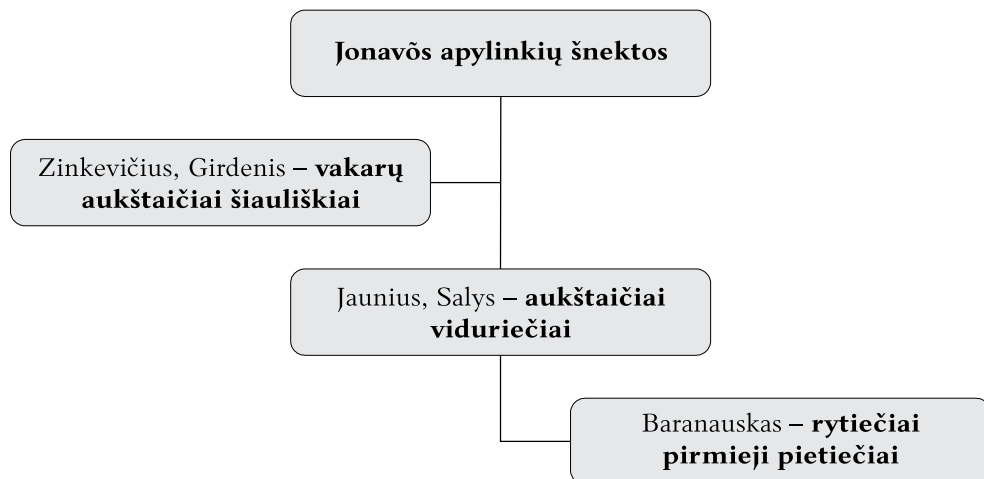
Dabartinėje klasifikacijoje tarmes suskirsčius ne pagal priebalsinius požymius, o remiantis balsyno ir kirčiavimo ypatybėmis, aukštaičiai viduriečiai priskirti prie vakarų aukštaičių (Girdenis, Zinkevičius 1966: 139–147; Zinkevičius 2002 [1969]: 366). Aukštaičių viduriečių priskirti rytų aukštaičiams nebuvo galima dėl kelių priežasčių: 1) jeigu aukštaičiai viduriečiai būtų priskirti prie rytų aukštaičių, nebūtų bendro, aukštaičius skiriančio, požymio, nes *l* kietina ir pietų aukštaičiai; 2) taip pietinės aukštaičių viduriečių dalies, artimesnės vakarų aukštaičiams, priskyrimas rytų aukštaičiams atrodytų dirbtinis; 3) kalbininkų darbuose išskiriamos pietinių vakarų aukštaičių šiauliškių apylinkių šnektos, į rytus nuo linijos Baisógala–Dotnuvė–Kėdainiai–Jonavà, taip pat priskirtos vakarų aukštaičiams, žr. žemėlapi (Kazlauskaitė ir kt. 2007: 84). Jos, dabar stipriai veikiamos gretimų rytų aukštaičių panevėžiš-

kių (suplakami trumpieji balsiai galūnėse), anot Zinkevičiaus (2002 [1969]: 367), anksčiau nesiskyrė nuo vakarų aukštaičių.

Aukštaičių viduriečių priskyrimas prie vakarų aukštaičių, kaip ir kiti pakeitimai, tarp dialektologų sukėlė nemažai diskusijų (Karaliūnas, Sabaliauskas 1967: 154–156; Vitkauskas 1967: 3; Grinaveckis 1968: 2; Grinaveckienė, Senkus 1968: 6; Kazlauskas 1968: 410; Skardžius 1968: 215–218). Elenos Grinaveckienės ir Juozo Senkaus teigimu (1968: 6), „darbe ne visai aiškiai motyvuotas ir gana mechaniškas vidurio aukštaičių patarmės panaikinimas“:

Naująją tarmių klasifikaciją sukritikavo ir Pranas Skardžius, kuriam ji pasirodė kelianti abejonių ir nesanti visai akivaizdi (1968: 217). Nepritarė jis ir aukštaičių viduriečių panaikinimui, rašė, kad šis pakeitimas „irgi daug kam atrodys sunkiai suvirškinamas dalykas“ (Skardžius 1968: 218).

Tiriamųjų šnektų nevienodumas atsispindi ir tarmių klasifikacijų terminijoje (žr. 5 pav.).

5 PAV. Tiriamasis šnektų plotas lietuvių tarmių klasifikacijose

Iš 5 pav. matyti, kad tą patį plotą skirtingų lietuvių kalbos tarmių klasifikacijų autoriai priskyrė vis kitai patarimei. Toks terminų įvairavimas leidžia kalbėti ir apie galimą tiriamojo ploto nevientisumą, šiaip jau būdingą tarmių pakraščių šnektoms.

TIRIAMŪJŲ ŠNEKTŲ PERIFERIŠKUMAS

Pietinio vakarų aukštaičių šiauliškių ploto šnektų periferiškumui įtakos galėjo turėti šių vietų slavų kalbos, nes tiriamosios vietovės įeina į vieną iš trijų lenkų

kalbos arealų – Kėdaičių–Jonavės (žr. 1 pav.), kuriame XIX a. viduryje–XX a. pradžioje būta daug lenkų dvarų, dvarelių (Zinkevičius 1992: 68). Vien tik Jonavės apylinkėse XIX–XX a. pradžioje suskaičiuota buvus per septyniasdešimt dvarų (Karaliūnienė 1999: 31). Iš jų pirmiausia minėtinas su Jonavės miestelio istorija glaudžiai susijęs Skarūlių dvaras, esantis vos už kelių kilometrų nuo šio miestelio (Jankauskas 2000: 9–10), taip pat Barbōrlaukio, Bukonių, Drōbiškių, Markūtiškių, Žeimių, Kulvōs, Gegužinės ir kt. dvarai (plačiau žr. Kviklys 1965: 363–369, 456–460, 549; Semaškaitė 2010: 50, 79–80, 109, 228, 481–482; Karaliūnienė 1999: 31–33, 53–55, 57–58; Vitkauskienė 2007). Tokių dvarų buvimas, pavyzdžiui, Žeimių apylinkėse, fiksuojamas to meto periodikoje: „šioje parakvijoje yra keletas dvarelių ir keliolika apdulusių bajorėlių [...]. Pirmą sykį per Zeimės miestelį eidamas, maniau, kad čia viskas yra lietuviškai, nes ant namų parašai vis lietuviški. Betgi užkalbinus nuduoda, kad nemoką savo tėvų kalbos“ (Vabalninko Juozas¹⁷ 1910: 642)¹⁸.

Į tokią vidurio lietuvių kalbos plote esančių šnektų padėtį bene pirmasis dėmesį atkreipė Kazys Morkūnas (1993: 7), rašęs, kad šios šnektos „turi ir daugiau periferinėms tarmėms (resp. šnektoms) būdingų požymių – stiprią sąveiką su slavų (lenkų, rusų) kalbomis“.

Apie galimą lenkų ir rusų kalbų įtaką vidurio Lietuvos šnektoms yra užsiminęs Stundžia (1988: 113; 1980: 100). Aptaręs vakarų aukštaičiams šiauliškiams priskiriamų Ūpninkų ir jų apylinkių kalbą, pavadino šią šnektą periferine, turinčia vakarų aukštaičių šiauliškių, rytų aukštaičių širvintiškių ir panevėžiškių ypatybių. Be to, anot Stundžios (1988: 113), šioje „apylinkėje gyvena rusiškai ir lenkiškai kalbančių senosios kartos žmonių (yra net keletas ištisuų kaimų – Perelozai, Apeikiškiai...), kurie moka (tiesa, su šiokiu tokiu akcentu) ir lietuviškai“. Šių kalbų įtaka, Stundžios nuomone (1988: 113), galima paaiškinti priebalsių *š*, *ž*, *t*, *d* kietinimą, nežymų kirčiuotų dvibalsių *uo*, *ie* vienbalsinimą ir *o*, *é* dvibalsinimą, atsiradusį Ūpninkų apylinkių kalboje, tačiau „be specialių tyrinėjimų sunku ką nors konkretaus pasakyti“.

Kad Jonavės apylinkių šnektą ir vietinę lenkų kalbą viena kitą veikia, rodo Kazlauskaitės tyrimas (2008: 600–608). Dėl šios sąveikos lietuvių dvibalsiai *ie*, *uo* vienbalsinami, neminkštinami kai kurie priebalsiai. Be to, anot Kazlauskaitės (2008: 608), lenkų kalba gali turėti įtakos vietinių lietuvių šnektų kirčiavimo sistemos prastėjimui.

¹⁷ Šiuo ir kitais slapyvardžiais pasirašinėjo Juozas Gvildys (1884–1968) – mokytojas, tautinio judėjimo dalyvis, bendradarbiavęs periodinėje spaudoje (Mačiulis 2007; LE VIII 75).

¹⁸ Kunigo, draudžiamos spaudos platintojo Mato Miežinio (1851–1929) teigimu, Žeimių parapiją labai sulenkino joje dirbę kunigai S. Grigalinskas (1820–1864) ir Taurosevičius (1864–1896) (X. M. 1909: 2; 1909a: 2). Šio laikraščio numeriuose šis kunigas pasirašė kaip X. M. (Mačiulis 2007).

Kiek anksčiau beveik prie tų pačių išvadų priėjo kalbininkas Valerijus Čekmonas, nurodęs, kad šių apylinkių kitakalbių informantų lietuvių kalboje ilgųjų ir trumpųjų balsių, tvirtapradžių ir tvirtagalių dvibalsių skyrimas praktiškai sunykęs¹⁹.

Kitaip tariant, šioms lietuvių tarmėms būdinga kaip tik tai, kas būdinga ir vietinei lenkų kalbai. Ilgųjų ir trumpųjų balsių priešpriešos nykimas yra viena ryškiausių bendrų ypatybių. Didelė dalis vakarų aukštaičių šiauliškių, pietų aukštaičių šiaurinis kampas, rytų aukštaičiai (širvintiškiai, panevėžiškiai) trumpina nekirčiuotus ilguosius balsius, o kirčiuotus trumpuosius pailgina (LKTCh 61–62; Zinkevičius 2006: 82–83). Linija, apjuosianti aukštaičių tarmės plotą, kuriame nekirčiuoti ilgieji balsiai prieškirčiniuose skiemenyse trumpinami, eina per Jōniškį, Šiauliūs, Ariógalą, Babtūs, Jōnavą, Kaišiadóris, Mūslinkus, Giedraičiūs, Anýkščius, Kařsakiškį, Vabalniňką ir į rytus nuo Bīržų. Trumpieji kirčiuoti balsiai ilgiami į šiaurę ir rytus nuo linijos, apimančios šias vietas: Jōniškį, Šiauliūs, Ariógalą, Jōnavą, Mūslinkus, Pābradę (Zinkevičius 1966: 107, 109). Šis procesas, anot Zinkevičiaus (2006: 83), aiškintinas padidėjusia kirčio įtaka ir susijęs su priegaidžių niveliacija didelėje tarmių dalyje, ypač esančioje vidurio Lietuvoje.

Atitinkamai ir lietuvių kalba veikia vietinę lenkų kalbą, nes nemažoje šiauliškių dalyje, taip pat gretimų širvintiškių, pietvakarių panevėžiškių plotuose žmonės buvo perėję prie lenkų kalbos, taigi buvo ir tebėra dvikalbiai (Zinkevičius 2006: 84). Pirmiausia dėl šios sąveikos minėtinas lenkų balsių *i* ir *y* maišymas (Zielińska 2002: 86–87; 2004: 107; Rieger 2006: 11–47; Karaš, Rutkowska ir kt. 2001).

Dvikalbę situaciją atskleidė ir 1996, 1997, 1999–2000 m. Čekmono atliktas sociolingvistinis Jonavos rajono tyrimas (Чекмонас 2001). Surinkta medžiaga iš Batėgalos, Padaigų, Pasodos, Markūtiškių, Kulvės, Žeimių, Gegužinės punktų ir jų apylinkių parodė, kad vyriausieji šių vietų atstovai geriau ar blogiau mokėjo lenkų kalbą (Чекмонас 2001: 79). Paskutiniai 2011 m. ekspedicijų duomenys, surinkti iš Jonavos apylinkių, rodo, kad dabar lenkų kalba šiose vietose beveik išnykusi, nors lenkiškai kalbančių informantų beveik visur pavyko rasti²⁰.

¹⁹ Plg.: „Сразу же бросается в глаза, что в его литовской речи практически не различаются долгие и краткие гласные (а долготы и краткости привязаны к интонационному контуру фразы), невыразительно и непоследовательно реализуются слоговые интонации на дифтонгических сочетаниях [...]“ (Чекмонас 2001: 87).

²⁰ Dialektologinės ekspedicijos Jonavos rajone (Žeimiai, Gaižūnai, Markūtiškiai, Pasoda, Kulvė, Batėgala, Ūpninkai, Gegužinė) vyko 2011 m. liepos–rugpjūčio mėnesiais pagal projektą *Šiuolaikiniai geolingvistikos tyrimai Lietuvoje: punktų tinklo optimizacija ir interaktyvioji tarminės informacijos sklaida* (Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-01-028; vykdančioji institucija – Lietuvių kalbos institutas, projekto vadovė prof. dr. Danguolė Mikulėnienė). Plačiau žr.: www.tarmes.lt.

IŠVADOS

Geolingvistinė Jonavės apylinkių šnektų ploto analizė rodo, kad aptartąsias pietines vakarų aukštaičių šiauliškių šnektas galima laikyti periferinėmis dėl dviejų straipsnyje išnagrinėtų ir vienas su kitu susijusių dalykų:

- 1) dėl pakraštinės geografinės padėties kitų patarmių atžvilgiu (neatsitiktinis šio ploto trejopas tarminis priklausymas, atsispindintis terminijoje: dabartinėje lietuvių kalbos tarmių klasifikacijoje jis priklauso vakarų aukštaičiams šiauliškiams, senojoje – aukštaičiams viduriečiams, o Baranausko klasifikacijoje – rytiečiams pirmiesiems pietiečiams);
- 2) dėl sąveikos su slavų kalbomis.

Jonavės apylinkių šnektų periferiškumą patvirtina ne vienas, o net keli chronologiniai šios analizės pūjviai, atlikti remiantis skirtingomis lietuvių tarmių klasifikacijomis.

LITERATŪRA

Aliūkaitė Daiva 2011: Projektas „Šiuolaikiniai geolingvistikos tyrimai Lietuvoje: punktų tinklo optimizacija ir interaktyvioji tarminės informacijos sklaida“. – *Respectus Philologicus* 20 (25), 257–259.

Augštaitis 1914: Lenkybės vaisiai. Upninkai. – *Viltis* 40, 2.

Bakšienė Rima, Leskauskaitė Asta, Vaišnienė Daiva 2011: *Vakarų aukštaičių šiauliškių garso įrašų skiriamųjų ypatybių klausimynas*. Interneto prieiga: http://www.tarmes.lt/index_meniu.php?id=5.

Būga Kazimieras 1961: *Rinktiniai raštai* 3, sud. Zigmas Zinkevičius. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Gerullis Georg 1930: *Litauische Dialektstudien*. Leipzig: Markert & Petters Verlag.

Geržotaitė Laura 2009: *Rankos pirštų pavadinimai lietuvių kalbos tarmėse*. Magistro darbas. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.

Geržotaitė Laura 2011: Anties pavadinimai lietuvių kalbos tarmėse. – *Baltu filologija* 20(2), 13–23.

Geržotaitė Laura 2011a: Vakarų aukštaičiai šiauliškiai tarmių klasifikacijose: geolingvistinis aspektas. – *Tarptautinės mokslinės konferencijos Sociolingvistinė dialektologija: baltų tarmių tyrimai pranešimų tezės* 2011 m. spalio 21–22 d. Vilniaus universiteto Kauno humanitarinio fakulteto Lietuvių filologijos katedra, Lietuvių kalbos instituto Kalbos istorijos ir dialektologijos skyrius. Interneto prieiga: <http://www.tarmes.lt/images/Veikla/Laura%20GERZOTAITE.pdf>.

- Girdenis Aleksas, Zinkevičius Zigmantas 1966: Dėl lietuvių kalbos tarmių klasifikacijos. – *Kalbotyra* 14, 139–147.
- Grinaveckienė Elena, Senkus Juozas 1968: Naujas veikalas apie mūsų tarmes. – *Literatūra ir menas* 25, 6.
- Grinaveckis Vladas 1968: Žymus veikalas apie lietuvių kalbos tarmes. – *Tiesa* 113, 2.
- Jankauskas Vidmantas 2000: *Jonavos šv. Jokūbo bažnyčia ir parapija*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla ir spaustuvė.
- Kalėdienė Laima 2011: Geolingvistikos radimosi sąlygos Lietuvoje. – *Tarptautinės mokslinės konferencijos Sociolingvistinė dialektologija: baltų tarmių tyrimai pranešimų tezės* 2011 m. spalio 21–22 d. Vilniaus universiteto Kauno humanitarinio fakulteto Lietuvių filologijos katedra, Lietuvių kalbos instituto Kalbos istorijos ir dialektologijos skyrius. Interneto prieiga: <http://www.tarmes.lt/images/Veikla/Laima%20KALEDIENE.pdf>.
- Karaliūnas Simas, Sabaliauskas Algirdas 1967: Kapitalinis lietuvių dialektologijos veikalas. – *Pergalė* 6, 154–156.
- Karaliūnienė Regina 1999: *Jonava – Lietuvos kraštas*. Vilnius: Trys žvaigždutės.
- Karaś Halina, Rutkowska Krystyna ir kt. 2001: *Język polski na Kowieńszczyźnie. Historia, sytuacja socjolingwistyczna, cechy językowe, teksty*. Warszawa–Wilno: ELIPSA.
- Kazlauskaitė Rūta 2005: *Šiauliškių patarmės pietinių šnektų tekstai ir komentarai*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- Kazlauskaitė Rūta ir kt. 2007: *Vakarų aukštaičiai šiauliškiai*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Kazlauskaitė Rūta 2008: Jonavos šnektos fonetinės ypatybės. – *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos* 2, 600–609.
- Kazlauskas Jonas 1968: *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*. Vilnius: Mintis.
- Kviklys Bronius 1965: *Mūsų Lietuva* 2. South Boston (Mass.): Lietuvių enciklopedijos leidykla.
- LE VIII – *Lietuvių enciklopedija* 8. South Boston (Mass.): Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1956.
- LK – *Lietuvos kelių atlasas*, vyr. red. Mindaugas Baltrušaitis. Vilnius: Briedis, 2010.
- LKA I–II – *Lietuvių kalbos atlasas* 1. *Leksika*; 2. *Fonetika*, ats. red. Kazys Morkūnas. Vilnius: Mokslas, 1977–1982.
- LKE – *Lietuvių kalbos enciklopedija*, parengė Kazys Morkūnas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999.
- LKT – *Lietuvių kalbos tarmės. Chrestomatija*, ats. red. Kazys Morkūnas. Vilnius: Mintis, 1970.

LKTCh – Bacevičiūtė Rima, Ivanauskienė Audra, Leskauskaitė Asta, Trumpa Edmundas. *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2004.

LT II – Urbanavičiūtė-Markevičienė Žaneta, Grinaveckis Vladas. *Lietuvių tarmės 2*. Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 1992.

Mačiulis Jonas 2007: *Slapyvardžių sąvadas* (kompaktinė plokštelė). Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka.

Markevičienė Žaneta 2001: *Aukštaičių tarmių tekstai 2*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Mikulėnienė Danguolė 2012: Lietuvių tarmių tinklas: jo ištakos ir optimizacija. – *Acta Linguistica Lithuanica* (atiduota spaudai).

Mikulėnienė Danguolė, Stafecka Anna, sud., 2009: *Baltu valodu atlants. Prospektas = Baltų kalbų atlasas. Prospektas = Atlas of the Baltic languages: A Prospect*. Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Mikulėnienė Danguolė, Trumpa Edmundas 2008: Naujas žvilgsnis į Kazimiero Jauniaus tarmių klasifikaciją. – *Kalbos istorijos ir dialektologijos problemos 2*, 128–146.

Morkūnas Kazys 1977: Įvadas. – *Lietuvių kalbos atlasas 1. Leksika*. Vilnius: Mokslas, 7–18.

Morkūnas Kazys 1980: *Pažintis su lietuvių kalbos tarmėmis*. Vilnius: Mokslas.

Morkūnas Kazys 1993: Dėl sąvokos *periferinės tarmės*. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 30, 4–7.

Rieger Janusz 2006: *Polszczyzna gwarowa na Litwie*. – *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*. Warszawa: DiG, 11–47.

Salys Antanas 1933: Kelios pastabos tarmių istorijai. – *Archivum Philologicum* 4, 21–34.

Salys Antanas 1935: *Lietuvių kalbos tarmės* (Rankraščio teisėmis). Kaunas.

Salys Antanas 1946: *Lietuvių kalbos tarmės* (Rankraščio teisėmis). Tübingenas.

Salys Antanas 1985: *Raštai 3. Įvairūs straipsniai*. Roma: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija.

Salys Antanas 1992: *Raštai 4. Lietuvių kalbos tarmės*. Roma: Lietuvių Katalikų Mokslo Akademija.

Semaškaitė Ingrida 2010: *Lietuvos dvarai. Enciklopedinis žinynas*. Vilnius: Algimantas.

Skardžius Pranas 1968: Lietuvių kalbos dialektologija. – *Aidai* 5, 215–218.

- Stundžia Bonifacas 1980: Kelios pastabos apie Upninkų šnektą. – *Kalbotyra* 31(1), 98–100.
- Stundžia Bonifacas 1988: Upninkų apylinkės tarminė situacija. – *Kraštotyra* 22, 111–114.
- Vabalninko Juozas [Gvildys Juozas] 1910: Žinios iš Lietuvos. Žeimė. – *Vienybė* 41, 642.
- Vitkauskas Vytautas 1967: Svarbus kalbotyros veikalas. – *Gimtasis kraštas* 16, 3.
- Vitkauskienė Erlanda 2007: *Gegužinės parapijos ir bažnyčios istorija*. Kaišiadorys: Kaišiadorių muziejus.
- X. M. [Miežinis Matas] 1909: Iš Lietuvos. Žeimė. – *Viltis* 46, 2.
- X. M. [Miežinis Matas] 1909a: Iš Lietuvos. Žeimė. – *Viltis* 49, 2.
- Zielińska Anna 2002: *Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne*. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Zielińska Anna 2004: Litewskie interferencje fonetyczne w polszczyźnie na terenie między Kownem a Poniewieżem. – *Baltų ir kitų kalbų fonetikos ir akcentologijos problemos*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 105–109.
- Zinkevičius Zigmąs 1966: *Lietuvių dialektologija*. Vilnius: Mintis.
- Zinkevičius Zigmąs 1992: *Lietuvių kalbos istorija 5. Bendrinės kalbos iškilimas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Zinkevičius Zigmąs 2002 [1969]: Apie lietuvių kalbos tarmių skirstymą. – *Rinktiniai straipsniai* 1. Vilnius: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 365–380.
- Zinkevičius Zigmąs 2006: *Lietuvių tarmių kilmė*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Барановскій Антоній 1898: *Замѣтки о литовскомъ языкѣ и словарѣ*. Санктпетербургъ: Типогр. Императорской Акад. Наукъ.
- Вольтеръ Эдуард 1904: *Литовская хрестоматія*. Санктпетербургъ.
- Поржезинскій Виктор 1896: *Замѣтки по діалектологіи литовскаго языка*. Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи Наукъ.
- Чекмонас Валерій 2001: Польский язык в Йонавском районе Литвы (социолингвистические заметки). – *Studia nad polszczyzną Kresową* 10, 71–91.
- Явнис Казимір 1894: [Новоалександровскій уѣздъ] – *Памятная книжка Ковенской губерніи на 1895 годъ*. Ковна: Въ Типографіи Губернскаго Правленія, 174–176.
- Явнис Казимір 1897: Паневѣжскіе говоры литовскаго языка. *Памятная книжка Ковенской губерніи на 1898 годъ*. Ковна: Въ Типографіи Губернскаго Правленія, 174–228.
- Явнис Казимір 1911: *Грамматика литовскаго языка*. С.-Петербургъ: Типографія И. Академіи Наукъ.

The Southern Subdialects of the Western Aukštaitian of Šiauliai: The Geolinguistic Aspect and its Interpretations

SUMMARY

The article is concerned with the area of *the Šiauliai subdialect of the Western Aukštaitian* in the classifications of Lithuanian dialects during various periods. The focus is on the little studied southern subdialects of Jonava and its environs.

By applying a computer cartography method, the Western Aukštaitian of Šiauliai in the classification by Zigmas Zinkevičius and Aleksas Girdenis was compared to the Middle Aukštaitian in the classification by Kazimieras Jaunius and Antanas Salys and to the First Eastern in the classification by Antanas Baranauskas.

The comparison of the mentioned areas demonstrated their intermediate situation with regard to other subdialects. The *Western Aukštaitian of Šiauliai* finds itself between the Žemaitian and Eastern Aukštaitian. With regard to *the Western Aukštaitian of Šiauliai*, Jaunius and Salys' Middle Aukštaitian that is similarly placed borders with the Western Aukštaitian in the West, while in the East they border on the Eastern Aukštaitian. In Baranauskas' classification the First Eastern that differs from *the Western Aukštaitian of Šiauliai* by distribution also finds itself between the Western and Second and Third Eastern.

The subdialects of Jonava and its environs emerge as peripheral i.e. as occupying a fringe situation with regard to the compared subdialects. Their peripheral situation was determined not only by their exceptional geographical situation but also interaction with the Slav languages that were spoken in these areas.

Įteikta 2012 m. vasario 10 d.

LAURA GERŽOTAITĖ

Lietuvių kalbos institutas

Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva

l.gerzotaite@gmail.com

ILONA MICKIENĖ
Vilniaus universitetas

Mokslinių tyrimų kryptys: leksikologija, onomastika, žodžių daryba.

RITA BARANAUSKIENĖ
Vilniaus universitetas

Mokslinių tyrimų kryptys: sintaksinė semantika, funkcinė gramatika, lingvistinė pragmatika.

VELIUONOS APYLINKIŲ GYVENTOJŲ PRAVARDĖS: ONOMASIOLOGINĖ MOTYVACIJA

Nicknames of the residents of the environs
of Veliuona: onomasiological motivation

ANOTACIJA

Straipsnyje analizuojamos vykdant Lietuvių kalbos instituto projektą *Šiuolaikiniai geolingvistikos tyrimai Lietuvoje: punktų tinklo optimizacija ir interaktyvioji tarminės informacijos sklaida* Veliuonos apylinkėse užrašytos 386 gyventojų pravardės. Tyrimu siekiama nustatyti pravardžių onomastinę motyvaciją, t. y. parinkimo priežastis, nulemiančias struktūrą ir apeliatyvinę reikšmę. Pravardės tiriamos onomasiologiškai. Aptiriamos tik tos, kurių motyvai respondentų yra nurodyti. Pasirinkta metodologija leis atskleisti dažniausius pravardžių kūrimo motyvus, būdingas konotacijas, vietinius gyventojus individualizuojančius tipiškus bruožus, kurie koduojami pravardėse.

ANNOTATION

The article analyses 386 nicknames of residents recorded in the environs of Veliuona in the framework of the project of the Institute of the Lithuanian Language *Modern Research of Geolinguistics in Lithuania: The Optimisation of the Network of Points and Interactive Spread of Dia-*

ESMINIAI ŽODŽIAI: pravardė, onomastinė motyvacija, onomasiologija, konotacija.

KEYWORDS: nickname, onomastic motivation, onomasiology, connotation.

lectal Information. The research aims at identifying the onomastic motivation of nicknames, i.e. the reasons of choice determining the structure and appellative meaning of nicknames. The study of nicknames is onomasiological. Only those nicknames are discussed the motives of which were specified by respondents. The methodology selected will enable us to identify the most common motives for the creation of nicknames, the characteristic connotations and the typical features individualising local residents encoded in nicknames.

ĮVADAS

Vykdam Lietuvių kalbos instituto projektą *Šiuolaikiniai geolingvistikos tyrimai Lietuvoje: punktų tinklo optimizacija ir interaktyvioji tarminės informacijos sklaida*¹, siekiama iširti ir paveldo dalies gyvosios kalbos vardyną. Kauno, Marijampolės ir Pasvalio apskričių tarminiuose punktuose surinktas vardynas – vietovardžiai ir pravardės – straipsnio autorių jau yra analizuotas (Mickienė, Baranauskienė 2012: 208–215).

2011 m. vasarą buvo tirtos Jurbarko apylinkės. Vienas iš punktų – Veliuona. Apsilankius pas buvusią mokytoją lituanistą Stasį Liutvinavičių sužinota, kad miestelio mokyklos muziejuje saugomos mokytojo iniciatyva vyresniųjų klasių mokinių surinktos ir užrašytos apylinkių gyventojų, mokinių ir mokytojų pravardės bei toponimai. Mokytojas, o kiek vėliau ir mokyklos atstovai, sutiko, kad surinkta medžiaga būtų panaudota moksliniams tyrimams. Straipsnyje pateikiamos ir kartu aptariamoms taip pat ir darbo autorių užrašytoms pravardėms.

Iš mokyklinių sąsiuvinio lapų išrašant pravardes pastebėta, kad nemažai jų kartojasi (kartais šiek tiek skiriasi jų kilmės apibūdinimas (straipsnyje bus pateikti visi užrašyti atvejai)), todėl nekyla abejonių, kad minėtas pravardės žino ir vartoja daugelis vietinių gyventojų. Nesunku pastebėti ir tai, kad pravardės perduodamos iš kartos į kartą (visa šeima turi tą pačią pravardę), todėl galima teigti, kad jos gyvuoja ilgiau, negu gyvena pravardės turėtojas.

Kita dalis pravardžių, manytina, yra mokinių pravardės, kurias žino ir vartoja daug mažesnis kiekis žmonių. Šių pravardžių amžius gali būti kiek trumpesnis (priklausomai nuo to, ar jos prigis žmogui ilgesniam laikui, ar egzistuos tik tol, kol šis lankys mokyklą), tačiau jos taip pat atspindi įvairius įvardijimo motyvus ir yra svarbios.

Veliuonos miestelyje ir aplinkiniuose kaimuose iš viso surinkta apie 800 gyvenusių ir gyvenančių žmonių pravardžių. Ne prie visų pavardžių teikiama įvardijimo motyvai. Šios pravardės nenagrinėjamos, jos saugomos Veliuonos mokyklos muziejuje.

¹ *Šiuolaikiniai geolingvistikos tyrimai Lietuvoje: punktų tinklo optimizacija ir interaktyvioji tarminės informacijos sklaida* (projekto kodas Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-01-028). Projekto vadovė – prof. dr. Danguolė Mikulėnienė.

Šiame straipsnyje siekiama nustatyti Veliuonos apylinkių pravardžių onomastinę motyvaciją, t. y. pravardės parinkimo priežastis, nulemiančias jos struktūrą ir apeliatyvinę reikšmę, iš to atskleisti tipiškus gyventojų bruožus, įvardijamus pravardžiuojant. Pravardės analizuojamos onomasiologiškai – nustatomi jų teikimo motyvai. Straipsnyje atsiribojama nuo semasiologinės analizės, kai nežinant pravardės suteikimo motyvų, apeliatyvai semasiologiškai siejami su žodyno definicija. Todėl tiriamos tik tos pravardės, kurių motyvai respondentų yra nurodyti. Dėl objektyvių priežasčių tikrieji pravardžiuojamųjų asmenvardžiai neminimi, išskyrus tuos atvejus, kai pavardė ar vardas yra pravardės atsiradimo motyvas. Tiriamąją medžiagą sudaro 386 pravardės.

Pravardės – tai neoficialūs asmenvardžiai, apibūdinantys žmones pagal įvairias jų ypatybes: išvaizdą, būdą, gyvenamąją vietą, darbą, kalbą, pomėgį, šeiminingą padėtį ir kitas (LKE 1999: 494–495). Pravardės ne tik papildomai įvardija žmones, bet, skirtingai nuo pavardžių, juos dar ir apibūdina, individualizuoja (Aleksavičienė 2009: 1). Todėl pravardė, anot Evaldos Jakaitienės, duodama tada, kai žmonėms atskirti vardo ir pavardės neužtenka arba kai kyla noras kokį nors asmenį apibūdinti papildomai (plg. Jakaitienė 2009: 268).

1. PRAVARDŽIŲ TEIKIMO PRIEŽASTYS

Pravardžių vartojimą lemia dvi – objektyvios, arba onomastinės, ir subjektyvios, arba psichologinės, – priežastys (plg. Butkus 1995: 22–25). Šias pravardžių kūrimo priežastis mini ir Antanas Salys, teigdamas, kad „tai dažnai pasitaiko kaime, kur gyvena daugiau nei vienas tos pačios pavardės gyventojas arba šiaip įsigali polinkis pravardžiuotis, pradžioje paprastai prasimanant kuriam vienam aštresnio liežuvio žmogui“ (Salys 1983: 43).

1.1. Dėl objektyvių, arba onomastinių, priežasčių Veliuonos apylinkėse yra sudarytos pravardės iš bendrapavardžių *Vieverskių, Ramonų*. Siekiant juos atskirti pirmiesiems pagal tėvavardį suteiktos *Selverių* ir *Kornelių*, o antriesiems *Tamošių, Tadaušių, Feleksų, Juzų, Pranų* pravardės. Tokios pravardės paprastai yra stilistiškai neutralesnės palyginti su pravardėmis, kurias lemia subjektyviosios, arba psichologinės, priežastys.

1.2. Veliuonos apylinkėse daugiausia pravardžių, atsiradusių dėl subjektyvių (psichologinių) priežasčių, kai pravardės motyvas yra išskirtinė žmogaus ypatybė, kurią aplinkiniai yra pastebėję. Pasak Salio, „ką žmogus valgo ar geria, labiau mėgsta ar gamina, iš to gali gauti pravardę“ (Salys 1983:46). Šios grupės pravardės dažniausiai turi ganą ryškią konotaciją.

2. PRAVARDŽIŲ ONOMASTINĖ MOTYVACIJA

Tiriant pravardžių onomastinę motyvaciją, svarbu nustatyti pravardės motyvus. Pravardžių motyvais paprastai eina fizinės ypatybės, giminystė, veikla, kalbos turinys, būdas, asociacijos, gyvenamoji vieta, turtas, kilmė tautybė ir kt. (plg. Butkus 1995: 26–27). Willis Van Langendonckas, analizuodamas pavardes, jų kilmę, pastebi, kad pavardžių semantinės motyvacijos pagrindas dažnai yra metafora arba metonimija (plg. Langendonck 2011: 19–20). Taip būtų galima tirti ir kai kurias pavardes, ypač tas, kurios žymi asmens fizinės ir būdo ypatybes. Mat jos laikytinos tropais, asmenį pagal kokį nors panašumą siejančiais su lyginamu dalyku, pvz.: *Buožgalvis* – todėl, kad jo didelė galva; *Zombis* – visą laiką plikas; *Pomidoras* – dėl nuolat raudono veido; *Varna* – nes išsižiojusi; *Asilas* – nemąstantis žmogus; *Ciba* – užsispyręs žmogus.

Veliuonos apylinkių pravardės suskirstytos pagal būdinguosius motyvus į žyminčias giminystę, kilmę, gyvenamąją vietą, fizinės ypatybes, vidines ypatybes, kalbos turinį, veiklą, įvairias asociacijas ir kt. Aptikta ir dvejopos motyvacijos pravardžių.

2.1. Gimininės pravardės rodo priklausymą šeimai. Jos gali būti sudaromos pagal asmenvardį: vardą, pavardę, pravardę. Veliuonos apylinkėse jų užrašyta 21 (5,44 proc.). Giminytės ryšius žyminčios pravardės skirstomos į patronimines ir vedybines.

2.1.1. Dažnesnės patroniminės pravardės (17). Tai iš šeimos gautos pravardės, kitaip sakant, iš tėvo ar motinos asmenvardžio sudarytos pravardės (plg. Butkus 1995: 57). Pvz.:

- 1) iš tėvo vardo (10): *Adomukas* – nes tėvas Adomas; *Juzytukas* – nes tėvo vardas Juozas; *Levukas* – nes tėvo vardas Levas; *Severas* – nes tėvo vardas Severinas; *Zanimų / Zankė* – nuo tėvo vardo Zanas; *Zigmas* – nes tėvo vardas Zigmas; *Antosiukas* – tėtis vardu Antosius; *Melniko Andrius*; *Jagorikės* – visos šeimos pravardė;
- 2) iš motinos vardo (1): *Rožinukas* – nuo motinos vardo;
- 3) Veliuonos apylinkėse aptikta ir iš senelio, senelės, dėdės asmenvardžio sudarytų pravardžių (3): *Liudas* – nes senelio vardas Liudvikas; *Stasė* – dėl senelės vardo; *Teodorinė* – nes dėdės vardas Teodoras;
- 4) prie patroniminių pravardžių priskirta iš senelio pravardės padaryta pravardė (1): *Janciukas*.

2.1.2. Vedybinės pravardės sudaro mažesnę grupę (4 pravardės) visų gimininių pravardžių. Galima skirti moterų ir vyrų santuokines pavardes. Moterų pravardės padarytos iš vyro vardo: *Divanizienė* – nes vyro vardas Dionizas; *Pranienė* – nes vyro vardas Pranas. Vyro pravardės pagrindas yra žmonos vardas (*Bronkinas* – žmona buvo vadinama Bronka) ir uošvės pavardė (*Sluoksnaitinis* – nes uošvienės pavardė Sluoksnaitienė).

2.2. Kitai pravardžių grupei priklauso veiklą žyminčios 49 (12,69 proc.) pravardės. Šių pravardžių motyvai labai įvairūs, padedantys individualizuoti žmones pagal jų užsiėmimus. Veiklą žyminčias pravardes galima suskirstyti į grupes.

2.2.1. Gausiausią grupę sudaro su tarnyba, amatu susijusios pravardės (18). Jos rodo Veliuonos apylinkių gyventojų turėtas ar turimas profesijas, eitas ar einamas pareigas, amatų rūšis. Pastebėta, kad vienos iš jų siejamos su paties asmens veikla, o kitos – su senelio, tėvo, mamos veikla. Pvz.:

- 1) su paties asmens tarnyba, amatu susijusios pravardės (15): *Bocmanas* – tarnavo laivyne; *Brigadierius* – anksčiau dirbo brigadininku; *Bulius* – nes yra veterinaras; *Dailys* – nuo žodžio dailininkas; *Diras* – direktorius; *Lietuvos lenciūginis* – policininkas; *Marozninkas* – todėl, kad pardavinėjo ledus; *Mentas* – policininkas; *Pieninis* – renka pieną; *Pipiras* – pipirų pardavėjas; *Pipirinis* – nes pardavinėja pipirus; *Žibalinė* – nes anksčiau pardavinėjo žibalą; *Žuvėdra* – tarnavęs laivyne; *Kalvis* – pavardė Masaitis; *Molpetris* – Petras, kuris statydavo krosnis;
- 2) su senelio, tėvo ar mamos veikla susijusios pravardės (7): *Girinis* – dėl tėvo profesijos, profesija girininkas, tėvas dirba girininku; *Kalvis* – senelis buvo kalvis, tėvas buvo kalvis; *Kliurkė* – jo mama ir jis pardavinėja chlorkalkes, nes pardavinėjo „chliorką“.

Matyti, kad vienos pravardės tiesiogiai įvardija amatą, tarnybą, o kitos turi tam tikrų papildomų konotacijų, semantinių atspalvių, pgl.: *Dailys* – nuo žodžio dailininkas; *Diras* – direktorius ir *Bulius* – nes yra veterinaras; *Žuvėdra* – tarnavęs laivyne.

2.2.2. Mažiau aptikta užsiėmimą žyminčių pravardžių (7). Tai rodo, kad Veliuonos gyventojų pravardės rečiau kuriamos pagal neprofesinę veiklą. Pravardės pagal tokią veiklą gali būti apibūdintos kaip teigiamai arba neigiamai konotuosios, pvz.:

- 1) *Samba* – nes mokėsi karatė; *Sodininkas* – nes turi sodą; *Triušinis* – nes augino ir pardavinėjo triušius;
- 2) *Ilgapirštė* – vagia; *Padlinis* – pjauna veršius; *Pampalinis* – medžiotojas; *Šėtanė* – užsiiminėja būrimu kortomis.

2.2.3. Pomėgio apibūdinimas Veliuonos krašte taip pat nėra dažnas. Pomėgi žyminčių pravardžių aptiktos 8, pvz.: *Astra* – dėl astrų pamėgimo; *Kanalizacijos undinė* – dėl pomėgio vėlai vaikštinėti; *Pijokas* – žmogus, vartojantis daug alkoholio; *Šernas* – nes mėgsta giles; *Latriukas* – mėgsta išgerti; *Metaliūga* – mėgsta metalo muziką; *Modisté* – nes labai vaikosi madų; *Ožka* – taip vadina dvi seseris, kurios truputį „prie meno“.

2.2.4. Vos kelios pravardės siejamos su situacija (2), pvz.: *Meškiukas* – nes per karnavalą vaidino meškiuką; *Zemsiurbė* – nes anksčiau valgydavo maurus.

2.3. Dažniausios Veliuonos apylinkėse gyventojų pravadės dėl fizinių ypatybių, išskirtinių fizinių bruožų. Jų užrašyta 140 (36,27 proc.).

2.3.1. Tarp jų daugiausia tokių, kurios nusako žmogaus išvaizdą (118). Šiai grupei priskiriamos kūno dalis, ūgį ir kompleksiją, panašumą ir grožį, laikyseną, aprangą ir jos detales žyminčios pravadės.

2.3.1.1. Kūno dalis apibūdinančių pravadžių aptikta daugiausia (53). Pastebėta, kad dažniausiai pravadės Veliuonos krašte kuriamos pagal išskirtines veido ir galvos ypatybes. Tai pastebi ir Alvydas Butkus, tyręs lietuvių pravardes (Butkus 1995: 36). Tokių pravadžių motyvai:

- a) veido požymiai (6): *Baisūnas* – nes „labai baisus snukis“; *Griūšiukas* – nes veidas kriaušės formos; *Pomidoras* – dėl nuolat raudono veido; *Stalčius* – nes atsikišęs smakras; *Sūrinis* – nes veidas plokščias; *Žąsinas Žandinis* – nes ant žando turi apgamą;
- b) oda (1): *Graikas* – dėl tamsios odos;
- c) kaklas (2): *Anfisa* – ilgas kaklas; *Ciegė* – labai plonas kaklas;
- d) galva (3): *Buožgalvis* – todėl, kad didelė galva; *Gaublys* – nes didelė galva; *Trikampė* – nes galva trikampė;
- e) ūsai, barzda (2): *Senis* – dar ne senas, bet taip vadina, nes su ūsais, vaikšto kaip senis; *Barzda* – nešioja barzdą; turi didelę ir tankią barzdą;
- f) plaukai ir šukuosena (19): *Avis* – todėl, kad labai garbanota; *Bigudas* – nes yra garbanotas; *Burius* – nes garbanotas; *Garbanius* – žmogus garbanotais plaukais; *Mopsas* – nes garbanoti plaukai; *Ešerys* – nes „ryžas“ ir plaukai piestu stovi; plaukai pasišiaušę; *Lapiukas* – todėl, kad plaukai labai „ryži“; *Ryža* – natūralūs raudoni plaukai; *Rudis* – plaukai raudoni; *Raudongalvė* – dažyti plaukai; *Geltonpūkis* – šviesiais plaukais; *Pūkys* – nes šviesus; *Šyla* – šviesūs plaukai; *Undinė* – labai ilgi plaukai; *Vilnonis* – ilgais plaukais vaikinai; *Zombis* – visą laiką plikas; *Žilius* – nes labai šviesūs plaukai; *Plikis* – plikas žmogus, dėl šukuosenos; *Kuodė* – dėl šukuosenos;
- g) akys (4): *Čiukčius* – siauros akys; *Šamas* – nes išverstos akys, aukšto ūgio žmogus. *Akiniuotas smurfas*, *arba Grifas* – su akiniais; žmogus, nešiojantis akinius; *Keturakė* – nes nešioja akinius, nešioja akinius su dvigubais stiklais;
- h) ausys (1): *Leopoldas* – dėl atsikišusių ausų;
- i) dantys (5): *Dantistė* – dantys į priekį atsikišę; labai atsikišę dantys; *Kiškis* – dėl stambių dantų, nes panašus; *Triušis* – atsikišę dantys; *Zylė* – dėl plačių priekinių dantų; *Dantys* – nes labai dideli dantys;
- j) nosis (4): *Dumčius* – nosis didelė; *Grifas* – nes kumpa nosis, žmogus su ilga nosimi; *Paukštis* – nes labai kumpa nosis; *Paukštvanagis* – nosis kumpa.
- k) rankų ir kojų požymiai (6): *Čerpė* – nes rankos labai pleiskanotos; *Kiras* – klišos kojos, žmogus kreivomis kojomis; *Klipšė* – todėl, kad viena koja iš-

krypusi; *Klišė* – kreivos kojos; *Klišius* – todėl, kad klišas; *Leška* – todėl, kad storos šlaunys.

2.3.1.2. Kompleksiją ir ūgį charakterizuoja 45 Veliuonos apylinkių gyventojų pravardės. Jos nusako storumą ir liesumą, žemą ir aukštą ūgį.

- 1) Storumą ir liesumą žyminčių pavardžių užrašyta 18. Iš jų dažnesnės storumą aktualizuojančios pravardės (14), pavyzdžiui: *Bačkutė* – dėl storumo; *Banginis* – nes storas; storas žmogus; *Bekonas* – nes storas; *Blizgė* – stora panelė; *Bomba* – stora; *Erotika* – labai storas; *Filmukas* – storo sudėjimo moteriškė; *Gingrasas* – storas žmogus; *Kalnas* – dėl išvaizdos; *Kiaulė* – storas žmogus; *Kindziulis* – dėl storumo; *Krokodilė* – stora; *Reizė* – labai stora moteris; *Storas* – nes storas, tikras storulis.

Liesumas apibūdinamas rečiau (4): *Agurkas* – dėl liesumo; *Džiūvėselis* – nes labai plona; *Sliekas* – kūdas žmogus, nes plonas; *Šapokliaka* – smulkaus sudėjimo.

- 2) Ūgį charakterizuoja 18 pavardžių, kuriomis dažniau aktualizuojamas mažumas, žemumas (13), pavyzdžiui: *Musė* – nes maža; *Snarglis* – 16 metų, o labai mažas; *Snarglius* – eina į 10 klasę, bet nuo rūkymo ir gėrimo labai žemas; *Trumpas* – nes labai žemas; *Pempiukas* – mažo ūgio; *Mažylis* – mažo ūgio; *Mažius* – mažo ūgio žmogus; *Mažas* – mažo ūgio; *Mažiukas* – mažo ūgio; *Coliukė* – nes maža; *Degtukas* – mažo ūgio; *Grūzdas* – labai mažo ūgio; *Kiškelis* – labai mažo ūgio.

Aukštas ūgis pabrėžiamas rečiau (5): *Didžioji apkė* – aukšto ūgio; *Ilgas* – labai aukštas; todėl, kad labai aukštas; *Sabonis* – nes labai aukštas; *Stulpas* – aukšto ūgio žmogus; *Žirafa* – merg., nes labai aukšta.

- 3) Kai kuriomis pravardėmis apibūdinamas ir ūgis, ir kompleksija (9), pvz.: *Gysla* – aukštas ir „kūdas“, aukštas ir plonas; *Gringrasas* – stora ir aukšta; *Kulverstukas / Kūlverstukas* – dėl išvaizdos; nes mažas ir storas, žemas, jis save taip praminė; *Mažiukas* – žemas ir stambus; *Medis* – aukštas ir „kūdas“, aukšto ūgio žmogus; *Meškis* – žemas ir stambus; *Silkė* – aukšta ir labai „kūda“; *Burundukas* – mažo ūgio; žemas ir stambus; *Kirminas* – aukštas ir „kūdas“.

2.3.1.3. Aptikta 15 pavardžių, žyminčių išorinį panašumą, grožį ir laikyseną. Galima skirti kelias panašumo į ką nors grupes:

- 1) asmenvardžius, tautovardžius (9), pavyzdžiui: *Džina* – labai panaši į aktorę Džiną iš serialo „Santa Barbara“; *Leninas* – nes praplikusi galva; *Stučkus* – dėl panašumo į filmo veikėją; *Šaris* – panašus į filmo herojų Šariką; *Šimša* – dėl išvaizdos; *Šūrikas* – nes panašus; *Tedas* – nes panašus į Tedą iš „Santa Barbaros“; *Teresė* – vaikšto ir kalba kaip moteris; *Čigonas* – baronas; panašus į čigoną;

- 2) zooapeliatyvus (3), pavyzdžiui: *Bičiulio beždžionė* – panaši į beždžionę; *Čiu- kas* – panašus į paršą; *Driežas* – todėl, kad panaši į driežą;
- 3) antgamtinės būtybes (1), pavyzdžiui: *Velnias* – nes panašus, nes prisigėręs kaip velnias.

Itin retai pabrėžiamas Veliuonos gyventojų grožis ir laikysena (2): *Gražuolė* – nes graži; *Kuprius* – dėl susikūpinimo, nes su kupra.

2.3.1.4. Apranga ir jos detalės aktualizuojamos palyginti retai (5): *Matrosas* – nešioja dryžuotus marškinius; *Miltonas* – turėjo džinsus „Miltons“; *Kotas* – nešioja skarelę; *Aptiaškė* – todėl, kad visada nešioja aptemptas kelnes; *Boružė* – nes drabužiai dažniausiai taškuoti.

2.3.2. Žmogaus judesius, judėjimą apibūdina 8 pravardės. Pastebėta, kad jos žymi eisenos ypatumus ir defektus: *Klipšys* – šlubuodamas vaikšto; *Nindzės* – visą šeimą taip vadina, vaikšto kaip vėžiai; *Pingvinas* – dėl eisenos, stora ir eina linguodama; *Sprendžina* – dėl jo eisenos; *Strutis* – nes greitai bėga; *Ančikės* – nes eidamos krypuoja; *Kiškutis* – eina pasišokinėdamas; *Zuikis* – dėl greito bėgimo.

2.3.3. Su kalbėjimu susijusių girdimųjų fizinių ypatybių aptikta nedaug (5): *Cypalas* – nes labai plonas balsas; *Fleita* – nes turi melodingą balsą; *Perkūno oželis* – dėl plono balso.

2.3.4. Fiziologinėmis pravardėmis aktualizuojami neigiami žmogaus požymiai. Jų aptika vos 3: *Siurblys* – gerdamas siurbia; *Smirskė* – nes smirda; *Šėškas* – žmogus, pagadinęs kvapą.

2.3.5. Teikdami pravardžių motyvus, respondentai kartais nurodo kelis išvaizdą apibūdinančius požymius (6): *Žiurkė* – atsikišę dantys kaip žiurkės ir dar kvailai būna apsirengusi; *Indėnė* – dėl garsaus kalbėjimo ir ryškaus dažymosi; *Kaukolė* – labai „kūdas“; žmogus, kurio veidas panašus į kaukolę; *Kiaušinis* – kiaušinio formos veidas; visada nešvarūs rūbai, nesiprausęs, nesišukavęs; *Klebonėlis* – kalba ir vaikšto kaip moteris; *Kupriukas* – žemas ir eina susikūpinęs.

2.4. Asociacijas žyminčios pravardės „neapibūdina pravardžiuojamojo, nes daromos iš vardo ar pavardės“ (Butkus 1995: 103). Pravardėmis nelaikomi hipokoristiniai vardai, t. y. vardo santrumpa, pvz.: *Liucė* – nes vardas Liucija; *Rička* – nuo vardo Ričardas; *Vitka* – nuo vardo Vytautas. Tokių vardų variantų Veliuonos apylinkėse užrašyta daug, jie ypač paplitę tarp jaunosios kartos gyventojų. Tačiau hipokoristinės pavardės vertinamos kitaip. Jų santrumpos, ilginimo atvejai laikomi asmenų pavadinimus bei asmenvardžius žyminčiomis pravardėmis.

Vienos asociacinės pravardės daromos iš asmens vardo (28), kitos iš pavardės (60), pavyzdžiui:

Aucas – vardas Antanas; *Bimbis* – nes vardas Rimvydas; *Borutė* – nuo vardo Birutė; *Cytrius* – nuo vardo Žydrius; *Čecha* – nes vardas Česlovas; *Džekis Kiau Kiau* – Džeraldas;

Bakanė – nes pavardė Bakanaitė; *Balanda* – nuo pavardės Baradauskas; *Biga* – nes pavardė Begonis; *Bulis* – Babenskas; *Cilius* – nes pavardė Cilišauskas; *Drugelis* – nuo pavardės Daugelis.

Įdomu pastebėti, kad aptiktas ir netipiškos pravardės darybos atvejis, kai pravardė daroma iš vardo ir pavardės, pavyzdžiui: *Simas* – nuo pavardės Simanavičius, nuo vardo Rimas.

Iš viso užrašyta 94 (24,35 proc.) tokios pravardės. Jos gali būti skirstomos į fonetines ir semantines.

2.4.1. Pagal fonetines asociacijas sudarytų pravardžių yra 88.

Asociacinės pravardės žymi:

- a) daiktų pavadinimus: *Rubinas* – vardas Robertas; *Rublis* – nuo vardo Robertas; *Spurga* – nes vardas Jurga; *Sulė* – nes vardas Saulius; *Vadenilis* – nuo vardo Vandelinas; *Žarna* – nes vardas Žana; *Moria* – nuo vardo Jūratė; *Iešmutis* – nes vardas Irmantas, Irmutis;
- b) gyvūnų pavadinimus: *Bimbis* – nes vardas Rimvydas; *Borutė* – nuo vardo Birutė; *Šarka* – nuo vardo Šarūnas, *Žaltys* – nes vardas Žilvinas; *Bulis* – Babenskas; *Drugelis* – nuo pavardės Daugelis; *Cilius* – nes pavardė Cilišauskas; *Gužas* – pavardė Gudžiūnas; *Kabans* – nuo pavardės Bakanas; *Levas* – nes pavardė Liutvinavičius; *Rykllys* – pavardė Rykliavičius; *Šeškas* – mergautinė pavardė Šeškauskaitė;
- c) augalų pavadinimus: *Giliukas* – nes vardas Gileta; *Pinavijas* – vardas Bijūnas; *Balanda* – nuo pavardės Baradauskas; *Diemedėlis* – nes pavardė Diemenis; *Biga* – nes pavardė Begonis; *Lauras* – nes pavardė Laurinaitis; *Liepa* – nes pavardė Lieponis; *Malina* – Malinauskas; *Žibutė* – nes pavardė Žibaitė;
- d) ypatybės pavadinimus: *Mindžius* – vardas Mindaugas; *Sadistė* – nes pavardė Sadauskienė; *Sukčius* – nuo pavardės Sutkus; *Šiaurinis* – nuo pavardės Baltrušaitis; *Šniokštas* – nes pavardė Šniokaitis;
- e) asmenų pavadinimus bei asmenvardžius: *Bakanė* – pavardė Bakanaitė; *Džiugas* – nuo pavardės Džiongys; *Elzė* – nes pavardė Elzbergienė; *Gudas* – nes pavardė Gudaitis; *Gusta* – pavardė Gustaitis; *Gutė* – nuo pavardės Gotautas; *Jasius* – pavardė Jasukynas; *Letas* – Letukas; *Lukas* – pavardė Lukianskas; *Maja* – nes pavardė Majauskas; *Mikas* – Mikalauskas; *Petia* – nuo pavardės Petkus; *Petras* – nuo pavardės Petravičius; *Poškė* – nes pavardė Poškutė; *Skadimiras* – nes pavardė Skadas; *Šležas* – pavardė Šležėvičius; *Urbas* – nuo pavardės Urbanavičius; *Vizgė* – pavardė Vizgaitienė; *Zeblė* – nes pavardė Zabliauskaitė; *Undra* – nuo pavardės Unduraitis;
- f) kitus apeliatyvus, dažniausiai neigiamai konotuotus: *Pinda* – nes vardas Inga; *Dirmovas* – nes pavardė Birmanas; *Drabas* – pavardė Drabatiukas; *Optavykas* – pavardė Optažas; *Zombė* – nes pavardė Zambezevičiūtė; *Šapronas* – pavardė Saprončikas.

2.4.2. Pagal semantines asociacijas, t. y. apeliatyvinę asmenvardžio reikšmę, sudarytų pravardžių yra gerokai mažiau (6), pvz.: *Žuvelė* – nuo pavardės Karosas; *Sondeckis* – nuo vardo Saulius; *Rokis* – nes vardas Romas; *Reiganas* – vardas Raimondas; *Karmenas* – nuo vardo Romas; *Sabas* – nuo pavardės Sabotaitis.

2.5. Būdo, arba vidines, ypatybes reiškiančių pravardžių Veliuonos krašte aptika 57 (14,77 proc.). Jos kuriamos pagal asmenims būdingas būdo savybes. Pasak Butkaus, jas geriausia klasifikuoti motyvų opozicijos principu, kai pamatu imami du bendriausi požymiai (Butkus 1995: 94). Veliuonos krašte užrašytas pravardes galima skirstyti į kelias grupes.

2.5.1. Gausiausią grupę sudaro gudrumą / kvailumą žyminčios ypatybės, dažniau nusakančios neigiamus būdo bruožus, pvz.: *Mažvaikis* – neišaugęs iš vaikystės; *Varna* – nes išsižiojusi; *Asilas* – nemąstantis žmogus; *Ciba* – užsispyręs žmogus; užsispyrusi; *Gaidys* – išsišokantis žmogus; *Išsižiojėlė* – nes išsižioja, kai nereikia; *Kietekas* – žmogus, laikantis save aukščiau kitų; *Viščiukas* – nes yra liurbis; *Visų galų meistras* – žmogus, save giriantis; *Ponia* – laiko save išsilavinusia; *Ožka* – dėl užsispyrimo, užsispyręs žmogus.

Asmens gudrumą, išmintingumą apibūdina tik kelios pravardės, pvz.: *Lapė* – gudrus žmogus; *Liaudies išmintis* – daug žino; *Proto bokštas* – per daug mąstantis žmogus; *Mokslukas* – žmogus, daug mokantis, žinantis.

2.5.2. Gausi ir asmens atvirumo–uždarumo požymių grupė. Pastebėtina, kad dažniau pravardės apibūdina linkusius atviriau kalbėti, bendrauti (plepėti, liežuvauti, daug kalbėti) žmones, pavyzdžiui: *Barbė* – todėl, kad daug plepa; *Kielė* – didelė liežuvautoja; *Kniauklys* – įdomiai kalba; *Trydmarė* – plepi Marytė; *Tirškė* – labai plepi moteris; *Šarka* – didžiulė liežuvautoja; *Šarkiukas* – dėl pomėgio daug šnekėti; *Širšė* – dėl charakterio, įkyri; *Parakinė* – triukšminga moteris.

Rečiau pravardžiuojami nelinkę bendrauti, santūrūs, bailūs žmonės, pvz.: *Lauko pelė* – labai tyli; *Tundra* – dėl sunkaus charakterio; *Šakalas* – bailys; *Pelė* – žmogus, visko bijantis.

2.5.3. Veliuonos gyventojai dažniau apibūdinami kaip darbštūs ir smarkūs žmonės, o tingumu pasižyminčių žmonių pravardžių visai neužrašyta, pavyzdžiui: *Bitė* – dėl darbštumo; *Buožė* – labai daug dirba; *Velniukas* – labai išdykęs; *Triedenienė* – viską labai greitai daro; *Flegmatikas* – lėto būdo žmogus.

2.5.4. Pravardžių, žyminčių linksmumą / niūrumą aptikta nedaug. Iš jų matyti, kad įvardijamos tiek vienos, tiek kitos žmogaus emocijos, pavyzdžiui: *Saulutė* – dėl šypsojimosi; *Juokdarys* – juokaujantis žmogus; *Žvengalius* – nes visada juokiasi be reikalo; *Liūdnutė* – dažnai būna liūdna; nes nuolat liūdi.

2.5.5. Aiškiai matyti, kad dažniau pravardžiuojami šurkščiai, piktai, blogai besielgiantys Veliuonos krašto gyventojai, pavyzdžiui: *Tigras* – aršus žmogus; *Šiurpas* – pikta moteris; *Blogietis* – blogo būdo žmogus; *Kenkėja* – kenkianti kitiems;

Kraugerys – pikto bei grubaus charakterio; *Kandis* (mergina) – žmogus, kenkiantis kitiems; *Stalinas* – labai piktas ir pavydus. Aptikta vos viena teigiamą konotaciją žyminti pravadė: *Gerietis* – gero būdo žmogus.

2.5.6. Iš tvarkingumą / netvarkingumą apibūdinančios grupės užrašyta tik neigiamai konotuotos pravadės, nusakančios žmogaus aprangą, nevalyvumą, pvz.: *Bezde* – nešvari moteris; *Mauras* – rūbai neišlyginti, plaukai susivėlę, nesiprausęs; *Pampolė* – nes nemoka normaliai apsirengti.

2.5.7. Išlaidumo / taupumo motyvų grupėje aptikta tik viena pravadė, žyminti asmens išlaidumą: *Sponsorius* – mėgsta visiems ką nors pirkti.

2.6. Pravadės pagal gyvenamąją vietą laikomos vienomis iš archajiškiausių (cituojama iš: Butkus 1995: 109), davusių pradžią pavardėms atsirasti (plg. Zinkevičius 1977: 35). Tokios pravadės apibūdina asmenis pagal tai, kur, šalia ko, pas ką jie gyvena. Užrašytos 7 (1,81 proc.) pravadės, iš kurių dažniau nurodoma, šalia kokio gamtos objekto asmuo gyvena, pvz.: *Pakmenorius* – prie Akmenos kanalo gyvena; *Bebras* – gyvena šalia upelio; *Durpius* – nes iš durpyno; *Miškinis* – nes gyvena miške; *Kaimietis* – žmogus, gyvenantis kaime; *Anūkėlis* – pas močiutę gyvena.

2.7. Pravadėmis kartais apibūdinamas asmens kalbos turinys: dažnai kartojami žodžiai, pertarai, priežodžiai, kreipiniai, dainos žodžiai, posakių žodžiai. Tokių pravadžių yra 9 (2,33 proc). Veliuonos apylinkių gyventojų pravadės rodo, kad žmonės įvardijami pagal vartojamą pertarą, priežodį ar mėgstamas dainuoti dainas, pvz.: *Ajajus* – nuolat vartodavo priežodį *ajajai*; *Vodnas* – toks priežodis; *Rupūžna* – priežodis toks pat; *Brangusis viškrelis* – dėl įpratimo kartoti *brangusis*; *Nieka nieką* – nes visada taip sako; *Viskas kad nu* – dėl įpratimo kartoti tą sakinį; *Raganaitė* – nes visada dainuodavo dainą „*Šoka basos raganaitės*“; *Učkudų* – mėgo tokią dainelę uždainuoti.

2.8. Kilmę ir tautybę žyminčios pravadės suteikiamos tada, kai asmuo kilęs iš kitos gyvenamosios vietos, yra kitos tautybės, priklauso kitai etninei grupei. Veliuonos apylinkėse tokios pravadės retos, jų užrašyta vos 4 (1,04 proc.): *Lenkė* – dėl kilmės; *Rusas* – mama nelietuvė, motina rusė; *Pasvalys* – kilęs iš Pasvalio; *Žemaitis* – kilęs iš Žemaitijos.

2.9. Prie kai kurių pravadžių Veliuonos apylinkių gyventojai nurodo du pravadės suteikimo motyvus, todėl šias pravaides pravartu aptarti atskirai. Straipsnyje jos vadinamos dvejopos motyvacijos pravadėmis. Tokių pravadžių užrašyta 5 (1,3 proc). Pastebėta, kad dvejopos motyvacijos pravadės paprastai apibūdina žmogų pagal būdą ir fizines ypatybes, būdą ir asociacijas, būdą ir veiklą, pavyzdžiui: *Kanarėlė* – šviesaus gymio ir ramaus charakterio vyriškis; *Šuo* – daug kalba, ko nereikia; nes smirda šuniu; *Voras* – dėl figūros ir charakterio; *Caras* – labai save aukština; nes pavardė Karalius; viskam vadovauja; *Žąsis* – labai nevikri; per karnavalą vaidino žąsį.

Pravardžių kūrimui ir įvairovei, galima sakyti, nėra galo. Pravardžiavimo aplinkybės ir paskatos gali būti be galo įvairios, o pačios progos kartais visai atsitiktinės (Salys 1983: 47).

IŠVADOS

Apibendrinant atliktą tyrimą, būtina pastebėti, kad vykdant projektą *Šiuolaikiniai geolingvistikos tyrimai Lietuvoje: punktų tinklo optimizacija ir interaktyvioji tarminės informacijos sklaida* ištyrus per 800 surinktų ir Veliuonos mokyklos muziejuje saugomų pravardžių, straipsnyje pasirinktos analizuoti tik tos, kurios yra aiškiai motyvuotos. Iš viso išnagrinėtos 386 pravardės, turinčios onomastinę motyvaciją, t. y. kai pravardė sudaroma dėl subjektyvių priežasčių.

Buvo nustatyti dažniausi Veliuonos krašto gyventojų įvardijimo pravardėmis motyvai. Gausiausią grupę sudaro pravardės pagal fizines ypatybes. Tokių pravardžių užfiksuota net 140 (36,27 proc. visų pravardžių). Taip pat dažnos pravardės, sudarytos pagal fonetines ir semantines asociacijas. Jų užrašyta 94 (24,35 proc. visų surinktų pravardžių). Būdą ir veiklą nusakančių pravardžių aptikta apylygiai: 57 (14,77 proc.) ir 49 (12,69 proc.). Kiek rečiau pravardės sudaromos pagal giminystės ryšius. Jų užrašyta 21 (5,44 proc. visų pravardžių). Itin retos Veliuonos krašte pravardės, apibūdinančios kalbos turinį (9; 2,33 proc.), gyvenamąją vietą (7; 1,81 proc.), kilmę (4; 1,04). Straipsnyje išskirtos ir dvejopos motyvacijos pravardės, kai asmens įvardijimas kuriamas pagal du motyvus. Tokių pravardžių analizuotos 5 (1,3 proc.).

Stengiantis žmogų individualizuoti pravardės kuriamos pagal jam būdingas ypatybes. Įdomu pastebėti ir tai, kad analizuotame krašte kai kurios pravardės yra tarsi paveldimos. Jos teikiamos ne tik pagal tėvų, bet ir pagal senelių veiklą, pravardes, pavardes. Taip pravardės perduodamos iš kartos į kartą, todėl galima teigti, kad jos gyvuoja ilgiau, negu gyvena pravardės turėtojas.

Kaip ir tikėtasi, vyrauja neigiamai konotuosios pravardės, kai iškeliamos neigiamos fizinės ypatybės (negrąžūs veido bruožai, galvos, akių, ausų, nosies, dantų, kojų forma, apkūnumas, žemas ūgis), būdo bruožai (kvailumas, šiurkštumas, piktumas, nevalyvumas). Tačiau Veliuonos gyventojai apibūdinami ir kaip darbštūs, smarkūs žmonės, o tingumu pasižyminčių žmonių pravardžių visai neužrašyta.

LITERATŪRA

Aleknavičienė Ona 2009: Kazlų Rūdos ir jos apylinkių gyventojų pravardės. – *Lietuvos valsčiai. Kazlų Rūda*. Interneto prieiga svetainėje *Lietuvos lokaliniai tyrimai*: http://www.llt.lt/pdf/kazlu_ruda/kalba.pdf. Publikuota 2009-02-23; žiūrėta 2012-02-24.

Butkus Alvydas 1995: *Lietuvių pravardės*. Kaunas: Aesti.

- Jakaitienė Evalda 2009: *Leksikologija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- LKE – *Lietuvių kalbos enciklopedija*, red. Vytautas Ambrazas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999.
- Mickienė Ilona, Baranauskienė Rūta 2012: Onomastikos rezultatai geolingvistikoje: ekspedicijų patirtis. – *Respectus Philologicus* 21(26), 208–215.
- Salys Antanas 1983: Pravardė. – *Raštai 2. Tikriniai vardai*. Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija.
- Van Langendonck Willy 2011: Diachronic classification of bynames given by adults, and bynames given by young people. – *Regioninė onomastika: ką sužinome iš vardyno. Tarptautinės mokslinės konferencijos tezės. 2011 m. lapkričio 10–11 d.*, 19–20. Interneto prieiga: http://www.khf.vu.lt/images/stories/naujienos/konferencijos/lietuviu_filologijos/Regionine-onomastika_2011_TEZES.pdf.
- Zinkevičius Zigmantas 1977: *Lietuvių antroponimika: Vilniaus lietuvių asmenvardžiai XVII a. pradžioje*. Vilnius: Mokslas.

Nicknames of the residents of the environs of Veliuona: onomasiological motivation

SUMMARY

While participating in the Institute of the Lithuanian Language project *Modern Research of Geolinguistics in Lithuania: Optimization of Network of Points and Interactive Spread of Dialectal Information* during the summer of 2011 the nicknames of one of the dialectal points, i.e. the region of Veliuona were analysed.

The paper aims at identifying the onomastic motivation of Veliuona region nicknames, i.e. the reasons for nickname choice determining its structure and appellative meaning, whereof revealing the prototypical characteristics of the locals that are implicated in nicknames. The nicknames are analysed onomastically – determining the assigning motives of the nicknames. The paper excludes semasiological analysis in which the motives for the given nickname are not known and appellatives are semiologically associated with a dictionary definition. For this reason only the nicknames for which the respondents provided the motives were analysed. For the objective purposes the real nicknamed people names are not mentioned except the cases when nickname was derived from the surname or the personal name. The object of study consists of 386 nicknames.

Summarising the research it is possible to denote the most frequent motives for Veliuona region nicknames. The largest group consists of nicknames that are given according to the physical properties. 140 nicknames were found (36,27 % from all the nicknames that were analysed). Nicknames that stemmed from phonetic or semantic associations are also frequent.

94 of them were recorded (24,35 % from all the nicknames that were analysed). The nicknames denoting temper or occupation divide almost evenly: 57 (14,77 %) and 49 (12,69 %). The nicknames that are created according to kindred are less frequent – 21 (5,44 %). Far more uncommon are the nicknames denoting language content (9; 2,33 %), living place (7; 1,81 %) and background (4; 1,04 %). The paper also distinguishes the nicknames with double motivation, i.e. when the nickname for individual is created according to two motives. 5 (1,3 %) of such nicknames were analysed.

In attempt to individualise a person the nicknames are created according to the features that are characteristic of him. It is interesting to notice that in the region that was analysed the nicknames are as if inherited. They are given not only according to parents' but also grandparents' occupation, nicknames and surnames. As it was expected, the nicknames with negative connotation are dominant. Negative physical properties (such as unattractive face features, head, eye, ear, nose, teeth, leg form, stoutness or small height), certain traits of temper (as stupidity, harshness, malice or untidiness) are exposed. Nevertheless, people living in Veliuona region are described as studious, strong personalities and no nicknames describing lazy people were found.

Įteikta 2012 m. gegužės 6 d.

ILONA MICKIENĖ
Vilniaus Universitetas
 Muitinės g. 8, LT-44280 Kaunas, Lietuva
 ilona.mickiene@gmail.com

RITA BARANAUSKIENĖ
Vilniaus Universitetas
 Muitinės g. 8, LT-44280 Kaunas, Lietuva
 baranauskiene.rita@gmail.com

Apžvalgos
Surveys

APIE NAUJAS IR IŠ NAUJO SURANDAMAS KALBŲ IR KULTŪRŲ SANKIRTAS

Kalbų ir kultūrų įvairovė vis labiau globalėjančiame pasaulyje yra viena iš esminių unikalios tapatybės išlikimo prielaidų. *Lingua franca* tampanti anglų kalba, vienodėjantis kultūros peizažas kelia svarbius ir neatidėliotinus uždavinius tyrėjams. Ypač svarbu skirti dėmesio formuojant suvokimą, kad vientisas pasaulis vis dėlto išlieka ir įvairus atskirų savo dalių istorija, kultūra, kalba, nacionaliniu charakteriu ir pan. Europos kalbų ir kultūrų dialogo tyrėjų asociacija, susikūrusi 2010 metais, kaip tik todėl išsikėlė tikslą tirti, skleisti ir stiprinti kalbų ir kultūrų įvairovę.

Akivaizdu, kad tik visiškai izoliuota kultūra gali išvengti kitų kultūrų ir patirčių įtakos. Kitaip tariant, kalbų ir kultūrų dialogas yra nuolatinis procesas. Tiesa, kai kurie jo aspektai, kai kurie kūriniai lieka primiršti ir dėl įvairiausių priežasčių sulaukia mažiau dėmesio. Jiems surasti ir įtraukti į mokslinę apyvartą skirta viena Asociacijos veiklų grupė. Kitos veiklos – šiuolaikinių, naujausių šio dialogo apraškų tyrimai.

Siekdama pristatyti naujausius mokslinius tyrimus, naujausius archyvų atradimus Asociacija pradėjo leisti seriją *Kalbų ir kultūrų sankirtų archyvai*. Kol kas seriją galima laikyti tetralogija – išleistos keturios knygos. Tai bendrai finansuojamo iš Europos Sąjungos fondų lėšų projekto *Europos kalbų ir kultūrų dialogo tyrėjų asociacijos stiprinimas ir plėtra* (projekto Nr. VP1-3.1-ŠMM-05-K-01-010) rezultatas. Pagal projekto sąlygas serija išleista palyginti nedideliu tiražu, ja nebuvo prekiaujama, o tik platinama per bibliotekas, taigi tikslinga ją trumpai apžvelgti ir pristatyti skaitytojui.

Pirmoji knyga *Vilniaus gimnazijos protokolai (1915–1940 ir 1953–1955 metai)*¹ – tai kultūros paveldo šaltinio publikacija, komentuojama moksliniais straipsniais. Ji parengta kartu su Vilniaus Vytauto Didžiojo gimnazija ir skaitytojui pristato gimnazijos protokolus nuo 1915 iki 1940 m. (pateikiamos faksimilės, o kompaktinėje plokštelėje ir 1953–1955 m. protokolai).

¹ *Vilniaus Vytauto Didžiojo gimnazijos protokolai (1915–1940 ir 1953–1955 metai)* (*Kalbų ir kultūrų sankirtų archyvai* 1), sud. Danutė Bronė Puchovičienė, Irena Raščiuvienė, Jolanta Zabarskaitė. Vilnius: Europos kalbų ir kultūrų dialogo tyrėjų asociacija, 2011.

Vilniaus Vytauto Didžiojo gimnazijos protokolai
(1915–1940 ir 1955–1955 metai)

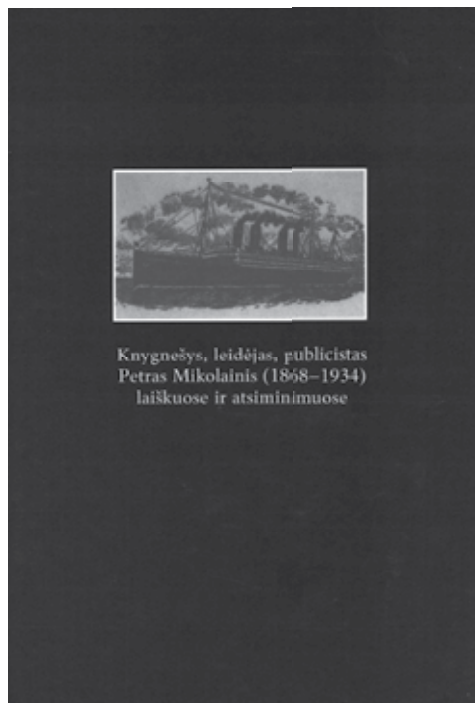
Vilniaus Vytauto Didžiojo gimnazija veikė sudėtingu Vilniaus istorijos laikotarpiu ir atspindi to meto Vilniaus kultūros specifiką. Nors iki šiol šie dokumentai buvo menkai prieinami tyrėjams, bet pačios Vytauto Didžiojo gimnazijos bendruomenės labai norėta, kad su jais „susipažintų visi mokiniai, mokytojai, kiti bendruomenės nariai, kad į ją galėtų gilintis kalbininkai ir edukologai, švietimo specialistai ir politikai, kad ji būtų prieinama visai visuomenei“ (p. 18). Rita Miliūnaitė atkreipia dėmesį, kad „į pirmųjų gimnazijos [...] posėdžių protokolų kalbą žvelgdami šių dienų akimis [...] galime pamatyti pačią naujųjų amžių bendrinės lietuvių kalbos [...] jaunystę“ (p. 59). Ji seka, kaip per visą protokolų apimamą laikotarpį kito ir formavosi bendrinė lietuvių kalba. Kalbą kalba tam

tikra visuomenė. Dariaus Kuolio nuomone, protokoluose išskyla „oriūs, savo vertę jaučiančios, solidarios ir organizuotos, savo gyvenimą valingai kuriančios tautinės bendrijos paveikslas“ (p. 10). Vis dėlto ši visuomenė egzistavo konkrečių istorinių aplinkybių veikiamą. Į šias aplinkybes, į Vilniaus kultūros daugiatautiškumą atidesnį žvilgsnį atkreipia Libertas Klimka. Ilgametis lietuvių kalbos vadovėlių autorius Bronius Dobrovolskis aptaria 1915–1939 m. pedagogines nuostatas. Jis pastebi, kad iš protokolų matyti „daug dėmesio ir atidos mokinio asmenybei, mokslumui ir elgesio kultūrai, veiklinimui ir savarankiškumo ugdymui, kultūrinio akiračio plėtrai ir visuomeninei brandai, psichologiniams mokymo ir auklėjimo aspektams apskritai“ (p. 40). Kitaip tariant, akivaizdus siekis formuoti įvairiapusę, savarankiškai mąstančią asmenybę. Jeigu prie citatos nebūtų nurodyti metai, lengvai ją įsivaizduotume ir XXI a. ugdymo kontekste.

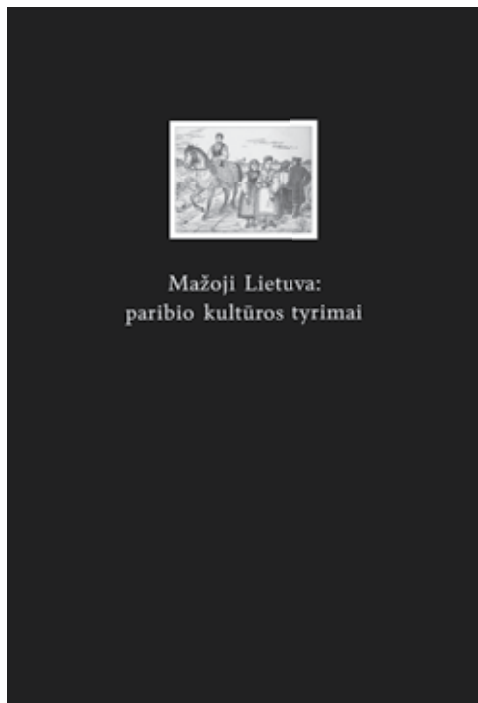
Šiame tome pateikiamos mokslinės publikacijos suteikia naujų duomenų dabartiniams bendrinės kalbos, kultūrinio identiteto, pedagoginės minties raidos ir tautinės valstybės tapsmo tyrimams ir aktualizuoja kai kuriuos iki šiol mažiau tirtus aspektus. Tiek pat svarbios ir pačių protokolų faksimilės, nes jos yra sunkiai įkainojama medžiaga tyrėjams, nusprendusiems gilintis į XX a. pirmosios pusės Vilniaus kolorito detales.

Antrasis tomas – *Knygnešys, leidėjas, publicistas Petras Mikolainis (1868–1934) laiškuose ir atsiminimuose*² – skirtas lietuviškos knygnešystės istorijai. Šioje knygoje pirmą kartą plačiau apžvelgiamas ir komentuojamas knygnešio ir įtakingo kultūros veikėjo gyvenimas ir veikla. Be to, čia gausu jo ir jam rašytų žinomų to meto žmonių laiškų, pateikiamas pluoštelis paties Petro Mikolainio (1868–1934) atsiminimų. Kitaip tariant, knygoje skelbiami archyviniai dokumentai, kurie buvo menkai prieinami moksliniams tyrimams. Danguolės Mikulėnienės ir Valdo Selenio studijoje parodomas visas pluoštas Mikolainio veiklų: „knygnešys, leidėjas, publicistas, vadovėlių autorius, lietuviškų laikraščių redaktorius“. Vis dėlto tenka pastebėti, kad iki šiol vieno mokslinio darbo (monografijos, studijos ar pan.), kuriame ši asmenybė būtų aprašoma, nebuvo. Juo labiau nebuvo prieinami jo laiškai ir atsiminimai. Kaip tik korespondencijoje prabyla daug to meto Lietuvos kultūros veikėjų, naujai atsiskleidžia jų darbai, nuostatos, tikslai, asmenybės.

Ši knyga jau dabar turi užkoduotą tęstinumą. Aprašius kultūrinį kontekstą, pristatčius Mikolainį ir jo nuopelnus, atsiveria perspektyva atidžiau pažiūrėti į to meto kultūros žmonių interesus, susirašinėjimo temas, lietuvių kalbos ir lietuviškos rašybos formavimąsi ir t. t. Selenio žodžiais tariant, susirašinėjimas „atskleidžia ne tik to laikotarpio įvairių leidinių, laikraščių ir žurnalų, „Varpo“, „Ūkininko“, „Vienybės Lietuvininkų“ ir kt. leidybos, platinimo aplinkybes, straipsnių redagavimo problemas, bet ir lietuvių organizacijų JAV veiklos ypatybes, lietuvių nacionalinio atgimimo veikėjų ir spaudos leidėjų socialinį tinklą, tarpusavio santykius, ideologines nuostatas, kūrybinius planus“ (p. 58). Taigi antrasis tetralogijos tomas bus puikus tramplinas smalsiam protui gilinantis į XX a. pradžios kontekstą, ilgainiui lėmusį ir šiuolaikinės visuomenės susiformavimą.

² *Knygnešys, leidėjas, publicistas Petras Mikolainis (1868–1934) laiškuose ir atsiminimuose (Kalbų ir kultūrų sankirtų archyvai 2)*, sud. Danguolė Mikulėnienė. Vilnius: Europos kalbų ir kultūrų dialogo tyrėjų asociacija, 2012.

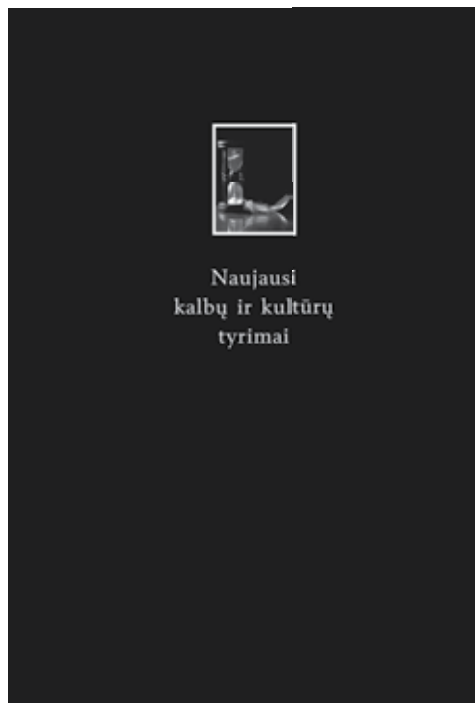
Mažosios Lietuvos likimas ir jos kultūros darbuotojų indėlis į didžiosios Lietuvos formavimąsi – neišsemiamą temą. *Mažoji Lietuva: Paribio kultūros tyrimai*³ – trečiasis serijos leidinys. Tai straipsnių rinkinys, skirtas Prūsijos Lietuvos istorijos ir dabarties kultūros problemoms aptarti. Neatsitiktinai pratarė autorė Nijolė Strakauskaitė klausia: „Kuo Prūsijos Lietuva svarbi dabartinei kultūrinei tapatybei?“ (p. 9). Akivaizdu, kad atsakymas negali būti trumpas ir vienplanis. Daliniai atsakymai galėtų būti kiekvienas iš publikuojamų straipsnių. Nauji faktai apie, atrodo, jau puikiai pažįstamus kultūros veidus – Joną Bretkūną, Frydrichą Kuršaitį, Adalbertą Bezenbergerį; iki šiol prastokai pažįstamo Friedricho Hacko (autorystę reikėtų patikimai įrodyti) lietuvių–vokiečių kalbų žodyno tyri-

mai, Prūsijos lietuvių tapatybės problemiško analizė, Prūsijos Lietuvos kultūros artefaktų pristatymas yra pastangos parodyti, kad tai nebuvo izoliuotas ir paprastas regionas. Kultūrinis, ekonominis, politinis ir kitais aspektais jis ypač sudėtingas ir kaip tik todėl be galo įdomus. Grasilda Blažienė analizuoja ir publikuoja Slaptajame valstybiniame archyve „Prūsijos kultūros paveldas“ saugomą 1633 m. dokumentą, atskleidžiantį naujų duomenų apie Bretkūno šeimą. Tai galėtų būti pirmas žingsnis visuomenei pristatant daugiau dokumentinės medžiagos apie Bretkūno asmenybę. Ilja Lemeškinas pirmą kartą pristato XVIII a. rankraštinių Rytų Prūsijos leksikografijos paminklą – lietuvių–vokiečių kalbų žodyną, kuris labai svarbus dar ir dėl to, kad jame puikiai atsiskleidžia XIX a. kalbininkų bendravimas ir bendradarbiavimas. Kuršaičio žodyno leksikografinio metodo analizei skirtas išsamus Vincento Drotvino straipsnis.

Įvairių laikotarpių regiono kultūrinė savimonė ir jos formavimasis aptariami Strakauskaitės, Arūno Baublio ir Iljos Dementjevo straipsniuose. „Ypatingas dėmesys Prūsijos lietuvių etnokultūrinio paveldo išsaugojimui Rytų Prūsijoje XIX a. paskuti-

³ *Mažoji Lietuva: paribio kultūros tyrimai (Kalbų ir kultūrų sankirtų archyvai 3)*, sud. Grasilda Blažienė, Nadežda Morozova, Jolanta Zabarskaitė. Vilnius: Europos kalbų ir kultūrų dialogo tyrėjų asociacija, 2012.

nį ketvirtį–XX a. pradžioje sietinas su vokiečių nacionalizmo kontekstu ir lokals tapatybės stiprinimo tendencijomis“, – daro išvadą Strakauskaitė (p. 108). Abipus Lietuvos valstybės sienų išsidėstęs regionas visada buvo veikiamas kelių kultūrų – vokiška ir sovietinė, vokiška ir baltiška *etc.* Šio regiono savitumo sukeltus kultūros ir savimonės pokyčius aprašo Dementjevas – kokią įtaką tapatybei turėjo vokiško, sovietinio ir baltiško kultūros klodų sąveika? Baublys atkreipia dėmesį, kad Klaipėdos ir Klaipėdos „krašto istorija, prasidėjusi etninėse baltų žemėse, formavosi už buvusios Lietuvos valstybės ribų, todėl baltiškojo etnosos istorinės ir kultūrinės raidos, jo kalbinio, kultūrinio tapatumo paieškų, išlikimo ir prisitaikymo tyrimai“ galėtų būti puiki paralelė šių dienų globalizacijai (p. 232).

Mažoji Lietuva visada buvo gausi Lietuvos kultūros veikėjų. Geriau susipažinti su Bezenbergerio (1851–1922) asmenybe ir veikla leidžia Danguolės Mikulėnienės ir Jolantos Zabarskaitės straipsniai. Savotiškai visą Mažosios Lietuvos istoriją įrėmina Romano Širouchovo ir Juriiaus Kostiašovo straipsniai, kuriuose nuo archeologijos radinių pereinama prie regiono sovietizacijos analizės.

Ketvirtojo leidinio – straipsnių rinkinio *Naujausi kalbų ir kultūrų tyrimai*⁴ – tematika negali tilpti po vienu skėčiu. Tokio tikslo ir neturėta. Šioje knygoje siekiama apžvelgti pagrindines 2010–2012 metų Asociacijos veiklas, pristatyti svarbiausius nuveiktus darbus. Tai lyg Asociacijos trejų metų ataskaita – pristatyta, kas dar rasta užsienio archyvuose, kokių idėjų pasisemta, ir pan. Norėjosi parodyti visą spektrą – nuo LDK raštijos iki XX a. pabaigos–XXI a. pradžios kalbos kitimų.

Lietuva niekada nebuvo vienalytė – joje nuo seniausių laikų sugyvena ir sąveikauja visas būrys tautų ir kultūrų. Kiekviena iš jų atsineša savitą kultūros supratimą, kurie neišvengiamai turi įtakos vieni kitiems. Pavyzdžiui, Galina Miškinienė skaitytoją supažindina su Ukrainoje saugoma Lietuvos totorių rankraščių kolekcija, o Dovilė Troskovaitė pasidalija įžvalgomis apie Lietuvos karaimų tautinį naratyvą.

⁴ *Naujausi kalbų ir kultūrų tyrimai* (*Kalbų ir kultūrų sankirtų archyvai* 4), sud. Violeta Meiliūnaitė, Nadežda Morozova. Vilnius: Europos kalbų ir kultūrų dialogo tyrėjų asociacija, 2012.

Marinos Čistiakovos straipsniuose atsiskleidžia LDK stačiatikių paraliturginės literatūros ypatumai. Vienas įdomiausių pastarojo meto LDK kirilinės raštijos atradimų, bylojančių apie LDK krikščionių ir judėjų kultūrų kontaktus, – senosios hebrajų kalbos vadovėlis bei žodynėlis, skirtas krikščionims bei užrašytas kirilininiais rašmenimis, – publikuojamas ir analizuojamas Sergejaus Temčino straipsnyje.

Socialiniams, stilistiniams ir geografiniams kalbų variantams analizuoti skirti Violetos Meiliūnaitės, Astos Leskauskaitės, Mari Mets ir Giedriaus Tamaševičiaus straipsniai. Juose aptariamos tyrimo metodikos, lyginama Lietuvos ir užsienio partitės. Pavyzdžiui, Tamaševičius atkreipia dėmesį į tai, kad „žiūrovai ir klausytojai su didesniu įdomumu klausosi spontaniško, improvizuoto laidų vedėjų ir dalyvių kalbėjimo, o ne iš anksto surežisuoto“ (p. 248). Mets aiškinasi, kaip priklausomai nuo žmonių socialinių ryšių stiprumo plinta kalbos naujovės – kas iš vienos tarmės į kitą, iš vieno sociolekto į kitą perneša inovacijas? Įsigilinusios į tekstų analizavimą Vaida Buivydienė ir Laura Laurušaitė atskleidžia, kaip tekste atsispindi kalbos tapsmas ir kalbančiojo / rašančiojo tapatybė.

Kalbant apie visus keturis leidinius kaip vienetą reikia pasakyti, kad Asociacijos veiklų spektras tikrai labai platus ir sunkiai išsemiamas. Todėl serija, pradėta kaip viena iš projekto veiklų, turėtų būti tęsiama. Viena iš artimiausių perspektyvų – žurnalisto Petro Mangačevo knyga apie Jono Basanavičiaus gyvenimą ir darbus Bulgarijoje. Tai atverstų dar vieną mūsų pačių kultūros puslapį. Tikimasi, kad kultūrų sąveiką reprezentuojančių veikalų bus leidžiama ir daugiau – juk tiek Lietuvoje, tiek už jos ribų lietuviška / baltiška kultūra veikia ir nuolat yra veikiamą kitų kultūrų.

Įteikta 1913 m. sausio 21 d.

VIOLETA MEILIŪNAITĖ

Lietuvių kalbos institutas

Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius, Lietuva

violeta.meil@gmail.com

Nurodymai autoriams

Žurnale spausdinami straipsniai lietuvių, latvių, anglų, vokiečių, prancūzų ir rusų kalbomis. Atskirai susitarus su redakcija, gali būti spausdinami ir kitomis kalbomis. Skelbiami mokslo straipsniai, diskusinės publikacijos, kalbos leidinių recenzijos.

Straipsnio apimtis iki 40 000 spaudos ženklų, diskusinių publikacijų iki 10 000 spaudos ženklų, recenzijų – iki 20 000. Didesnės apimties straipsniai spausdinami tik atskirai susitarus su redakcija, redaktorių kolegijos sprendimu.

Straipsnius reikia pateikti elektronine forma – *Microsoft Word* ir *Adobe PDF* formatu (*.doc, *.rtf, *.pdf). Pageidautina, kad straipsniai būtų parašyti ne žemesne kaip *MS WinWord* 2000 versija. Tekstas turi būti surinktas *Unikodo* standarto šriftais. Iliustracijos pateikiamos atskiru failu, ne mažesne kaip 300 dpi skyra. Straipsnyje turi būti pažymėta iliustracijos vieta.

Prieš tekstą nurodomas visas autoriaus vardas ir pavardė, institucija, išvardijamos autoriaus pagrindinių mokslinių tyrimų kryptys, pateikiama iki 200 žodžių anotacija ir 5 esminių žodžių sąrašas lietuvių ir anglų kalbomis. Teksto pabaigoje nurodoma įteikimo (gavimo) data, autoriaus darbovietės arba namų ir elektroninio pašto adresas. Po straipsnio pateikiama santrauka anglų kalba, po straipsnių kitomis kalbomis būtina ir lietuviška santrauka.

Santraukos nerašomos recenzijoms, diskusinėms publikacijoms.

Cituojamos literatūros nuorodos pateikiamos tekste skliaustuose: autoriaus pavardė, publikacijos metai ir po dvitaškio puslapis, pvz.: (Ambrazas 2006: 182; Žilinskienė 2002: 174). Kolektyvinių darbų nurodoma raidinė pavadinimo santrumpa. Straipsnio gale pateikiamas literatūros sąrašas, pvz.:

Ambrazas Vytautas 2006: *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Žilinskienė Vida 2002: Gramatinių formų vartojimas lietuvių kalbos moksliniame stiliuje. – *Acta Linguistica Lithuanica* 46, 173–178.

Aptariamieji kalbos duomenys pateikiami pasviruoju šriftu.

Žurnalui įteikti straipsniai anonimiškai recenzuojami dviejų recenzentų, skiriamų redakcijos.

Guidelines for contributors

ALL publishes scientific articles, discussion papers and critical reviews. Submissions should be written in Lithuanian, Latvian, English, German, French, or Russian. Submissions in other languages can be accepted upon consultation with the editors only.

The length of an article should not exceed 40,000 characters, that of a discussion paper 10,000 characters and that of a review 20,000 characters. Longer works will be published only by consent of the editor and the editorial board.

Articles should be submitted in two formats: Microsoft Word and Adobe PDF. It is requested to use MS WinWord 2000 or later versions, using the *.doc or *.rtf format. The main body of the text should be typed in standard Unicode fonts. Illustrations of not less than 300 dpi resolution should be presented in a separate file.

The first page of a submission should contain the full name and surname of the author, the author's affiliation, the main topics of the author's scientific research, an abstract (up to 200 words) and 5 keywords in English. Date of the submission, postal address of the author's institution or home and e-mail address should be added on the last page. The final version of the article should be accompanied by a summary in English, which will be translated into Lithuanian by the editorial staff. Summaries are not necessary for reviews and discussion papers.

Literature cited in the text should be given in brackets: author's name, year of publication, colon, page number(s), e.g., (Ambrazas 2006: 182; Žilinskienė 2002: 174). The title of collective works should be abbreviated. At the end of the article a bibliography should be given, e.g.,

Ambrazas Vytautas 2006: *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Žilinskienė Vida 2002: Gramatinių formų vartojimas lietuvių kalbos moksliniame stiliuje. – *Acta Linguistica Lithuanica* 46, 173–178.

Linguistic forms cited in the text should be given in italics.

All submissions will be peer reviewed by two reviewers chosen by the editorial board.

ACTA LINGUISTICA LITHUANICA LXVII

Lietuvių kalbos institutas

Institute of the Lithuanian Language

Viršelio dailininkė *Elena Švobaitė*

Redaktorė *Loreta Rogienė*

Maketuotojas *Saulius Juozapaitis*

SL 655. 12 sp. l. Tiražas 250 egz.

Išleido Lietuvių kalbos institutas, P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius

Spausdino UAB *Petro ofsetas*, Savanorių pr. 174D, LT-03153 Vilnius

